МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГОЦУЛЯК ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ

УДК: 32.01(477)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

23.00.01 – теорія та історія політичної науки (052 – Політологія)
05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ В. М. Гоцуляк

Науковий консультант – **Андрусишин Богдан Іванович**, доктор історичних наук, професор

КИЇВ – 2019

АНОТАЦІЯ

Гоцуляк В. М. Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки (052 – Політологія) 05 – Соціальні та поведінкові науки. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019.

У дисертації досліджено суспільно-політичну думку ранньомодерної України, окреслено її сутнісні характеристики та особливості в контексті історичного та соціокультурного розвитку. Суспільно-політична думка України ранньомодерної доби розглядається як складне духовне утворення, що охоплює погляди, уявлення, ідеї, концепції, які стосуються осмислення проблем політичної влади, суспільного устрою, українського державотворення, національної ідентичності, взаємодії релігії та політики, суспільства та церкви в ранньомодерній Україні. Обґрунтовано необхідність аналізу суспільно-політичної думки України другої половини XVI – XVIII ст. в загальноєвропейському контексті. Доведено, що становлення ранньомодерної України відбувалося синхронно з аналогічними процесами в Західній Європі, а загальновизнані критерії та характеристики ранньомодерної доби поширювалися на аналіз культурних і суспільно-політичних процесів в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що *вперше* створено концепт суспільно-політичної думки ранньомодерної України як комплексу суспільно-політичних ідей, поглядів та концепцій в системі духовної культури України, що сформувався в етнонаціональному і соціокультурному просторі українського життя другої половини XVI – XVIII ст. на основі поєднання руської духовності з впливами європейських ідей гуманізму, Реформації, бароко і Просвітництва. Обґрунтовано, що концептуальні підстави дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України формуються через осмислення її як форми

теоретичної рефлексії та фіксації знання про суспільні, політичні, правові явища та процеси в Україні другої половини XVI – XVIII ст., а також шляхом з'ясування історичних, культурних, релігійних, ментальних, етнічних засад її становлення та розвитку. Розроблено й апробовано пізнавальну модель дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України із врахуванням специфіки історико-теоретичного пізнання. Це дало змогу вивчити політичні погляди, ідеї, концепції в їх історичній своєрідності, з урахуванням національно-історичних обставин розвитку українського суспільства в другій половині XVI – XVIII ст. Охарактеризовано роль історичної пам'яті та національного міфу в осмисленні суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Використання нераціональних, нерефлексивних способів у політичному дослідженні інтерпретовано як пошук альтернативних до теоретичного пізнання форм осягнення притаманних ранньомодерному українському суспільству колективних уявлень, міфологічних ідеологем, конструктів та ідеалів. Розкрито особливості суспільно-політичної думки ранньомодерної України, які обумовлені синтезом культурно-релігійних, суспільно-політичних і правових ідей в координатах української духовної культури. Встановлено, що за своїм характером і тематичною визначеністю суспільно-політична думка ранньомодерної України відрізняється як від західноєвропейського, так і російського варіантів політичних учень: вона не створила суто теоретичних зразків політичної теорії і раціональних концепцій держави, як це відбувалося в Західній Європі, водночас вона не орієнтувалася виключно на ідеологічне обґрунтування сильної царської влади, як це практикувалося в Росії. Встановлено існування нерозривного зв'язку між українською суспільно-політичною думкою ранньомодерної доби та українською ментальністю, системою цінностей, світоглядними структурами, релігійними уявленнями, національною свідомістю. Досліджено особливості концептуалізації українського козацтва в суспільно-політичній думці козацької доби, де воно постає репрезентантом всього руського народу,

захисником його прав та інтересів, головним елементом державотворчої моделі розвитку українського етносу. Обґрунтовано, що розвиток цієї моделі від ідеї автономії до незалежної Української держави визначав провідні тенденції української суспільно-політичної думки та практики в XVII ст. (українські книжники, Ю. Немирич, П. Орлик, Б. Хмельницький). Доведено, що ідея легітимації верховної влади в суспільно-політичній думці України на початку XVIII ст. (Т. Прокопович, С. Яворський) відповідала просвітницьким тенденціям розвитку європейської політичної теорії та політичної практики часів ранньомодерної абсолютної монархії. Встановлено, що на відміну від західноєвропейської суспільно-політичної думки, українські мислителі XVIII ст. здійснювали релігійну легітимацію російського абсолютизму.

Отримало подальшого розвитку дослідження змісту і особливостей суспільно-політичної думки ранньомодерної України в епістемологічному полі таких розділів політичної науки як політична філософія, політична антропологія, політична праксеологія, політична герменевтика. Обґрунтовано положення про нормативно-ціннісну обумовленість змісту суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Здійснено аналіз суспільно-політичних поглядів українських полемістів кінця XVI – першої третини XVII ст. (І. Вишенський, С. Зизаній, З. Копистенський, Г. Смотрицький, М. Смотрицький, Х. Філалет), а також митрополита П. Могили, в яких знайшла втілення ідея про взаємопов’язаність сфер політики і релігії, про своєрідну синхронність реформ церкви та реформ українського суспільства. Доведено, що концепції козацької державності (Ю. Немирич, П. Орлик, Б. Хмельницький) й ідея України як самостійної держави стали основою для політичної консолідації українського суспільства, свідчили про необхідність досягнення політичної і національної незалежності, формування політичної суб’єктності України в загальноєвропейському масштабі. Доведено, що в результаті входження України до складу Російської держави суспільно-політична думка ранньомодерної України еволюціонувала від осмислення проблем

українського буття до обґрунтування засад російського абсолютизму (Т. Прокопович, С. Яворський). На основі реконструкції феномена «малоросійства» в суспільно-політичній думці ранньомодерної України зроблено висновок, що наслідком домінування в XVIII ст. російської імперської політичної доктрини став відхід від ідей автономізму та Української козацької держави і поширення натомість ідей денаціоналізації та нівелювання української національної ідентичності.

Поглиблено висновок про історичну еволюцію суспільно-політичної думки ранньомодерної України, починаючи з моменту входження України в склад Речі Посполитої і до того часу, коли Україна стала частиною Російської імперії. Обґрунтовано ідею про національну інституціональність православної церкви в умовах релігійних і політичних протистоянь кінця XVI – першої половини XVII ст., коли православна церква була національно зорієнтованою силою і за умов відсутності Української держави – легітимним інститутом, який компенсував недієвість політичних механізмів. Проаналізовано основні риси сформованої суспільно-політичною думкою ранньомодерної України моделі національної ідентичності й показано, що її становлення відбувалося одночасно з початком становлення модерної української нації, формуванням політичної спільноти, так, як це відбувалося в Європі. Охарактеризовано морально-християнські ідеї в суспільно-політичній думці другої половини XVII – першої третини XVIII ст. (Л. Баранович, І. Галятовський, І. Гізель), зміст яких свідчив про спробу творення теологічно-політичних альтернатив станові деструктивності та хаосу в українському суспільстві часів кровопролитних воїн та Руїни.

Положення дисертації мають *теоретичне і практичне значення*, а одержані результати можуть слугувати теоретико-методологічними основами конкретних історико-політичних досліджень. Робота створює передумови для глибокого і всебічного осмислення проблем розвитку Української держави, її інституцій, політичної влади, взаємодії особи і влади, а також для з’ясування механізмів формування політичної культури та політичної

свідомості. Практична значимість дослідження обумовлюється потребами вирішення тих суспільних і політичних завдань, які є пріоритетними в сучасному українському житті. Результати дисертаційної роботи можуть використовуватися при написанні наукових праць, навчальних посібників, підготовці матеріалів до нормативних і спеціальних курсів з політології, політичної історії, історії політичної думки, історії політичних і правових учень та інших.

Ключові слова: ранньомодерна доба, українська суспільно-політична думка, політичне знання, політичний міф, легітимація, політична влада, державна ідея, державотворення, національна ідентичність, політичні цінності, суспільно-політичні погляди українських полемістів XVI – XVII ст., суспільно-політична думка козацької доби, політичні ідеї українського Просвітництва.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Гоцуляк В. М. Суспільно-політична думка України ранньомодерної доби: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. 366с.

2. Гоцуляк В. М., Гапченко О. В., Левченко А. В. Міждисциплінарні підходи в постнекласичній науці: можливості саморефлексії в політологічному дискурсі. Revelant issues of development and modernization of the modern science: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograf / edited by authors. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2018. 434 p. С. 94–122. (авторський внесок 0,82 д.а. зі загального обсягу 1,63 д.а.)

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Гоцуляк В. М. Діалог і формування політичної культури особистості. *Політологічний вісник*. Київ, 2011. Вип.51. С. 226–233.

4. Гоцуляк В. М. Проблеми інтерпретації української суспільно-політичної думки XVII – XVIII ст. *Науковий часопис, Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип.23. С. 22–26.

5. Гоцуляк В. М. До витоків української суспільно-політичної думки: ранньомодерна доба. *Науковий часопис, Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип.24. С. 55–59.

Статті у зарубіжних виданнях та фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

6. Гоцуляк В. М. Формування правових засад політичного лобізму в Україні. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2015. Вип.98 (№ 7). С. 391–394

7. Гоцуляк В. М. Діалог як вирішальний чинник у процесі державотворення. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип.121 (№ 6). С. 189–192.

8. Гоцуляк В. М. Значення національної самоорганізації в українському державотворенні. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип.127 (№ 12). С. 370–374.

9. Гоцуляк В. М. Евристичні можливості синергетики в дослідженні політичної думки України XVII – XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.16. С. 126–131

10. Гоцуляк В. М. Ранньомодерна (передмодерна) українська ідентичність і становлення національної свідомості в XVII ст. *Вісник*

Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2018. Вип.17. С. 138–144.

11. Гоцуляк В. М. Петро Могила й могилянська доба в політичній думці України першої половини XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.18. С. 277–283.

12. Гоцуляк В. М. Українська державна ідея в політичній думці козацької доби. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2018. Вип.21. С. 129–135.

13. Гоцуляк В. М. Теоретико-методологічні аспекти дослідження політичної реальності ранньомодерної України. *Грані. Науково-теоретичний альманах,* 2018. Том 21. № 2. С. 128–134.

14. Гоцуляк В. М. Модель національної ідентичності в процесах українського державотворення. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.129 (№ 2). С. 280–283.

15. Гоцуляк В. М. Особливості історичної рефлексії в осмисленні політичної думки ранньомодерної України. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.130. (№ 3). С. 420–423.

16. Гоцуляк В. М. Політична наука і феномен історичної пам'яті. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.131 (№ 4). С. 376–380.

17. Гоцуляк В. М. Історична свідомість у вимірах українського національного буття XVII – XVIII ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.132 (№ 5). С. 337–339.

18. Гоцуляк В. М. Становлення політичної думки домодерної України. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.133 (№ 6). С. 258–261.

19. Гоцуляк В. М. Ф. Прокопович: суспільно-політична думка України і імперські російські доктрини XVIII ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.134 (№ 7). С. 355–358.

20. Гоцуляк В. М. Легітимація козацтва як політичної сили в літописі Самовидця. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.135 (№ 8). С. 346–350.

21. Гоцуляк В. М. Політична думка доби українського бароко. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.21 С. 109–114.

22. Гоцуляк В. М. Роль історичного підходу в пізнанні суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України: методологічні аспекти. *Гілея: науковий вісник.* Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.139 (№ 12). Ч. 3. Політичні науки. С. 85–88.

23. Гоцуляк В. М. Суспільно-політична думка доби ранньомодерної України у вимірах історико-теоретичного дослідження. Politicus : Науковий вісник. № 5/6. 2018. С. 5–10.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

24. Гоцуляк В. М. Загальноісторичні та культурні передумови розвитку політичної думки ранньомодерної України. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe,* 2017. № 02 (14). URL : https://sp-sciences.io.ua/s2617748/gotsulyak_volodymyr_2017._general_survival_and_cultural_preconditions_for_the_development_of_the_political_opinion_of_pre-modern_ukraine._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_02_14_(дата звернення 22.04.2019).

25. Андрусишин Б. І., Гоцуляк В. М. Антропологічно–ціннісні виміри дослідження політичної думки ранньомодерної України. *Nauki*

Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe, 2018. № 02 (18). URL : https://sp-sciences.io.ua/s2631970/andrusyshyn_bohdan_gotsulyak_volodymyr_2018_._anthropological-value_dimension_of_the_study_of_political_thought_early_modern_ukraine._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_01_17_(accessed 28 April 2018). (авторський внесок 0,5 д.а.) (дата звернення 22.04.2019)

26. Гоцуляк В. М. Українська політична думка кінця XVII – XVIII ст. в ідеологічних і політичних трансформаціях Російської імперії. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe,* 2018. № 01 (17). URL : https://sp-sciences.io.ua/s2634972/gotsulyak_volodymyr_2018_._ukrainian_political_opinion_of_the_end_of_the_xvii-xviii_century_in_ideological_and_political_transformations_of_the_russian_empire._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_01_17_(дата звернення 22.04.2019).

27. Гоцуляк В. М. Петро Могила і культурно-освітній процес в Україні XVII ст. *Педагогічний дискурс.* Вип.24, 2018. С. 7–11.

28. Гоцуляк В. М. Полемічна література XVI – XVII ст. в освітній культурі України. *Науковий збірник «Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка».* 2018. Вип.19. Том 2. С. 4–8.

29. Гоцуляк В. М. Роль Петра Могили в духовних і культурно-просвітницьких процесах в Україні XVII ст. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки* [Гол. ред. О. В. Діденко]. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. № 1(12). С. 103–114.

30. Гоцуляк В. М. Українське державотворення: історичний контекст. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби*

України (електронне видання) *Серія : Державне управління.* 2018. Вип.1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpsdu_2018_1_3.) (дата звернення 22.04.2019)

31. Гоцуляк В. М. Релігія як чинник політичного життя суспільства. *Регіональний вимір міжконфесійних і державно-церковних відносин. :* зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. 25 листопада 2011 р. Хмельницький, 2011. С. 116–119.

32. Гоцуляк В. М. Місце та роль еліти в самоорганізаційних процесах. *Чорноморські політологічні читання :* матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. 12–13 грудня 2014 р. Одеса, 2014. С. 15–18.

33. Гоцуляк В. М. Роль політології в державотворчих процесах України. *«Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення» :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 18–19 вересня 2015 р. Дніпропетровськ, 2015. С. 87–92.

34. Гоцуляк В. М. Особливості формування політичного лобізму в Україні. *«Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» :* матеріали міжнародної науково–практичної конференції, 9–10 грудня 2016 р. Дніпро : НО «Відкрите суспільство», 2016. С. 84–90.

35. Гоцуляк В. М. Самоорганізація політичної нації. *«Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 22–23 грудня 2017 р. Львів, 2017. С. 57–60.

36. Гоцуляк В. М. Синергетичний підхід в досліджені політичної думки ранньомодерної України. *«Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 3–4 березня 2018 р. Київ, 2018. С. 97–102.

37. Гоцуляк В. М. Політична наука і дослідження історії. *«Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.».* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 6–7 квітня 2018 р. Київ, 2018. С. 65–69.

38. Гоцуляк В. М. Історична пам’ять – фундамент національної ідентичності. *«Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті»* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 13–14 квітня 2018 р. Одеса, 2018. С. 74–79.

39. Гоцуляк В. М. Синергетична методологія в політичній науці. *«Дискурс в умовах мінливості соціокультурного простору» :* матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю. 20–21 квітня 2018 р. Мелітополь, 2018. С. 45–47.

40. Гоцуляк В. М. Політичний міф та історична реальність: проблеми інтерпретації. *«Великий терор на Поділлі (до 80-річчя великого терору)» :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 11–12 травня 2018 р. Хмельницький, 2018. С. 22–24.

41. Гоцуляк В. М. Українська державність у політичному дискурсі. *«Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.)» :* матеріали міжнар. наук. конф. 24–25 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 66–68.

SUMMARY

Gotsuliak V. M. Theoretical and Methodological Understanding of the Sociopolitical Thought of Ukraine of Early Modernism. – Qualifying scientific work as a manuscript. Thesis for a Doctor's of Political Science degree by specialty 23.00.01 – theory and history of political science (052 – Political Science) 05 – Social and behavioral sciences. –National Pedagogical Dragomanov University. Kyiv, 2019.

In the thesis, the socio-political thought of Ukraine of early modernism has been investigated, its essential characteristics and features were determined in the context of historical and socio-cultural development. The social and political thought of Ukraine in early modernism era is viewed as a complex spiritual formation, including the views, perception, ideas, concepts relating to understanding the problems of political power, social system, Ukrainian state formation, national identity, interaction of religion and politics, society and the church in Ukraine of early modernism. The necessity of the analysis of the social and political thought of Ukraine in the second half of the $16^{th} – 18^{th}$ centuries in the European-wide context is substantiated. It is proved that the formation of Ukraine of early modernism took place synchronously with similar processes in Western Europe, and the generally accepted criteria and characteristics of early modernity era were applied to the analysis of cultural and socio-political processes in Ukraine.

The scientific novelty of the research lies in the fact that *for the first* time the concept of sociopolitical thought of Ukraine of early modernism was created as a complex of sociopolitical ideas, attitudes and conceptions in the system of spiritual culture of Ukraine, formed in the ethno-national and sociocultural space of Ukrainian life in the second half of the $16^{th} – 18^{th}$ centuries, based on a combination of Rus' spirituality influenced by European ideas of humanism, Reformation, Baroque and Enlightenment. It is substantiated that the conceptual foundations of the study of sociopolitical thought in Ukraine of early modernism are formed through understanding it as a form of theoretical reflection and fixation

of knowledge of social, political, legal phenomena and processes in Ukraine in the second half of the $16^{th} – 18^{th}$ centuries, and also by clarifying historical, cultural, religious, mental, ethnic foundations of its formation and development. A cognitive model for the study of the sociopolitical thought of Ukraine of early modernism was developed and tested, taking into account the specifics of historical and theoretical knowledge. This made it possible to study political views, ideas, concepts in their historical originality, taking into account the national and historical circumstances of the development of Ukrainian society in the second half of the $16^{th} – 18^{th}$ centuries. The role of historical memory and national myth in understanding the social and political thought of Ukraine of early modernism is characterized. The use of irrational, non-reflective ways in political research is interpreted as the search for alternative to theoretical knowledge forms of comprehension of collective ideas, mythological ideologies, constructs and ideals inherent in the Ukrainian society of early modernism. The features of the sociopolitical thought of Ukraine of early modernism, which are caused by the synthesis of cultural-religious, sociopolitical and legal ideas in the coordinates of Ukrainian spiritual culture are revealed. It has been established that by their nature and thematic definition the sociopolitical thought of Ukraine of early modernism differs from both Western European and Russian versions of political doctrines: it did not create purely theoretical models of political theory and rational concepts of the state, as was the case in Western Europe, at the same time it was not focused solely on the ideological substantiation of a strong royal power, as practiced in Russia. The existence of an inextricable link between the Ukrainian social and political thought of early modernism era and the Ukrainian mentality, value system, ideological structures, religious beliefs, and national consciousness has been established. The features of the conceptualization of Ukrainian Cossacks in the sociopolitical thought of the Cossacks period, where it stands as a representative of the Rus' people, a defender of their rights and interests, the main element of the state-forming model of the development of the Ukrainian ethnic group are investigated. It has been substantiated that the development of this model

starting from the idea of autonomy to independent Ukraine defined the main trends of Ukrainian social and political thought and practice in the 17th century (Ukrainian scribes Yu. Nemyrych, P. Orlyk, B. Khmelnytskyi). It is proved that the idea of legitimizing the supreme power in the sociopolitical thought of Ukraine at the beginning of the 18th century (T. Prokopovych, S. Yavorskyi) corresponded to the enlightening tendencies of the development of European political theory and political practice of the times of the absolute monarchy of early modernism. It was found that, in contrast to Western European social and political thought, Ukrainian thinkers of the 18th century realized the religious legitimization of Russian absolutism.

The study of the content and characteristics of social and political thought of Ukraine of early modernism in the epistemological field of such sections of political science as political philosophy, political anthropology, political praxeology, political hermeneutics *received further development.* The article substantiates the provision on the normative value-based stipulation of the content of the social and political thought in Ukraine of early modernism. The analysis of social and political views of Ukrainian polemists of the end of the 16th – the first third of the 17th centuries (I. Vyshenskyi, S. Zyzaniy, Z. Kopytenskyi, G. Smotrytskyi, M. Smotrytskyi, Ch. Filalet), as well as Metropolitan P. Mohyla, was performed, in which the idea of the relationship of political and religious spheres, peculiar synchronicity of reforms of the church and Ukrainian society, found expression. It was proved that the concepts of Cossack statehood (Yu. Nemyrych, P. Orlyk, B. Khmelnytskyi) and the idea of Ukraine as an independent state became the basis for political consolidation of Ukrainian society, testified to the need to achieve political and national independence, the formation of Ukraine's political subjectivity on a European scale. It was proved that as a result of Ukraine's joining Russia, the social and political thought of Ukraine of early modernism evolved from understanding the problems of Ukrainian life to substantiating the principles of Russian absolutism (T. Prokopovych, S. Yavorskyi).On the basis of the reconstruction of the phenomenon of "Little

Russia" in the socio-political thought of Ukraine of early modernism, it was concluded that domination of Russian imperial political doctrine in the 18th century led to the retreat from the ideas of autonomy and the Ukrainian Cossack state and the spread of ideas of denationalization and levelling of Ukrainian national identity instead.

The conclusion about the historical evolution of social and political thought in Ukraine of early modernism, starting with the entry of Ukraine into the Commonwealth of Both Nations and till the moment Ukraine became part of the Russian Empire *was deepened*. The idea of the national institutionalism of the Orthodox Church in the context of religious and political oppositions in the end of the 16th – the first half of the 17th centuries, when the Orthodox Church was a nationally oriented force and in the absence of Ukraine as a state it was a legitimate institution that compensated for the ineffectiveness of political mechanisms, is justified. The main features of the model of national identity formed by the prevailing sociopolitical thought of Ukraine of early modernism are analyzed and it is shown that its development occurred simultaneously with the beginning of the formation of the Ukrainian nation of the era of modernism, the formation of a political community, as it happened in Europe. The moral and Christian ideas in social and political thought of the second half of the 17th – the first third of the 18th centuries (L. Baranovych, I. Galyatovskyi, I. Gizel), the contents of which testified to an attempt of creation of theological and political alternatives to the state of destructiveness and chaos in Ukrainian society at the time of murderous wars and Ruins, are characterized.

The provisions of the thesis research have *theoretical and practical significance*, and the results obtained can serve as the theoretical and methodological foundations of specific historical and political research. The work creates the prerequisites for a deep and comprehensive understanding of the problems of the development of Ukraine, its institutions, political power, the interaction of personality and authorities, as well as for elucidating the mechanisms for the formation of political culture and political consciousness. Practical

significance of the study is determined by the needs of solving those social and political tasks that are priorities in modern Ukrainian life. The results of the thesis research can be used when writing scientific papers, textbooks, preparing materials for normative and special courses in political science, political history, history of political thought, history of political and legal doctrines and others.

Key words: early modernism era, Ukrainian social and political thought, political knowledge, political myth, legitimation, political power, state idea, state formation, national identity, political values, social and political views of Ukrainian polemists of the $16^{th} – 17^{th}$ centuries, social and political opinion of Cossacks period, political ideas of the Ukrainian Enlightenment.

LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS ON THE DISSERTATION'S THEME

Scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are published:

Monographs:

1. Hotsuliak V. M. Suspilno-politychna dumka Ukrainy rannomodernoi doby: monohrafiia. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 2018. 366 s.

2. Hotsuliak V. M., Hapchenko O. V., Levchenko A. V. Mizhdystsyplinarni pidkhody v postneklasychnii nautsi: mozhlyvosti samorefleksii v politolohichnomu dyskursi. Revelant issues of development and modernization of the modern science: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograf / edited by authors. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2018. 434 p. S. 94–122. (avtorskyi vnesok 0,82 d.a. iz zahalnoho obsiahu 1,63 d.a.)

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

3. Hotsuliak V. M. Dialoh i formuvannia politychnoi kultury osobystosti. Politolohichnyi visnyk. Kyiv, 2011. Vyp.51. S. 226–233.

4. Hotsuliak V. M. Problemy interpretatsii ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky XVII – XVIII st. Naukovyi chasopys, Seriia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. [Vidp. Red. O. V. Babkina]. Kyiv : Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2018. Vyp.23. S. 22–26.

5. Hotsuliak V. M. Do vytokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky: rannomoderna doba. Naukovyi chasopys, Seriia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. [Vidp. Red. O. V. Babkina]. Kyiv : Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2018. Vyp.24. S. 55–59.

Articles in foreign scientific magazines and professional editions of Ukraine included in the international scientometric bases:

6. Hotsuliak V. M. Formuvannia pravovykh zasad politychnoho lobizmu v Ukraini. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2015. Vyp.98 (№ 7). S. 391–394

7. Hotsuliak V. M. Dialoh yak vyrishalnyi chynnyk u protsesi derzhavotvorennia. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2017. Vyp.121 (№ 6). S. 189–192.

8. Hotsuliak V. M. Znachennia natsionalnoi samoorhanizatsii v ukrainskomu derzhavotvorenni. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2017. Vyp.127 (№ 12). S. 370–374.

9. Hotsuliak V. M. Evrystychni mozhlyvosti synerhetyky v doslidzhenni politychnoi dumky Ukrainy XVII – XVIII st. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofsko-politolohichni studii. 2018. Vyp.16. S. 126–131

10. Hotsuliak V. M. Rannomoderna (peredmoderna) ukrainska identychnist i stanovlennia natsionalnoi svidomosti v XVII st. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofsko-politolohichni studii. 2018. Vyp.17. S. 138–144.

11. Hotsuliak V. M. Petro Mohyla y mohylianska doba v politychnii dumtsi Ukrainy pershoi polovyny XVII st. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofsko-politolohichni studii. 2018. Vyp.18. S. 277–283.

12. Hotsuliak V. M. Ukrainska derzhavna ideia v politychnii dumtsi kozatskoi doby. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Istoriia. Politolohiia. 2018. Vyp.21. S. 129–135.

13. Hotsuliak V. M. Teoretyko-metodolohichni aspekty doslidzhennia politychnoi realnosti rannomodernoi Ukrainy. Hrani. Naukovo-teoretychnyi almanakh, 2018. Tom21. № 2. S. 128–134.

14. Hotsuliak V. M. Model natsionalnoi identychnosti v protsesakh ukrainskoho derzhavotvorennia. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2018.Vyp.129 (№ 2). S. 280–283.

15. Hotsuliak V. M. Osoblyvosti istorychnoi refleksii v osmyslenni politychnoi dumky rannomodernoi Ukrainy. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2018. Vyp.130 (№ 3). S. 420–423.

16. Hotsuliak V. M. Politychna nauka i fenomen istorychnoi pamiati. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2018. Vyp.131 (№ 4). S. 376–380.

17. Hotsuliak V. M. Istorychna svidomist u vymirakh ukrainskoho natsionalnoho buttia XVII – XVIII st. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2018. Vyp.132 (№ 5). S. 337–339.

18. Hotsuliak V. M. Stanovlennia politychnoi dumky domodernoi Ukrainy. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2018. Vyp.133 (№ 6). S. 258–261.

19. Hotsuliak V. M. F. Prokopovych: suspilno-politychna dumka Ukrainy i imperski rosiiski doktryny XVIII st. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats.

Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2018. Vyp.134 (№ 7). S. 355–358.

20. Hotsuliak V. M. Lehitymatsiia kozatstva yak politychnoi syly v litopysi Samovydtsia. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2018. Vyp.135 (№ 8). S. 346–350.

21. Hotsuliak V. M. Politychna dumka doby ukrainskoho baroko. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofsko-politolohichni studii. 2018. Vyp.21 S. 109–114.

22. Hotsuliak V. M. Rol istorychnoho pidkhodu v piznanni suspilno-politychnoi dumky doby rannomodernoi Ukrainy: metodolohichni aspekty. Hileia: naukovyi visnyk. Kyiv : «Vydavnytstvo «Hileia», 2018. Vyp.139 (№ 12). Ch. 3. Politychni nauky. S. 85–88.

23. Hotsuliak V. M. Suspilno-politychna dumka doby rannomodernoi Ukrainy u vymirakh istoryko-teoretychnoho doslidzhennia. Politicus. № 5/6 2018. S. 5-10.

Scientific works certifying the testing of the materials of the dissertation and additionally reflect the received scientific results:

24. Hotsuliak V. M. Zahalnoistorychni ta kulturni peredumovy rozvytku politychnoi dumky rannomodernoi Ukrainy. Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe, 2017. № 02 (14). URL : https://sp-sciences.io.ua/s2617748/gotsulyak_volodymyr_2017._general_survival_and_cultural_preconditions_for_the_development_of_the_political_opinion_of_pre-modern_ukraine._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_02_14_(data zvernennia 22.04.2019).

25. Andrusyshyn B. I., Hotsuliak V. M. Antropolohichno–tsinnisni vymiry doslidzhennia politychnoi dumky rannomodernoi Ukrainy. Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe, 2018. № 02 (18). URL : https://sp-

sciences.io.ua/s2631970/andrusyshyn_bohdan_gotsulyak_volodymyr_2018_._anthropological-value_dimension_of_the_study_of_political_thought_early_modern_ukraine._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_01_17_(accessed 28 April 2018). (avtorskyi vnesok 0,5 d.a.) (data zvernennia 22.04.2019)

26. Hotsuliak V. M. Ukrainska politychna dumka kintsia XVII – XVIII st. v ideolohichnykh i politychnykh transformatsiiakh Rosiiskoi imperii. Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe, 2018. № 01 (17). URL : https://sp-sciences.io.ua/s2634972/gotsulyak_volodymyr_2018_._ukrainian_political_opinion_of_the_end_of_the_xvii-xviii_century_in_ideological_and_political_transformations_of_the_russian_empire._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_01_17_(data zvernennia 22.04.2019).

27. Hotsuliak V. M. Petro Mohyla i kulturno-osvitnii protses v Ukraini XVII st. Pedahohichnyi dyskurs. Vyp.24, 2018. S. 7–11.

28. Hotsuliak V. M. Polemichna literatura XVI – XVII st. v osvitnii kulturi Ukrainy. Naukovyi zbirnyk «Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka». 2018. Vyp.19. Tom 2. S. 4–8.

29. Hotsuliak V. M. Rol Petra Mohyly v dukhovnykh i kulturno-prosvitnytskykh protsesakh v Ukraini XVII st. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: pedahohichni nauky. [Hol. red. O. V. Didenko]. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo NADPSU, 2018. № 1 (12). S. 103–114.

30. Hotsuliak V. M. Ukrainske derzhavotvorennia: istorychnyi kontekst. Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy (elektronne vydannia) Seriia : Derzhavne upravlinnia. 2018. Vyp.1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpsdu_2018_1_3.) (data zvernennia 22.04.2019)

31. Hotsuliak V. M. Relihiia yak chynnyk politychnoho zhyttia suspilstva. Rehionalnyi vymir mizhkonfesiinykh i derzhavno-tserkovnykh vidnosyn. : zb. nauk. prats Vseukr. nauk. konf. 25 lystopada 2011 r. Khmelnytskyi, 2011. S. 116–119.

32. Hotsuliak V. M. Mistse ta rol elity v samoorhanizatsiinykh protsesakh. Chornomorski politolohichni chytannia : materialy III mizhnar. nauk.-prakt. konf. 12–13 hrudnia 2014 r. Odesa, 2014. S. 15–18.

33. Hotsuliak V. M. Rol politolohii v derzhavotvorchykh protsesakh Ukrainy. «Rol suspilnykh nauk u protsesi rozvytku suspilstva v umovakh sohodennia» : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. 18–19 veresnia 2015 r. Dnipropetrovsk, 2015. S. 87–92.

34. Hotsuliak V. M. Osoblyvosti formuvannia politychnoho lobizmu v Ukraini. «Aktualni pytannia rozvytku suspilnykh nauk u KhKhI stolitti» : materialy mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii, 9–10 hrudnia 2016 r. Dnipro : NO «Vidkryte suspilstvo», 2016. S. 84–90.

35. Hotsuliak V. M. Samoorhanizatsiia politychnoi natsii. «Rozvytok suspilnykh nauk: yevropeiski praktyky ta natsionalni perspektyvy» : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. 22–23 hrudnia 2017 r. Lviv, 2017. S. 57–60.

36. Hotsuliak V. M. Synerhetychnyi pidkhid v doslidzheni politychnoi dumky rannomodernoi Ukrainy. «Vplyv suspilnykh nauk na protses rozvytku suspilstva: mozhlyve ta realne» : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. 3–4 bereznia 2018 r. Kyiv, 2018. S. 97–102.

37. Hotsuliak V. M. Politychna nauka i doslidzhennia istorii. «Rol suspilnykh nauk u zabezpechenni stabilnosti rozvytku hlobalnykh svitovykh protsesiv u KhKhI st.». materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. 6–7 kvitnia 2018 r. Kyiv, 2018. S. 65–69.

38. Hotsuliak V. M. Istorychna pamiat – fundament natsionalnoi identychnosti. «Priorytety rozvytku suspilnykh nauk u XXI stolitti» : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. 13–14 kvitnia 2018 r. Odesa, 2018. S. 74–79.

39. Hotsuliak V. M. Synerhetychna metodolohiia v politychnii nautsi. «Dyskurs v umovakh minlyvosti sotsiokulturnoho prostoru» : materialy vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizh nar. uchastiu. 20–21 kvitnia 2018 r. Melitopol, 2018. S. 45–47.

40. Hotsuliak V. M. Politychnyi mif ta istorychna realnist: problemy interpretatsii. «Velykyi teror na Podilli (do 80-richchia velykoho teroru)» : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. 11–12 travnia 2018 r. Khmelnytskyi, 2018. S. 22–24.

41. Hotsuliak V. M. Ukrainska derzhavnist u politychnomu dyskursi. «Trynadtsiati yurydychni chytannia. Ukrainska derzhavnist: kriz pryzmu chasu (do 100 richchia Ukrainskoi natsionalno-demokratychnoi revoliutsii 1917 – 1921 rr.)» : materialy mizhnar. nauk. konf. 24–25 travnia 2018 r. Kyiv, 2018. S. 66–68.

ЗМІСТ

ВСТУП……26

РОЗДІЛ 1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ……41

Висновки до першого розділу……**79**

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОГО ЗНАННЯ: СВІТОГЛЯДНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ……..……...82

2.1. Методологія і концептуальне осмислення феномена суспільно-політичної думки ранньомодерної України……..……...……..82

2.2. Українська суспільно-політична думка другої половини XVI – XVIII ст. у вимірах історико-політичного дослідження…….....111

2.3. Роль історичної пам'яті та політичного міфу в осмисленні суспільно-політичної думки ранньомодерної України…….132

2.4. Історична свідомість, подія, факт в обґрунтуванні української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби……...152

Висновки до другого розділу…….……165

РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ВИМІРАХ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ……171

3.1. Загальноісторичні та культурні передумови розвитку суспільно-політичної думки ранньомодерної України……..171

3.2. Суспільно-політичні погляди українських полемістів кінця XVI - першої третини XVII ст. ……...……..195

3.3. Синтез державно-політичних, правових та релігійно-культурних ідей в суспільно-політичній думці України першої половини XVII ст. ……..220
3.4. Розуміння своєрідності національного буття в суспільно-політичній думці ранньомодерної України і становлення української ідентичності…….....241
Висновки до третього розділу……259

РОЗДІЛ 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗМІНИ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ. ……264
4.1. Українська державна ідея в суспільно-політичній думці козацької доби……...264
4.2. Українські літописи другої половини XVII – початку XVIII ст. і легітимація козацтва як політичної сили…….....296
4.3. Християнсько-моральні ідеї в суспільно-політичній думці другої половини XVII ст. – першої третини XVIII ст. ……314
4.4. Суспільно-політична думка України кінця XVII – XVIII ст. в ідеологічних і політичних трансформаціях Російської імперії……...……337
Висновки до четвертого розділу……363

ВИСНОВКИ……368
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...377
ДОДАТКИ……...422

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасне українське суспільство перебуває на тому етапі цивілізаційного розвитку, коли незмірно зростає значущість осмислення його сьогоднішніх реалій з урахуванням інтелектуальної, теоретичної спадщини, яка формувалася протягом багатьох століть розвитку української історії та культури. Актуальними постають завдання вирішення сучасних проблем через звернення до історико-політичного дискурсу, дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України, у змісті якої сконцентрований важливий пізнавальний досвід осягнення суперечливої, багатогранної, а часто й драматичної соціальної та політичної реальності, що сформувалася в історичному, етнокультурному просторі українського життя другої половини XVI – XVIII ст. Нагальним є вивчення її особливостей, розкриття евристичного потенціалу, оцінка продуктивності запропонованих нею концептів, осмислення її як одного з варіантів синтезу західноєвропейської та вітчизняної культурних традицій, як феномена, що відтворював еволюцію поглядів на державу, процеси українського державотворення, природу політичної влади, правові норми, суспільний і державний устрій, права і свободи людини.

Науковий інтерес до теми дисертації визначається також можливістю аналізу суспільно-політичної думки ранньомодерної України в загальноєвропейському контексті, оскільки становлення ранньомодерної України відбувалося синхронно з аналогічними процесами в Західній Європі, а отже, загальновизнані критерії та характеристики ранньомодерної доби (формування національної свідомості, творення національної ідентичності й зародження модерної нації) поширювалися на аналіз культурних і суспільно-політичних процесів в Україні.

Вивчення суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби відбувається в проблемному полі політичної науки, теоретико-методологічні орієнтири якої визначені О. Бабкіною, В. Бебиком, М. Головатим, М. Кармазіною, Ф. Кирилюком, А. Колодій, А. Круглашовим, Ю. Левенцем,

О. Новаковою, М. Обушним, С. Римаренком, Ф. Рудичем, П. Шляхтуном та іншими вченими. Ґрунтовний і системний аналіз української суспільно-політичної думки на всіх етапах її історичного розвитку здійснюється Т. Бевз, Б. Кухтою, В. Потульницьким, О. Салтовським, Н. Хомою, В. Яремчуком, О. Юристовським та іншими. Важливі методологічні й світоглядні передумови для вивчення історії політичних і правових учень у світовому контексті формулюються О. Бойком, В. Горбатенком, О. Мироненком, П. Музиченком, В. Нерсесянцем, В. Потульницьким та іншими. Різні аспекти українського державотворення і національного будівництва в контексті формуванням політичної нації та становлення української національної ідентичності розглядаються в працях В. Андрущенка, Б. Андрусишина, С. Грабовського, В. Климончука, В. Кременя, В. Лісового, М. Михальченка, М. Розумного, Т. Сенюшкіної, М. Степика, Л. Шкляра та інших. Аналіз проблематики суспільно–політичної думки ранньомодерної України здійснено І. Варзаром, І. Вдовичиним, О. Докаш, Р. Демчишаком, Н. Ковальчук, О. Кресіним, І. Куташевим, С. Москальцем, В. Смолієм, В. Степанковим та іншими. Наукова доцільність використання терміну «ранньомодерна» чи «домодерна» доба для характеристики процесів і явищ, які відбувалися в Україні другої половини XVI – XVIII ст., обґрунтовується В. Горобцем, Я. Грицаком, С. Йосипенком, З. Когутом, В. Кравченком, І. Шевченком, Н. Яковенко та іншими.

Незважаючи на сталу дослідницьку увагу до історії розвитку суспільно-політичної думки України, проблема теоретико-методологічного осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України ще не стала предметом спеціального аналізу. Актуальність й недостатня розробленість проблеми у вітчизняній політичній науці обумовили вибір теми дослідження.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексної наукової теми кафедри політичних наук «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії», що входить до тематичного плану

науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2013 р.). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 9 від 30 грудня 2015 р.).

Мета дослідження – формування концептуальних засад вивчення суспільно-політичної думки ранньомодерної України, з'ясування її специфіки з урахуванням соціокультурного контексту розвитку українського суспільства другої половини XVI – XVIII ст.

Визначення мети дослідження зумовило потребу розв'язання низки взаємопов'язаних **завдань**:

– дослідити існуючі концептуальні підстави аналізу суспільно-політичної думки ранньомодерної України;

– сформувати пізнавальну модель дослідження української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби з врахуванням специфіки історико-теоретичного пізнання та охарактеризувати роль історичної пам'яті й національних міфів у її осмисленні;

– окреслити особливості суспільно-політичної думки ранньомодерної України, простежити її еволюцію;

– обґрунтувати висновок про соціокультурну та ціннісну обумовленість змісту суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби;

– вивчити суспільно-політичні погляди українських полемістів кінця XVI – першої половини XVII ст.; розкрити значення синтезу релігійно-культурних і суспільно-політичних ідей першої половини XVII ст. для реформування українського суспільства;

– проаналізувати передумови формування загальнонаціональної моделі ідентичності в суспільно-політичній думці ранньомодерної України;

– дослідити шляхи концептуалізації українського козацтва як державотворчої сили; з'ясувати роль державної ідеї в системі суспільно-

політичного мислення ранньомодерної України і в процесах українського державотворення;

– охарактеризувати християнсько-моральні ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XVII – першої третини XVIII ст. і окреслити барокову традицію релігійно-моралістичної рефлексії над реаліями українського політичного життя;

– з'ясувати особливості розвитку української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби в умовах утвердження російської імперської доктрини; осмислити роль просвітницьких ідей в процесах релігійної легітимації російського абсолютизму.

Об'єкт дослідження – концептуалізація української суспільно-політичної думки в історичному вимірі.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні засади дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на використанні філософських, загальнонаукових принципів та підходів, конкретно-наукових методів пізнання, що дозволяє комплексно і всебічно осмислити суспільно-політичну думку ранньомодерної України. Найбільш вагомими для досягнення інтегрального знання про предмет дослідження є принципи науковості, об'єктивності, діалектичності, системності, плюралізму, послідовності, концептуальності, єдності теоретичного та історичного в пізнанні. Дослідження ґрунтується на таких методологічних підходах: *історичному* – для розуміння історичної обумовленості ключових проблем розвитку суспільно-політичної думки, виокремлення основних етапів її розвитку і врахування впливу культурно-історичних факторів на її зміст; *комплексному* – для дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України як цілісного явища, як єдності різних характеристик, сторін і аспектів, що сформували її специфічний зміст; *системному* – завдяки якому об'єктом дослідження постають ідеї, погляди, теорії, концепції в системній єдності; *герменевтичному* – як способу

теоретичного реконструювання багаторівневої української політичної реальності та розуміння соціокультурного контексту розвитку суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби; *політико-аксіологічному* – для осмислення норм, цінностей та ціннісних орієнтацій, які значною мірою визначали параметри суспільно-політичного дискурсу в Україні другої половини XVI – XVIII ст.; *синергетичному* – для вивчення ідей українських мислителів ранньомодерної доби щодо подолання хаосу і дезорганізації в українському суспільстві в часи воєн та політичної конфронтації; в рамках *інституціонального* підходу з'ясовувалася сутність ідей та уявлень про державу та інші політичні інститути в Україні; особливістю *культурно-антропологічного* підходу є спроба через людину, її потреби і мотиви поведінки охарактеризувати українську політичну реальність ранньомодерної доби як історію ментальностей, світ ідей та уявлень, стиль мислення.

Концептуальне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України здійснюється на основі поширених у сучасній гуманітарній науці міждисциплінарних стратегій та використанні міждисциплінарного підходу як важливої складової методології історико-політичного дослідження. Відповідно до цілей дослідження актуалізуються загальнотеоретичні положення та понятійно-категоріальний апарат, що розроблені в межах політичної філософії, політичної антропології, політичної праксеології, політичної герменевтики, політичної історії. При вивченні особливостей суспільно-політичної думки ранньомодерної України використовуються пізнавальні можливості історичної реконструкції.

Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України передбачає також використання евристичного потенціалу методів – *діалектичного*, який зорієнтований на пізнання цього феномена в розвитку, багатстві його взаємозв'язків з іншими формовиявами духовної культури України. Для виявлення загального і особливого в становленні суспільно-політичної думки ранньомодерної України

використовувався *порівняльно-історичний метод*. *Культурологічний метод* спрямований на з'ясування загальнокультурного контексту розвитку суспільно-політичних ідей, поглядів, учень та концепцій другої половини XVI – XVIII ст., на врахування особистісної, суб'єктивної позиції українських мислителів в інтерпретації важливих проблем розвитку українського ранньомодерного суспільства. У дисертації використовуються також *загальнонаукові методи* наукового пізнання – гіпотетико-дедуктивний, аналізу й синтезу, аналогії, типологізації, узагальнення. *Конкретні методи* політичної науки представлені проблемним методом, методом наступності, індивідуалізації. Вони відіграють суттєву роль у характеристиці ґенези політичних теорій і концепцій, в окресленні місця і значення суспільно-політичної думки ранньомодерної України в сукупній системі знань певної історичної доби, в розкритті зв'язку між різними концепціями минулого і українським сьогоденням.

Джерелознавчою базою дослідження є історичні документи, матеріали з церковної історії, політично-конфесійного протистояння в Україні, політичні програми та маніфести ранньомодерної доби (Ю. Немирич, П. Орлик, Б. Хмельницький), твори видатних представників суспільно-політичної думки другої половини XVI – XVIII ст. – Л. Барановича, І. Вишенського, І. Галятовського, І. Гізеля, С. Зизанія, З. Копистенського, П. Могили, К. Саковича, Г. Смотрицького, М. Смотрицького, Х. Філалета та інших. Цитати з давньоукраїнських текстів наводяться в оригіналі або ж взяті з існуючих перекладів сучасною українською мовою.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що в результаті всебічного теоретико-методологічного аналізу суспільно-політичної думки ранньомодерної України виокремлено її сутнісні характеристики та особливості в контексті історичного та соціокультурного розвитку. Наукова новизна дисертації конкретизується низкою положень, що виносяться на захист.

Вперше:

– обґрунтовано, що концептуальні підстави дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України формуються через осмислення її як форми теоретичної рефлексії та фіксації знання про суспільні, політичні, правові явища і процеси в Україні другої половини XVI – XVIII ст., а також шляхом з'ясування історичних, культурних, релігійних, ментальних, етнічних засад її становлення та розвитку;

– створено концепт суспільно-політичної думки ранньомодерної України як комплексу суспільно-політичних ідей, поглядів та концепцій в системі духовної культури України, що сформувався в етнонаціональному і соціокультурному просторі українського життя другої половини XVI – XVIII ст. на основі поєднання засад руської духовності з впливами європейських ідей гуманізму, Реформації, бароко і Просвітництва. Доведено, що через поняття «ранньомодерна доба» фіксується корелятивність культурного та суспільно-політичного розвитку ранньомодерної України з аналогічними процесами в Західній Європі;

– розроблено й апробовано пізнавальну модель дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України із врахуванням специфіки історико-теоретичного пізнання, що уможливило її теоретичне вивчення з урахуванням національно-історичних обставин розвитку українського суспільства в другій половині XVI – XVIII ст. Встановлено, що теоретичний аналіз фокусується на осмисленні філософських засад суспільно-політичної думки ранньомодерної України, визначенні її сутнісних характеристик, окресленні вихідних світоглядних принципів. Історичний підхід є способом адекватного розуміння, інтерпретації та оцінки змісту суспільно-політичної думки України в контексті культурно-історичного розвитку;

– охарактеризовано роль історичної пам'яті та національного міфу в осмисленні суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Використання нераціональних, нерефлексивних способів дослідження феномена суспільно-політичної думки України інтерпретовано як пошук альтернативних до теоретичного пізнання способів осягнення притаманних

українському суспільству колективних уявлень, міфологічних ідеологем, конструктів та ідеалів, в яких закріплювались уявлення української людини про власну ідентичність, історичне походження, право на свою історію, відмінну від польської та російської;

– розкрито особливості української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби, які обумовлені синтезом культурно-релігійних, суспільних, політичних і правових ідей в координатах української духовної культури. Встановлено, що за своїм характером і тематичною визначеністю суспільно-політична думка ранньомодерної України відрізняється як від західноєвропейського, так і російського варіантів політичних учень. Суспільно-політична думка ранньомодерної України не створила чітких зразків політичної теорії і раціональних концепцій держави, як це відбувалося в Західній Європі, водночас вона не орієнтувалася виключно на ідеологічне обґрунтування сильної царської влади, як це практикувалося в Росії. Фактором, що великою мірою впливав на нечіткість політичних аргументів і уявлень щодо багатьох аспектів культурного, національного й політичного розвитку України, був бездержавний статус України;

– обґрунтовано ідею про соціокультурну обумовленість суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Доведено, що її розвиток відбувався у просторі української духовної культури, а її предметне поле визначалося не лише осмисленням традиційних для політичної науки питань (держава, суспільство, влада, права та свободи особистості тощо), але й їх специфічним трактуванням відповідно до духовних і культурних імперативів своєї доби. Встановлено існування нерозривного зв’язку між українською суспільно-політичною думкою ранньомодерної доби та українською ментальністю, системою цінностей, світоглядними структурами, релігійними уявленнями, національною свідомістю;

– досліджено особливості концептуалізації українського козацтва в суспільно-політичній думці періоду національно-визвольних змагань XVII ст. і в період існування козацько-гетьманської держави (друга половина

XVII ст. – початок XVIII ст.), де козацтво постає репрезентантом всього руського народу, захисником його прав та інтересів і головним елементом державотворчої моделі розвитку українського етносу. Показано, що розвиток цієї моделі від ідеї автономії до незалежної Української держави визначав провідні тенденції української суспільно-політичної думки та суспільного життя в XVII ст. (українські книжники, Ю. Немирич, П. Орлик, Б. Хмельницький);

– доведено, що ідея легітимації верховної влади в суспільно-політичній думці України на початку XVIII ст. (Т. Прокопович, С. Яворський) відповідала просвітницьким тенденціям розвитку європейської політичної теорії та політичної практики часів ранньомодерної абсолютної монархії. Встановлено, що на відміну від західноєвропейської суспільно-політичної думки українські мислителі XVIII ст. здійснювали релігійну легітимацію російського абсолютизму. Це проявлялося у визнанні релігійної природи державної влади, божественного походження абсолютної влади монарха. Владний концепт у суспільно-політичній думці XVIII ст. формулювався не раціонально, а як визнання особливого призначення світської влади в політичних умовах петровської Росії.

Отримали подальшого розвитку:

– дослідження змісту і особливостей суспільно-політичної думки ранньомодерної України в епістемологічному полі таких розділів політичної науки, як політична філософія, політична антропологія, політична праксеологія, політична герменевтика;

– положення про нормативно-ціннісну обумовленість змісту суспільно-політичної думки ранньомодерної України, що проявлялося у впливі притаманних українській свідомості цінностей і норм на трактування свободи, прав і вольностей української людини, патріотизму, ролі християнської моралі в перетворенні суспільного життя;

– аналіз суспільно-політичних поглядів українських полемістів кінця XVI – першої третини XVII ст. (І. Вишенський, С. Зизаній, З. Копистенський,

Г. Смотрицький, М. Смотрицький, Х. Філалет), в яких знайшла втілення ідея про взаємопов'язаність сфер політики і релігії, про своєрідну синхронність реформ церкви та реформ українського суспільства. З'ясовано, що ідеологічне, релігійне протистояння в боротьбі за єдність християнства і єдність церкви в час запровадження Берестейської унії проектувалося українськими полемістами на проблеми реформування українського суспільства (ідеї побудови таких форм суспільно-політичного життя, які ґрунтувалися б на основі дотримання руської духовної традиції і норм християнства);

– висновок про те, що сформульована П. Могилою в першій половині XVII ст. ідея єдності церков, була спрямована на духовне та інституціональне перетворення суспільства з погляду поєднання цивілізаційних надбань Заходу і Сходу;

– положення про домінантність державної ідеї в суспільно-політичній думці та практиці України козацької доби. Доведено, що ідея України як самостійної держави (Ю. Немирич, П. Орлик, Б. Хмельницький) стала основою для політичної консолідації українського суспільства, свідчила про необхідність досягнення політичної і національної незалежності, формування політичної суб'єктності України в загальноєвропейському масштабі. Водночас відзначено відсутність сталої, неперервної традиції концептуального осмислення ідеї державотворення в суспільно-політичній думці ранньомодерної України;

– ідея, що в результаті входження України до складу Російської держави суспільно-політична думка ранньомодерної України еволюціонувала від осмислення проблем українського буття до обґрунтування засад російського абсолютизму (Т. Прокопович, С. Яворський). На основі реконструкції феномена «малоросійства» в суспільно-політичній думці ранньомодерної України зроблено висновок, що наслідком домінування в XVIII ст. російської імперської політичної доктрини став відхід від ідей автономізму та Української козацької держави і

поширення натомість ідей денаціоналізації та нівелювання української національної ідентичності.

Поглиблено:

– висновок про концептуалізацію суспільно-політичної думки ранньомодерної України, починаючи з моменту входження України в склад Речі Посполитої і до того часу, коли Україна стала частиною Російської імперії. Акцентовано увагу на тому, що обставини політичного, культурного та релігійного життя в різних цивілізаційних утвореннях накладали відбиток на тематичну її своєрідність. Основними періодами її розвитку були: перший – друга половина XVI – перша половина XVII ст. (перебування українських земель у складі Речі Посполитої, протистояння католицької і православної церков, становлення суспільно-політичної проблематики в контексті полемічної літератури); другий – середина XVII ст. – кінець XVII ст. (суспільно-політична думка козацької доби та Гетьманщини); третій – кінець XVII ст. – XVIII ст. (українська суспільно-політична думка в умовах підпорядкування Москві та Російській імперії);

– інтерпретацію ідеї про національну інституціональність православної церкви в умовах релігійних і політичних протистоянь кінця XVI – першої половини XVII ст., коли православна церква була національно зорієнтованою силою і за умов відсутності Української держави виступала легітимним інститутом, який компенсував недієвість політичних механізмів;

– висновок про диференційований підхід до осмислення українськими мислителями ранньомодерної України ролі держави і церкви в реформуванні українського суспільства: від беззастережної орієнтації на єдиновірну Москву і православну церкву (Й. Борецький, І. Копинський) до ідеї єдності церков в Україні, духовного й інституціонального перетворення суспільства на основі синтезу західної та східної культур (П. Могила);

– вивчення сформованої суспільно-політичною думкою ранньомодерної України моделі національної ідентичності, в основу якої був покладений факт усвідомлення українським етносом самототожності зі

своєю історією, минулим, мовою, християнською вірою, традиціями. Показано, що становлення української національної ідентичності відбувалося одночасно з початком формування модерної української нації, з перетворенням етнічної спільноти в політичну, так, як це відбувалося в Європі. Однак недостатній рівень національної свідомості та відсутність власної державності спричинили те, що реалізації класичної моделі націєтворення в Україні не відбулося;

– характеристику морально-християнських ідей в суспільно-політичній думці другої половини XVII – першої третини XVIII ст. (Л. Баранович, І. Галятовський, І. Гізель), зміст яких свідчив про спробу творення теологічно-політичних альтернатив станові деструктивності та хаосу в українському суспільстві часів кровопролитних воєн і Руїни. Показано, що на відміну від політичної верхівки Гетьманщини українські мислителі й церковні діячі глибше усвідомлювали потребу в духовній єдності нації.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дослідження одержані автором самостійно. У колективній монографії «Relevant issues of development and modernization of the modern science: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine» (2018) особистим внеском здобувача є аналіз специфіки і перспективності міждисциплінарних стратегій в дослідженні суспільно-політичної думки ранньомодерної України (0,82 д.а. із загального обсягу 1,63 д.а.). У праці, опублікованій у співавторстві з Б. Андрусишиним, автору належать матеріали, пов’язані з обґрунтуванням доцільності дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України, окресленням її антропологічно-ціннісних вимірів (0,5 д.а. із загального обсягу 1 д.а.).

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів визначається можливостями їх застосування в науковій, навчальній та практичній діяльності. Робота створює передумови для глибокого і всебічного осмислення проблем розвитку Української держави, її інституцій, політичної влади, взаємодії особи і влади, а також для дослідження процесів

формування політичної культури і політичної свідомості. Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України сприяє розробці моделей політичного і національного розвитку сучасної України. Одержані результати можуть виступати теоретико-методологічними засадами конкретних історико-політичних досліджень. Їх практичне значення обумовлюється потребами вирішення тих суспільних і політичних завдань, які є пріоритетними в сучасному українському житті й спрямовані на зміцнення національної ідентичності та єдності українського суспільства.

Результати дисертаційної роботи можуть використовуватися при написанні наукових праць, навчальних посібників, підготовці матеріалів до нормативних і спеціальних курсів: «Політологія», «Політична історія», «Історія політичної думки в Україні», «Історія політичних і правових учень» та інші. Окремі матеріали та висновки дисертації можуть також доповнювати зміст таких навчальних курсів, як «Українознавство», «Соціальна філософія», «Історія української філософії», «Релігієзнавство», «Етика», «Культурологія».

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських наукових і науково-практичних, науково-теоретичних конференціях, семінарах, круглих столах: «Регіональний вимір міжконфесійних і державно-церковних відносин» (м. Хмельницький, 25 листопада 2011 р.), «(Пост)соціалістичне місто. Простір влади» (м. Краків, 7 – 9 грудня 2011 р.), «Молода наука України. Перспективи та пріоритети розвитку» (м. Київ, 26 – 27 грудня 2014 р.), «Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України» (м. Хмельницький, 24 квітня 2014 р.), «Чорноморські політологічні читання» (м. Одеса, 12 – 13 грудня 2014 р.), «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення» (м. Дніпропетровськ, 18 – 19 вересня 2015 р.), «Актуальні питання суспільних наук: соціологія,

політологія, філософія, історія» (м. Київ, 9 – 10 жовтня 2015 р.), «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності» (м. Одеса, 13 – 14 травня 2016 р.), «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (м. Дніпро, 4 – 5 листопада 2016 р.), «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Дніпро, 9 – 10 грудня 2016 р.), «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень» (м. Одеса, 2 – 3 грудня 2016 р.), «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття» (м. Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.), «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні» (м. Київ, 11 – 12 листопада 2016 р.), «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів 22 – 23 грудня 2017 р.), «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (м. Київ, 2 – 3 березня 2018 р.), «Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.)» (м. Київ, 24 – 25 травня 2018 р.), «Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.» (м. Київ, 6 – 7 квітня 2018 р.), «Дискурс в умовах мінливості соціокультурного простору» (м. Мелітополь, 20 – 21 квітня 2018 р.), «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Одеса, 13 – 14 квітня 2018 р.), «Великий терор на Поділлі (до 80-річчя Великого терору 1937 – 1938 рр.)» (м. Хмельницький – Меджибіж, 11 – 12 травня 2018 р.), «Педагогічна освіта України: стратегія розвитку» (м. Рівне – Київ, 26 – 28 січня 2018 р.), «Ціннісний дискурс у суспільстві та освіті» (м. Київ, 01 – 02 березня 2018 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 41 наукову працю, зокрема: 2 монографії, одна з яких одноосібна (21,2 д.а.), 21 статтю у фахових виданнях з політичних наук (з яких 18 – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз), а також 18 праць, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають одержані наукові результати.

Структура роботи. Дисертація є завершеним дослідженням, що складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 431 сторінка, основний зміст – 351 сторінок, список використаних джерел включає 506 найменувань.

РОЗДІЛ 1
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Суспільно-політична думка ранньомодерної України – це особливий феномен і складова духовної культури України, теоретико-методологічне осмислення якої належить до числа складних міждисциплінарних проблем сучасної науки. У ній сконцентроване знання про політичні явища і процеси, що відбувалися в Україні в другій половині XVI – XVIII ст., відображений великий і різноманітний досвід культурної, релігійної і суспільно-політичної діяльності української спільноти у визначальні для її існування часи. Зміст і характер історико-політичного знання про українську суспільно-політичну думку ранньомодерної доби формуються комплексом гуманітарних наук – політології, історії, культурології, соціології, філософії, правничої науки.

При вивченні досліджуваної теми слід враховувати, що розвиток суспільно-політичної думки ранньомодерної України здійснювався в загальноєвропейському контексті процесів модернізації. На думку українського дослідника С. Йосипенка, становлення ранньомодерної України відбувалося синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі [170]. Наслідком цього було те, що українська політична історія другої половини XVI – XVIII ст. стала невід'ємною складовою загальноєвропейського історичного та політичного процесів. Відтак загальновизнані критерії та характеристики ранньомодерного західноєвропейського суспільства цілком поширюються на аналіз історичних, суспільно-політичних, культурних процесів в Україні другої половини XVI – XVIII ст., рецепція яких представлена в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби. Схожі акценти щодо характеристики ранньомодерної доби в українській політичній історії робляться автором дисертаційного дослідження в працях [96; 98; 122].

В сучасній науці поняття «ранньомодерна» («домодерна») доба використовується для характеристики історичного періоду, який має чітко визначені часові рамки – з другої половини XVI ст. до XVIII ст. і відзначений початком творення національної ідентичності та зародженням модерної української нації. Двома визначними для української історії подіями, які вказують про початок доби ранньомодерної України є Люблінська унія 1569 р., наслідком якої стало включення основної частини українських земель до складу Речі Посполитої, і Національна революція середини XVII ст., що завершилася утворенням Української козацької держави.

Ранньомодерна доба в історії України – це доба розквіту культури, філософської і суспільно-політичної думки, час становлення політичної суб'єктності України у формі козацької держави Богдана Хмельницького, епоха братських шкіл та інтелектуальних об'єднань XVI – XVII ст., які були загальнонаціональною силою, що сприяла становленню національної свідомості, час потужного полемічного руху, зрештою, це доба Києво-Могилянської академії, яка формувала високу культуру суспільно-політичного дискурсу, демонструючи при цьому свою незалежність від політичної влади.

Культурні, релігійні, суспільно-політичні процеси у другій половині XVI – XVIII ст. є українською аналогією загальноєвропейського процесу виникнення і розвитку національної свідомості як нової форми колективної ідентичності. Можна вважати, що початок ранньомодерної доби в Україні тотожний з початком витворення цієї ідентичності. Межею її існування перед початком нової доби – модерної (XIX ст.), коли здійснюються процеси національного відродження і національна свідомість поширюється серед мас, є XVIII ст. (Я. Грицак). Саме в ранньомодерних (домодерних) національних спільнотах або етносах слід шукати витоки всіх європейських націй (Е. Сміт).

Вводячи в науковий вжиток і в політичний словник поняття «доба ранньомодерної України», ми відходимо від традиційних для історико-політичної науки дослідницьких схем та уявлень, згідно з якими суспільно-

політична думка розвивалася в середньовічному, феодальному тощо суспільстві. Домінантні в сучасній науці поняття «ранньомодерний» («домодерний», «передмодерний»), модерн, постмодерн, свідчать про те, що різні періоди в історії суспільно-політичної думки України відрізняються системою цінностей, світобаченням людини, формами усвідомлення нею свого місця в світі. Зокрема, «ранньомодерна» українська людина усвідомлювала себе частиною національної та етнічно-релігійної спільноти («руський народ», «Русь», «Україна»), що мало своїм наслідком формування етнонаціонального виміру суспільно-політичної думки ранньомодерної доби. В добу модерну буде формуватися світогляд, який орієнтується на індивідуальність і наукове пізнання.

Суспільно-політична думка ранньомодерної України – це складний і багатомірний феномен: він включає в себе світоглядні зразки, історично апробований стиль мислення, цінності, форми ментальності, уявлення, ідеї, концепції та погляди відомих представників українського суспільства та духовної культури України. Проблемне поле української суспільно-політичної думки досліджуваного періоду визначається питаннями, що стосувалися розуміння держави, політичної влади, проблем взаємодії особистості та влади, справедливості, людської свободи, характеристики різних виявів активності особистості, її політичних пріоритетів і цінностей в контексті культурно-історичних процесів другої половини XVI – XVIII ст. Вивчення спадщини українських мислителів, книжників, політичних діячів доби ранньомодерної України поглиблює наші уявлення про українське державотворення, про інститути влади в політичній системі України, про місце церкви в суспільно-політичному житті України, про шляхи формування української ідентичності та національної самосвідомості.

Можна відзначити деяку різноманітність інтерпретацій основної проблематики суспільно-політичної думки ранньомодерної України в сучасній науковій літературі, що визначається необхідністю виокремлювати із загальної сукупності знань про Україну другої половини XVI – XVIII ст. ті,

що стосуються осмислення політичної реальності, суті політичних процесів, особливостей українського державотворення, ролі національної ідеї у процесах націєтворення тощо.

Звісно, твори, які писалися українськими мислителями, книжниками, полемістами, професорами університетів ранньомодерної України, не можна розглядати як суто політичні, філософські, наукові тощо. Перед дослідником суспільно-політичної думки ранньомодерної України стоїть надскладне завдання – виділити із загальної маси ідей, поглядів і стереотипів другої половини XVI – XVIII ст. ті, які пов'язувалися із суспільно-політичною проблематикою.

Крім того, слід враховувати те, що аналіз суспільно-політичної думки – це завжди реконструкції діяльності її творців, авторів та інтерпретаторів різних учень, уявлень та поглядів. Вони неминуче несуть відбиток суб'єктивного світу тих, хто їх творив, тобто конкретної особистості. Береться до уваги також і соціокультурний контекст, який накладає суттєвий відбиток на процес становлення та еволюції суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Звісно, йдеться не про розчинення історико-політичного пізнання в культурологічній чи історичній проблематиці, а про обумовленість його змісту особливостями духовної культури та національної історії.

Необхідною умовою об'єктивного аналізу суспільно-політичної думки ранньомодерної України є окреслення основних тенденцій розвитку сучасної політичної науки. Розробка її основних проблем свідчить про відхід дослідників від звичних схем, ідеологем і норм дослідження. Першим і найбільш фундаментальним в Україні виданням, в якому досліджується історія та предметне поле політичної науки, вивчаються проблеми, пов'язані зі сферою політичного, аналізуються теоретико-методологічні підходи і понятійно-категоріальний апарат політичної науки, є «Політична наука в Україні» у двох томах [335; 336]. Автори цієї монографії (М. Кармазіна, А. Колодій, Н. Римар та інші) наголошують на відмінності політичної науки

від інших суспільних наук, що проявляється в її специфічній теоретико-методологічній базі, в особливостях досліджуваного нею об'єкта (сфери політичного життя) та того кута зору, під яким ця сфера вивчається. М. Кармазіна відзначає, що центральною категорією політології, суспільним феноменом, що посідає визначальне місце в політиці, є влада [335, с. 45]. З огляду на провідні тенденції розвитку політичного знання окреслюються основні напрями політологічних досліджень (питання становлення і розвитку демократії, зміцнення державних інституцій, вивчення ролі посередників у стосунках суспільства з державою, аналіз процесу формування публічної політики тощо). Наукові матеріали видання присвячені також тематичній спрямованості політологічних досліджень, її концептуальним здобуткам, внеску у вирішення суспільно-політичних проблем, які постають у розбудові Української держави (Т. Ляшенко, О. Резнік, О. Суший, М. Чабанна). Значне місце відводиться дослідженню інституціональних аспектів політичних процесів в Україні, вивченню концепцій мотивації політичної діяльності, форм політичної поведінки, партійних систем, національних політичних еліт [336].

Окрема увага звертається авторами цієї книги на процес вироблення знань про політику та політичне, починаючи з часів існування Руси-України і до сьогоднішнього дня. Здійснюється, таким чином, дослідження процесу становлення політичного знання і політичної думки України в історичній ретроспективі. Важливе значення для реалізації завдань і цілей дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України має зроблений висновок, що в сучасній політичній науці відроджується інтерес до її філософсько-теоретичних аспектів, до історико-політологічного аналізу формування суспільних порядків [335, с. 50]. А важливим етапом розвитку політичного знання і політичної науки в Україні визнається домодерна доба (Т. Бевз, В. Яремчук) [335].

Дослідженню теоретико-методологічних засад політичної науки, осмислення проблем її становлення та перспектив розвитку, впливу

трансформаційних процесів в українському суспільстві на стан політологічних досліджень, інституалізації політичної науки присвячена низка праць українських вчених – Б. Андрусишина, [6; 7], О. Бабкіної [30; 31; 32], В. Бебика [41; 42; 43], В. Горбатенка [340; 347], О. Габрієляна [74], М. Головатого [85; 86], А. Круглашова [246], О. Новакової [309], С. Римаренка [371; 372], Ф. Рудича [376; 377; 378], Т. Сенюшкіної [392], Ю. Шайгородського [472; 473], М. Шаповаленко [475] та інші. Зокрема, О. Бабкіна відзначає, що «поряд з аналізом політичного знання, безпосереднього аналізу пізнання політичної дійсності (гносеологічний аспект), методологія політичної науки має поширюватися на онтологічну проблематику, пов'язану з уявленням про політичну дійсність, які вже виходять за межі політичної науки, потребують для пояснення методів інших наук, наприклад, філософії, історії, соціології, юридичної науки тощо» [31; с. 2.] Крім того, методологічний аналіз політичної реальності сприяє теоретичному синтезу знань.

М. Головатий наголошує на відмінностях, які існують між політологією і політичною теорією. На його думку, політична теорія – це не сума якихось даних, понять, категорій тощо, а певна парадигма цілісного уявлення про політику як феномен. Тому політична теорія виступає не лише як засіб пізнання політики і всього, що з нею пов'язано, але й як засіб поглибленого пізнання на основі аналітичних, узагальнюючих підходів [85, с. 5].

Головне завдання політичної науки В. Бебик вбачає у розумінні сутності політичного, осмислення його взаємодії з іншими сферами життєдіяльності людей. На думку вченого, політична сфера життєдіяльності суспільства вивчається і аналізується у поєднанні з особливостями її функціонування й розвитку, з економічною та духовною сферами суспільства [41].

Важливі проблеми епістемологічного, соціокультурного, методологічного характеру, які окреслюють місце політології в системі сучасного гуманітарного знання, розглядаються у книзі «Філософія та

політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання» (Л. Губерський, А. Конверський, В. Бугров) [448].

Формування сучасного політичного знання відбувається на основі використання загальнонаукової методології дослідження. У цьому плані суттєве значення для реалізації цілей і завдань дисертаційної роботи мають праці Дж. Голтона [463], В. Лекторського [259], К. Поппера [355; 356], В. Стьопіна [412; 413].

Роль історичного підходу як способу адекватного розуміння, інтерпретації і оцінки суспільно-політичної думки ранньомодерної України окреслюється на основі методологічних принципів, які за своїми пізнавальними можливостями найбільше відповідають змісту політичної науки (О. Бойко, В. Горбатенко, О. Мироненко, В. Потульницький, В. Нерсесянц) [55; 89; 358; 171].

Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки досліджуються Ю. Левенцем. Зосереджуючись на аналізі суспільно-політичної думки України другої половини XIX – початку XX ст., автор розглядає комплекс суспільно-політичних і національно-державницьких ідей, які формувалися в Україні. Ю. Левенець проводить порівняльний аналіз філософсько-політичних концепцій суспільно-політичного розвитку, розглядає їх з позицій парадигмального аналізу, здійснює класифікацію і систематизацію основних підходів щодо понять про політичний простір, уточнює роль політичної філософії і моделей хронополітики в системі обґрунтувань національної історії [257].

Всі дослідники єдині в думці, що універсальні методологічні та світоглядні передумови вивчення різних проблем політичної науки, виробляються філософією. Завдяки філософії і пропонованим нею пізнавальним схемам, підходам, зразкам теоретичного мислення вся різноманітність сфери політичного осмислюється на раціональній основі.

Наголошується, що в складному комплексі сучасних політичних наук, в яких окреслюються концептуальні засади осмислення суспільно-політичної

думки ранньомодерної України, провідне місце займає політична філософія. Як зазначається в працях Ж. Баландьє [35], Ю. Левенця [257], Д. Шевчука [483], Л. Штрауса [492], її предметом є дослідження універсалій сфери політичного, що є найбільш загальною, світоглядною, ціннісною і методологічною засадою політичної теорії. В межах політичної філософії низкою авторів (А. Кравець М. Крадін, Ю. Левенець, М. Хилько) розглядаються проблеми онтології політичної влади, хронополітика як філософія політичного часу, геополітика як філософія політичного простору, політична антропологія як наука про людину політичну, політична праксеологія як теорія практичної дії, політична епістемологія, синергетична парадигма як спосіб розуміння світу політики, політична герменевтика [228; 230; 257; 461].

Аналіз предметного поля політичної науки, її категоріального апарату, особливостей в системі гуманітарного знання, характеристика основних етапів розвитку політичної науки дається в підручниках і навчальних посібниках з політології (автори – О. Бабкіна і В. Горбатенко [33], В. Бебик [43], Ф. Кирилюк [196], Ф. Рудич [377], В. Цвих і В. Батрименко [466], П. Шляхтун [486; 487]). Зокрема, серед комплексу важливих питань, які розглядає політологічна наука, О. Бабкіна і В. Горбатенко виділяють процес зародження і розвитку політичної думки в Україні, еволюцію політичних ідей від Київської Русі до гетьманської держави і часу українського національного відродження [33]. Детальний аналіз розвитку української політичної думки дається П. Шляхтуном. Він аналізує політичні погляди в Київській Русі, українську політичну думку литовсько-польської і польсько-козацької доби XVI – XVIII ст., приділяє належну увагу вивченню політичних програм і концепцій П. Орлика, С. Яворського, Т. Прокоповича [487].

Поглибленню знань про політичну науку, формуванню всебічного уявлення про її сучасний стан, категоріальний апарат, про загальноприйняті та альтернативні теорії і підходи сприяє видання політологічних словників і

політичних енциклопедичних видань, найбільш ґрунтовними з яких є: «Політична енциклопедія» (ред. Ю. Левенець) [333], «Політичний енциклопедичний словник» (упоряд. В. Горбатенко) [340], «Політологія: сучасні терміни і поняття» (Я. Турчин, Н. Хома, Г. Щедрова) [350], «Політологія: довідник» (за ред. М. Обушного) [344], Політологічний енциклопедичний словник» (за ред. М. Требіна) [339] та інші.

Однією з найбільш відомих і авторитетних у науковому світі є оксфордська «Енциклопедія політичної думки» за ред. Д. Міллера [154]. В ній висвітлюється політична історія людської цивілізації в цілому, починаючи з античного світу. Автори поєднують філософію історії, історію політичної думки, історію і філософію права, соціальну філософію і політичну соціологію. Таким чином, робиться спроба осягнути систему понять, за допомогою яких вивчається політика.

Важливі аспекти політичної теорії аналізуються в «Короткому оксфордському політичному словнику» (за ред. І. Макліна, А. Макмілана) [222].

Окремим напрямом у системі політичного знання є вивчення історії політичної думки України, осмислення ідейно-політичного потенціалу минулого, різних варіантів історичного синтезу вітчизняної традиції з надбаннями світової політичної думки. Частиною цього процесу стало енциклопедичне видання «Історія політичної думки: навчальний енциклопедичний словник – довідник» (за ред. Н. Хоми), яке вийшло друком у 2014 р. [175]. Значною мірою воно орієнтоване на пізнання історії політичної думки через персоналії. Тут дається аналіз поглядів відомих представників політичної науки, значна кількість творів яких була частиною історії української суспільно-політичної думки.

Логічним продовженням серії енциклопедичних видань (словників-довідників) є праця «Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник-довідник» (за ред. Н. Хоми) [420]. В цьому словнику представлена новітня політична термінологія. Автори виходили з того, що вітчизняний і власне

науковий політологічний лексикони збагачуються під впливом суспільно-політичних подій, процесів і особливим чином інтегруються у політологічний дискурс. Зазначається, що політична мова є складною та динамічною системою, вона є специфічним простором для розвитку певних ідей, їх впливу на суспільну свідомість, динамічно відображає політичну реальність і коригується нею, є важливим інструментом, що використовується у боротьбі за владу.

Ґрунтовний і системний аналіз української суспільно-політичної думки на всіх етапах її історичного розвитку дається у фундаментальній праці «Історія політичної думки України» (за ред. Н. Хоми) [176]. Через використання різних методологічних підходів автори досягають масштабного синтезу широкого розмаїття ідейно-теоретичних напрямів у єдине ціле і досліджують українську політичну думку у її еволюції та історичній динаміці. Матеріал книги структурований у чотири розділи: політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII ст.; українська політична думка XIX ст.; еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині XX ст. і розвиток української політичної думки у другій половині XX – на початку XXI ст. [176].

Українська політична думка в інтерпретації авторів видання (І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда, В. Бліхар, С. Орлов, І. Ворчакова, І. Харечко та інші) постає як багатогранний і водночас цілісний феномен. Вона представлена яскравими постатями, що залишили помітний слід в українській духовній культурі. В контексті осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України аналізується полемічна традиція другої половини XVI – першої половини XVII ст. розглядаються релігійно-політичні погляди й суспільно-політичний світогляд П. Скарги, С. Зизанія і Л. Зизанія, Ю. Рогатинця, Й. Верещинського, діячів Острозької академії, І. Вишенського, Г. Смотрицького й М. Смотрицького, З. Копистенського, К. Транквіліона-Ставровецького [176, т. 1, с. 47–76]. Значна увага приділяється вивченню суспільно-політичної думки в добу визвольних

змагань XVII ст., просвітницьким і державно-політичним ідеям П. Могили, І. Борецького, І. Гізеля, Ю. Немирича, Ф. Софоновича, ґрунтовно аналізується державницька концепція Б. Хмельницького [176, т. 1, с. 76–100]. Дослідницький інтерес сконцентрований також і на характеристиці української політичної думки періоду занепаду козацько-гетьманської держави (кінець XVII – XVIII ст.) – суспільно-політичних поглядів і концепцій С. Яворського, Т. Прокоповича, політичних ідей українських гетьманів І. Мазепи і П. Орлика [176, т. 1, с. 100–114], окреслюється просвітницький напрям політичної думки України (М. Козачинський, Я. Козельський, С. Десницький, В. Каразин), інтерпретується суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди [176, т. 1, с. 116–121]. Суспільно-політична думка другої половини XVI–XVIII ст. постає як особливий феномен, в якому відбиваються зразки руського мислення і впливи західноєвропейської культури – ідей гуманізму, Реформації, бароко і Просвітництва.

Традиція комплексного аналізу історії суспільно-політичної думки сучасності продовжується в 2-х томному виданні «Політична думка XX – на початку XXI ст.» (за ред. Н. Хоми) [332]. Авторами (Н. Хома, Т. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Горбатенко та іншими) аналізується ґенеза світової політичної думки та основні напрями політичної проблематики на основі використання методологічного та доктринального підходів. Наголошується, що в сучасному світі зростає роль політики, і це зумовлює формування новітніх методологічних підходів у політичній науці, переосмислення попередніх теоретико-методологічних засад аналізу політики, виникнення нових політичних доктрин тощо. Відповідно політичні ідеї потребують систематизації і аналізу.

Однією з перших спроб проаналізувати еволюцію української політичної думки є праця Б. Кухти [253]. Автором вивчаються проблеми становлення східнослов'янської державності, розвитку української політичної думки в різні періоди історичного розвитку. Значна увага приділяється характеристиці політичних ідей і концепцій від часу підписання

Люблінської Унії до козацько-гетьманської держави, а також українській політичній думці періоду Національно-визвольної війни середини XVII ст. і часу занепаду Української держави (кінець XVII – XVIII ст.).

Історія політичної думки у світовому контексті та історія вітчизняної політичної думки розглядаються Є. Безродним і О. Уткіним [48], Ф. Кирилюком [196], В. Потульницьким [358], О. Юристовським [496]. Дослідження О. Салтовського присвячене вивченню концепцій української державності в історії української політичної думки від її витоків до початку XX ст. [386].

Низка праць українських і зарубіжних вчених присвячена висвітленню історії політичних і правових учень, серед яких значне місце відводиться політико-правовим ученням України. Це стосується наукових розвідок В. Горбатенка і О. Мироненко [89], С. Гелея і С. Рутара [79], П. Музиченка [297] та інших. У них розкриваються основні етапи формування суспільного та державного ладу в Україні, особливості права і суду, починаючи з Київської Русі і до сьогодення. Суттєве значення для розуміння особливостей розвитку державно-правової системи в Україні відводиться її вивченню в час, коли Україна перебувала в складі Великого князівства Литовського, була під владою польської держави, а також у період Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. та існування гетьманської держави.

Важливі методологічні і світоглядні передумови для вивчення історії політичних і правових учень у світовому контексті формулюються в книзі «История политических и правовых учений» за загальною редакцією В. Нерсесянца [172]. Зокрема, В. Нерсесянц наголошує, що політичні і правові вчення є складовою частиною духовної культури людства і відображають основні напрями, етапи та наслідки досліджень проблем свободи, права, законодавства, політики, держави в минулому. Пізнавальний досвід, ідеї та досягнення минулого помітно впливають на сучасні політико-правові погляди, орієнтації, на теорію і практику. При цьому вчений

справедливо зазначає, що існує тісний внутрішній взаємозв'язок політичних і правових явищ, а також відповідних понять. Однак з позицій політології або політичної науки історія політичної думки буде виглядати і вивчатися інакше, ніж у рамках юридичної науки, в рамках притаманних політичній науці уявлень про свій предмет і метод, свої наукові можливості, про цілі та основні завдання, напрями та аспекти свого зв'язку з політичною думкою минулого. Історія такої політологічно орієнтованої думки буде певною політологічною ретроспекцією, за рамками якої залишиться історія правових учень [172, с. 2]. Це обумовлено тим, що політична і юридична наука вивчають різні аспекти політичних явищ. Якщо політична наука сконцентрована на вивченні сфери політичного в цілому, то юридична наука досліджує політичні явища в їх необхідному зв'язку і взаємодії з правом, їх існування в рамках певного правопорядку.

Сучасною політичною наукою усвідомлюється існування органічного зв'язку між теоретико-методологічним осмисленням суспільно-політичної думки ранньомодерної України і вивченням специфіки здійснення процесів державотворення в Україні, філософією національної ідеї, розумінням процесів націєтворення, шляхів становлення української ідентичності

Однак слід відзначити, що у філософській, як і політологічній літературі, до сих пір не сформульовано загальноприйнятого визначення поняття державотворення. Різниця в поглядах щодо цієї важливої дефініції політичної науки пояснюється, головним чином, тим, що береться за «основу» державотворення – становлення ідеї держави, чи реформування, активний розвиток, творення Української держави. Різні аспекти українського державотворення і національного будівництва в Україні розглядаються у зв'язку з формуванням політичної нації і української національної ідентичності. Серед робіт українських вчених, які присвячені такій тематиці, слід виділити праці Б. Андрусишина [6; 7], М. Кармазіної [192], В. Климончука [200], В. Кременя [236], В. Лісового [267],

М. Михальченка [288], Ю. Римаренка [371; 372], М. Розумного [373], Т. Сенюшкіної [392], М. Степика [411] та інших.

Теоретичний аналіз ідеї державності в українській політичній науці здійснюється М. Кармазіною [188]. На основі характеристики змін, що відбулися в Європі в кінці XVIII ст., і вивчення великої інтелектуальної спадщини представників української політичної думки XIX ст. – оригінальних праць, споминів, щоденників, автобіографій, партійних програм, конституційних проектів, епістолярію – автор робить висновок, що провідною ідеєю української політичної думки стала ідея створення Української держави. Зроблені дослідницею висновки і узагальнення щодо розвитку ідеї державності в політичній думці кінця XIX – початку XX ст. складають необхідні підстави для історико-політичного осмислення процесів державотворення в добу ранньомодерної України.

М. Степико вивчає проблеми державотворення в контексті становлення політичної нації і української ідентичності. Вони досліджуються у комплексі і взаємообумовленості усіх складників – національного, етнічного, а також ідентичності держави та країни. Проблеми становлення політичної нації в Україні розглядаються у контексті вирішення сучасних завдань розбудови незалежної Української держави. Крім того, заслуговує на увагу авторське бачення теоретико-методологічних проблем осмислення феноменів етносу і нації [411].

Процеси становлення української політичної нації є предметом теоретичного розгляду в колективній монографії «Українська політична нація: ґенеза, стан, перспективи» [434]. Українська політична нація досліджується у взаємозв’язку з формуванням суспільно-політичних та загально-цивілізаційних підстав її розвитку. Авторами визначаються стратегічні пріоритети для демократичного поступу Української держави, пропонуються адекватне сьогоднішнім завданням бачення шляхів розв’язання проблем національного будівництва. Наголошується, що концептуальна модель політичної нації є похідною від трьох складових –

етнічних спільнот, держави і громадянського суспільства. На тлі процесів сучасного націєтворення розглядаються проблеми формування політичної культури і робиться висновок, що творення української політичної нації є фундаментальною підставою утвердження Української держави як повноважного і авторитетного суб'єкта світової спільноти, розвиненого демократичного суспільства [434].

Проблеми розвитку політичної системи і громадянського суспільства в Україні є предметом осмислення в колективній монографії «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії» [337].

Найважливішою темою сучасної філософської та політичної науки В. Кремень вважає філософію національної ідеї. У ґрунтовній праці «Філософія національної ідеї» ґенеза національної ідеї розглядається як рух від формування національної ідентичності до становлення незалежної держави й громадянського суспільства, від культурної самобутності до національної духовності. Особливе місце у книзі займає трактування національної ідеї в суспільно-політичних дискурсах. Наголошується, що за суттєвої відмінності підходів до визначення самого поняття громадянського суспільства загальним для всіх них є те, що його зміст акумулює всю сукупність економічних, моральних, духовно-культурних, релігійних, національних та інших відносин [236, с. 154]. Концептуальний смисл національної ідеї окреслюється через характеристику ментальних та етнічних засад українського буття, вимірів національної свідомості, етнонаціональних та політичних чинників становлення феномена нації. Належне місце в монографії приділяється аналізу історичних та політичних процесів в добу ранньомодерної України, які знайшли відображення в суспільно-політичній думці свого часу (П. Орлик, С. Полоцький, Т. Прокопович). Українська політична історія розглядається в цивілізаційній системі координат «Схід – Захід» [236, с. 132].

Етнонаціональний вимір розвитку української нації та української держави досліджується С. Римаренком [371]. Ним з'ясовується специфіка

взаємозв’язку етносу, особистості та держави. Акцентується увага на вагомості етнонаціональних аспектів у розвитку суспільства, їх впливу на процеси національного відродження.

Зв’язок державної ідеї з національною ідентичністю і процесами формування політичної нації в Україні є предметом розгляду в монографії М. Розумного [373].

Особливе значення в аналізі теоретико-методологічних засад осмислення суспільно-політичної думки надається проблемам формування української національної ідентичності та визначенню інтелектуального внеску українських мислителів доби ранньомодерної України в конструювання основних напрямів і шляхів її становлення в другій половині XVI – XVIII ст.

Фундаментальним дослідженням національної ідентичності є книга відомого британського дослідника Е. Сміта «Національна ідентичність» [398], в якій розглядаються питання виникнення, розвитку нації та націоналізму, проблеми формування національної ідентичності, її характер на різних етапах культурно-історичного розвитку. Національну ідентичність Е. Сміт розглядає як засіб самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури [398, с. 34]. Очевидним для нього є зв’язок між нацією та державою, що складає основу націоналізму. Важливими для нас є думки відомого британського вченого про культурні підвалини європейських націй, в тому числі й української [398].

М. Кармазіна вважає, що ідентичність може бути підставою для розрізнення, аналізу політичних процесів, що відбуваються в сучасних українських реаліях [191]. Розвиток Української держави супроводжувався еволюцією політичної ідентичності, розуміння особливостей якої є необхідним у контексті здійснення політичних процесів в Україні. Однак, як зауважує автор, єдиної загальновизнаної в науці дефініції ідентичності не існує. Тому дослідники виходять з того, що ідентичність – це продукт

інтеракцій, результат зіткнення конкуруючих дискурсів, підґрунтя політичних дій і політичної поведінки [191, с. 4].

Актуальним проблемам українського націєтворення присвячена праця М. Рябчука [380], в якій представлений тверезий й реалістичний погляд на проблеми формування української нації, й, відповідно, на вирішення багатьох українських проблем. Автор простежує непростий шлях українського націєтворення від Малоросії до України. Українську ідентичність XVII – XVIII ст. він розглядає як амбівалентну, як таку, що формувалась у просторах імперського централізму і козацької автономії.

Особливості української національної ідентичності в контексті національного розвитку досліджувались також О. Гнатюк [83], Е. Томпсон [430], Р. Шпорлюком [490]. Важливі методологічні орієнтири для вивчення процесів формування національної ідентичності в XVII – XVIII ст. відкривають книги З. Когута, основним змістом яких є студії з історії формування української національної свідомості [209]. Відомий вчений аналізує історію політичної культури та національної свідомості українського суспільства, простежує шлях становлення так званої малоросійської ідентичності, основи якої були сформовані в добу ранньомодерної України. Попередником і провісником ідеї модерної української національності автор вважає «концептуалізацію малоруського українського козацького народу», здійснену українською суспільно-політичною думкою середини і другої половини XVII – початку XVIII ст. [209, с. 8]. При цьому він відзначає, що формування малоросійської ідентичності мало суперечливі наслідки для розвитку новочасної української самосвідомості.

Міждисциплінарний характер сучасного історико-політичного знання обумовлює комплексне, інтегральне вивчення проблем розвитку суспільно-політичної думки ранньомодерної України і формування цілісного знання про досліджувані в дисертації проблеми на основі використання

епістемологічних переваг різних наук – політології, філософії, історії, правничої науки, культурології.

Слід зазначити, що в сучасній політологічній, культурологічній та історичній науках відзначається наукова доцільність використання терміну «ранньомодерна» чи «домодерна» доба для характеристики процесів і явищ, які відбувалися в Україні другої половини XVI – XVIII ст. Автори С. Горобець [90], Я. Грицак [136], С. Йосипенко [170], З. Когут [209], В. Кравченко [229], Н. Яковенко [499] вважають що ранньомодерна доба в українській історії та духовній культурі охоплює другу половину XVI ст. (після Люблінської унії) – XVIII ст. і так само, як і в Західній Європі вона характеризується становленням національної ідентичності.

І. Шевченко аналізує різні аспекти культурного та політичного життя в ранньомодерну добу на фоні проникнення в Україну елементів західної і східної культури. На його думку, домінування візантійської традиції і православної церкви в розвитку України не відкидає польських впливів в українському суспільно-політичному житті. Важлива роль у досягненні максимально об’єктивного знання про політичну реальність ранньомодерної України відводиться І. Шевченком аналізу суспільно-політичної думки. Причому її органічною частиною визнаються твори як українських так і польських авторів (Г. Смотрицького, В. Суразького, П. Скарги, Б. Гербеста), а також П. Могили та його однодумців [478].

Прикладом цілісного осмислення історії української суспільно-політичної думки є 9-ти томне видання «Тисяча років української суспільно-політичної думки» [426]. В ньому зібрані свідчення становлення української державності і української нації, що є невід’ємним елементом української духовної культури впродовж віків – від прадавніх роздумів про джерела походження українського народу до козацьких літописів і барокової козацької історіографії.

Становлення і ґенеза української держави і української державної ідеї в ранньомодерну добу в системі суспільно-політичного мислення XVI –

XVIII ст. є об'єктом вивчення у книзі В. Шевчука «Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст.» [481]. Ним аналізується суспільно-політична думка ранньомодерної України, зокрема, пам'ятки, в яких зафіксовані розмисли українських мислителів про суть держави, її природу, роль правителя в ній. На думку В. Шевчука, особливий інтерес представляє утопічне державотворче мислення в давньоукраїнській літературі та козацьких літописах. Стверджуючи, що Україна була спадкоємицею Київської держави, автор розглядає Україну ранньомодерної доби як окреме соціумно-етнічне тіло в системі народів Речі Посполитої [481, с. 157]. Саме на цій основі постає ідея князівської України. Характеризується ідея князівської держави в творах С. Оріховського, Й. Верещинського, М. Пашковського, С. Кленовича, С. Пекаліда. Значна увага приділяється В. Шевчуком тим пам'яткам суспільно-політичної думки України, в яких йдеться про початки творення козацької держави, міжконфесійні змагання українців, державотворчій концепції Б. Хмельницького.

Вивчення суспільно-політичної думки другої половини XVI – першої половини XVII ст., передусім релігійно-політичних поглядів українських полемістів (П. Скарги, І. Потія, Г. Смотрицького, М. Смотрицького І. Вишенського, С. Зизанія, З. Копистенського, Х. Філалета, М. Смотрицького та інших) здійснюється М. Кашубою [447], О. Колич [213; 214], П. Кралюком [231; 233], Б. Кухтою [253], В. Литвиновим [265; 266], В. Нічик [307; 308], І. Паславським [321; 447], Н. Петрук [326; 327; 328], Л. Тимошенко [425], В. В. Шевченком [476], В. Яремчуком [505]. В коло уваги дослідників потрапляють питання, що стосуються окреслення змісту полемічної літератури кінця XVI – XVII ст., ролі Берестейської унії 1596 р. в розвитку українського етносу та українського суспільства, у виборі ним культурно-політичних орієнтацій, боротьби проти насадження політичного впливу католицької церкви і політики Ватикану в українському житті. Зокрема, В. Яремчук аналізує політичну думку на вітчизняних теренах у

домодерну добу і вважає однією з найхарактерніших її рис залучення політичної проблематики до теолого-теоретичного дискурсу [505, с. 163].

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. – це час поширення гуманістичних і реформаційних ідей в українській суспільно-політичній думці цього часу. Різні аспекти поширення реформаційно-гуманістичного світогляду в Україні вивчались багатьма дослідниками [265; 266; 308; 447; 321]. Узагальненим висновком з досліджень В. Нічик, В. Литвинова, Я. Стратій, М. Кашуби, І. Паславського є думка, що наслідком проникнення в українську культуру гуманістичних і реформаційних ідей було сприйняття людини як особистості, усвідомлення її цінності, вивільнення ініціативи та індивідуальної активності в різних виявах діяльності, в тому числі й суспільно-політичної. На думку авторів, гуманістично-реформаційний світогляд в Україні розвивався в складному процесі еволюції традиційних форм духовності, створених давньоруською книжністю, та їх синтезу із західноєвропейськими формами мислення. Тому суспільно-політична думка другої половини XVI – першої половини XVII ст. була спрямована в основному на відродження східного християнства і на осмислення релігійно-політичних проблем розвитку українського суспільства.

В. Нічик, В. Литвинов, Я. Стратій на основі аналізу церковнослов'янських і латиномовних джерел роблять висновок, що на розвиток української культури XVI – XVII ст. великий вплив мали потреби релігійного й політичного самоутвердження українського народу, наслідком чого було усвідомлення українським етносом себе як самобутньої цілісності [308].

Автори монографії «Філософія Відродження на Україні» переконані в існуванні тісного взаємозв'язку української свідомості в кінці XVI – XVII ст. з рухом за досягнення національної єдності, національного самоутвердження в складних процесах релігійно-політичної боротьби [447]. Українськими дослідниками наводяться аргументи на користь ідеї про наявність в

українській духовній культурі етапу Відродження в широкому розумінні слова, так само, як бароко, Реформації і Просвітництва.

Одним з виявів формування гуманістичної традиції в суспільно-політичній думці другої половини XVI ст. українські дослідники (Н. Хома, Б. Кухта, В. Шевчук) вважають світогляд Й. Верещинського [176; 253; 481]. Як зазначають автори книги «Історія політичної думки України», суспільно-політичні погляди Й. Верещинського розвивалися в загальному русі гуманістичного мислення епохи Відродження і розкриваються в творах, присвячених переважно державно-політичним проблемам того часу. Наголошується, що Й. Верещинський став першим ідеологом Козацької держави у формі князівства з організацією територіальних полків. У проектах козацьких реформ О. Верещинського наприкінці XVI ст. розвивалася національна державна ідея [176, с. 54–59].

Загальнофілософські методологічні підходи до аналізу української духовної культури в XVI – XVII ст. окреслюються в книзі Н. Петрук [326]. Нею досліджується соціокультурні та організаційні засади розвитку національно-культурного процесу в Україні. Йдеться, зокрема, про роль інтелектуальних спільнот, Острозького культурно-освітнього об'єднання, українських братств і братських шкіл у формуванні національної ідентичності, досягненні єдності українського етносу.

Окремим предметом уваги в контексті дисертаційного дослідження є характеристика ролі українських братств у розвитку суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Відомо, що членами Львівського чи Київського братства були відомі українські інтелектуали, церковні та релігійні діячі (Ю. Рогатинець, Стефан і Лаврентій Зизанії, К. Транквіліон – Ставровецький, Й. Борецький, П. Конашевич – Сагайдачний). Дослідженню їх присвячені праці І. Вдовичина [176], Я. Ісаєвича [173], О. Матковської [283], Н. Петрук [328].

Вагоме місце у науковій літературі займає постать видатного освітнього й церковного діяча, активного учасника суспільно-політичних

процесів першої половини XVII ст. – митрополита П. Могили. В працях І. Варзара [63], С. Голубева [87], А. Жуковського [157], В. Нічик [307], В. Ткаченка [426] аналізуються різні аспекти діяльності митрополита П. Могили, його роль у духовному об'єднані всіх станів, конфесій та етнічних спільнот, що було необхідною передумовою державно-політичної консолідації. Підкреслюється роль П. Могили в процесах українського націєтворення.

Українська суспільно-політична думка в добу визвольних змагань XVII ст. і в період існування козацько-гетьманської держави (друга половина XVII ст. – XVIII ст.) досліджується Т. Бевз [44; 45], І. Вдовичиним [176], Р. Демчишаком [143], О. Докаш [149], М. Красковською [233], О. Кресіним [237; 238; 239; 240], І. Куташевим [248; 249; 250; 251; 252], В. Полтавцем [350; 351; 352], В. Смолієм і В. Степанковим [399; 400; 401; 402] та іншими.

Досліджуючи політичні ідеї та ідеали українців у XVII – XVIII ст., Т. Бевз зазначає, що силою, яка продовжила державницькі традиції в українській суспільно-політичній думці ранньомодерної доби стало козацтво, а в козацьких літописах відтворюється ідея України як самостійної держави. Вершиною козацької політичної думки дослідниця вважає «Пакти і Конституцію законів та вольностей Війська Запорозького» (1710 р.), які засвідчили необхідність досягнення політичної і національної незалежності, поділу влад, організацію системи представницької влади, принципи національно-визвольної ідеології, права і свободи козаків та інших верств суспільства [45; с. 172].

Низка праць І. Куташева присвячена вивченню української політичної думки козацької доби. Ним аналізуються етапи становлення та розвитку державотворчої концепції Б. Хмельницького, окреслюється значення Гадяцького трактату для політичного розвитку України, характеризуються політичні ідеї періоду становлення Козацької держави, політичні погляди українських гетьманів, політична думка доби Гетьманщини [248; 249; 250; 251; 252]. Процес зародження і становлення державницьких концепцій доби

Козацької держави він відносить до кінця XVI – середини XVII ст. Можна цілком погодитися з його думкою, що ці концепції стали логічним продовженням державницьких позицій, які утверджувалися гуманістами та ідеологами релігійного протистояння. Вчений вважає, що концепції козацької державності стали основою для становлення української національної ідеї і політичної консолідації українців [250].

Значний внесок у дослідження державотворчих процесів у час визвольних змагань українського народу і в козацьку добу зробили українські історики – С. Павленко [316], С. Плохій [330; 331], П. Сас [388; 389; 390], Т. Чухліб [469; 470]. Їхні дослідницькі інтереси зосереджуються на проблемах соціальної і політичної історії, вивченні історичних передумов формування політичної культури в добу ранньомодерної Україні, становлення національної ідентичності, характеристиці політичних процесів, інститутів влади в час національно-визвольної війни середини XVII ст., ролі козацької еліти у розвитку козацької держави, процесів українського націєтворення. Ґрунтовними в контексті дослідження суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби є праці П. Саса, який характеризуючи політичну культуру кінця XVI – першої половини XVII ст., намагається визначити головні параметри політичної свідомості різних прошарків українського ранньомодерного суспільства [390].

В. Смолій і В. Степанков висвітлюють проблеми формування та еволюції української державної ідеї [401]. Ними розглядається комплекс питань, які торкаються національної самосвідомості та формування самосвідомості політичної еліти як під час боротьби за незалежну державу, так і після її поразки. Автори зосереджуються лише на вивченні історичних аспектів зародження й еволюції державної ідеї. Саме під цим кутом зору аналізуються головні пам’ятки літописної, публіцистичної та історичної літератури XVII ст., які складають джерельну базу вивчення суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Інша книга цих авторів присвячена дослідженню феномена Української революції XVII ст. [402]. Використовуючи ґрунтовну джерельну базу і досягнення вітчизняної і світової історичної думки, автори розглядають Українську революцію XVII ст. у контексті політичних, соціальних, духовних, ментальних процесів, що відбувалися в ранньомодерній українській історії. Підкреслюється, що події середини XVII ст. мали велике значення для політичного і культурно-історичного розвитку українського суспільства, для становлення і зміцнення національної свідомості. По суті, йдеться про складний суспільно-політичний феномен раннього нового часу, породжений специфікою перебігу історичного процесу на етнічному українському ґрунті й типологічно споріднений із масштабними соціальними й національними рухами в країнах Центральної та Західної Європи [402, с. 8]. Значна увага приділяється в книзі становленню української політичної системи. Відзначається, що національна політична система постала не з уламків польської і не на порожньому місці, а на основі традицій козацького самоврядування й політичної культури українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. Традиції національної державності найбільш рельєфно виявлялися в суспільно-політичній думці ранньомодерної України – в творах І. Вишенського Й. Верещинського, П. Могили, Ф. Прокоповича, С. Яворського.

Державницька й козацька тематика розробляється вченими і в інших працях: «Політична система українського суспільства у роки національної революції XVII ст.», «Інститут влади в політичній системі України. Середина – друга половина XVII ст.» [400]. Тут представлені погляди щодо процесуально-політичного оформлення владного простору Української держави раннього нового часу в його суб’єктно-ціннісному вимірі. Соціально-політичний портрет гетьмана Богдана Хмельницького дається в книзі В. Смолія [399].

Державницька концепція Б. Хмельницького, її розвиток на тлі суспільно-політичних процесів XVII ст., процеси українського

державотворення в добу Б. Хмельницького вивчаються І. Крип'якевичем [245], Ю. Мициком [289; 290; 291], Ф. Сисиним [394; 395], Т. Яковлевою [502; 503]. Особливо важливим в цілях дисертаційної роботи є інтерпретація дослідниками української історії часів Хмельниччини важливих аспектів становлення козацької держави, процесів інституалізації в українському суспільстві, функціонування владних інститутів, створення самостійного українського війська. Однією з перших спроб створити політичний портрет Б. Хмельницького була книга І. Крип'якевича [245].

Історія української державності в цілому – від її зародження в часи Київської Русі і становлення її національних форм вивчається в працях В. Антоновича [15], Л. Дещинського [146], М. Костельника [224], Я. Малика [278], І. Огієнка [311; 313] та інших.

Політично-правнича проблематика суспільно-політичної думки козацької доби досліджується О. Кресіним. Він вивчає українську правову та політичну думку другої половини XVII – початкуXVIII ст., роль міфу в становленні українського етносу (в інтерпретаціях козацького літописця Г. Грабянки і гетьмана П. Орлика), є автором статей у навчальному енциклопедичному словнику-довіднику про С. Величка, літопис Г. Грабянки і П. Орлика [237; 238; 239; 240; 241; 242]. О. Кресін дає політико-правову оцінку «Пактам й конституції законів і вольностей Запорізького війська» 1710 р. як одному з найвищих виявів державницької позиції в українській суспільно-політичній думці початку XVIII ст.

Необхідним моментом дослідження сутності й шляхів українського державотворення, а також чинників, що впливають на цей процес, є звернення до аналізу специфіки культурно-історичного процесу в добу ранньомодерної України. Соціокультурні аспекти осмислення суспільно-політичного розвитку України в XVI – XVIII ст. аналізуються в праці «Історія української культури». В другому й третьому томах цієї праці вивчаються процеси формування ментальності та самосвідомості українців, становлення державної ідеології, розвиток політичної та правової культури

українців. Як один із найсуттєвіших аспектів дослідження історії духовного розвитку української спільноти авторами визнається, крім ідейно-змістовного, також інституціональний. Зокрема, досліджуються засади політичних систем та інституційні моделі Запорозької Січі та Гетьманщини, політичний устрій та модель взаємодії політичних інституцій Української держави, процес зародження і утвердження української державної ідеї. Аналізуються політичні ідеї Б. Хмельницького, Ю. Немирича, державницькі концепції, філософське підґрунтя української державності. Реконструкція історії розвитку політичної культури XVII – XVIII ст. здійснюється паралельно із аналізом принципових засад політичних систем, що функціонували на цей час в Україні [180; 181].

Феномен українського козацтва, уявлення та погляди про його ґенезу, еволюцію, цивілізаційну типологію, систему ціннісних орієнтацій є предметом аналізу в 2-х томній «Історії українського козацтва» [179]. На основі багатої джерельної бази досліджується державотворча діяльність українського козацтва. У зв'язку з цим аналізуються програми, маніфести гетьманів, в яких чітко проглядається ідея творення української державності. Відзначається, що загальна картина політичного життя в Україні XVII ст. проглядається через світоглядні уявлення українського козацтва, зміст політичних програм (П. Орлика, Б. Хмельницького).

Час, політичні погляди і політичні дії гетьмана І. Мазепи ґрунтовно вивчаються Ю. Павленком [316]. Гетьманщина та політичні процеси в період Руїни ґрунтовно досліджуються Т. Таїровою-Яковлевою [419].

Належна увага в дослідницькій літературі приділяється козацьким літописам другої половини XVII – початку XVIII ст., як важливому джерелу в осмисленні суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби. В них зафіксовані події Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.), процеси становлення, розвитку і занепаду Гетьманщини (1648 – 1764 рр.). В літописах переважає тематично-хронологічний виклад подій. Провідною в козацьких літописах була

військово-політична тематика, що цілком відповідало суті суспільно-політичних процесів в Україні другої половини XVII – XVIII ст.

Значний дослідницький інтерес являють собою постаті авторів літописів – військові канцеляристи, освічені представники козацької старшини. Можливостями їх доступу до даних козацької канцелярії, до матеріалів переписів населення на землях Гетьманщини тощо визначається автентичність козацьких літописів. Вивченням козацьких літописів та суспільно-політичного світогляду їх авторів займались А. Бичко [50], І. Дзира [145], Ю. Мицик [290], О. Оглоблин [314] та інші.

Вивчення суспільно-політичної думки України в другій половині XVII – першої третини XVIII ст. зосереджується на проблемах християнсько-моральної інтерпретації специфіки української політичної реальності, парадигмальні виміри якої визначала культура українського бароко. Враховується й те, що це був час військових і політичних протистоянь в українському суспільстві (час Руїни) і занепаду української державності. В релігійно-богословській формі видатні українські мислителі, культурні і релігійні діячі другої половини XVII – першої третини XVIII ст. шукали відповіді на драматичні за своїм змістом питання щодо самовизначення українського етносу в політичних і культурних координатах тогочасного світу через їх християнське тлумачення. На думку С. Кримського, барокове мислення в XVII ст. розвивалося на «хвилі національної пасіонарності», яка була обумовлена епохальними суспільно-політичними подіями, що відбувалися в другій половині XVII – початку XVIII ст. Барокова свідомість підносить такі риси українського національного менталітету, як духовність (кордоцентризм), «православний естетизм», ідею духовного розуму та етичної цінності людини [244, с. 71]. А європейські культурні впливи, які в цей час проникали в духовну культуру України, зазнавали своєрідної адаптації і пристосовувалися до потреб і традицій православної спільноти. На думку українських дослідників С. Кримського [181], А. Макарова [277], В. Нічик [307], В. І. Шевченка [477] відбувалося, таким чином, духовне

самовизначення української нації. Християнсько-богословська орієнтація на духовні засади буття поєднувалася з інтересом до земних проблем і це вирішальним чином впливало на зміст суспільно-політичної думки другої половини XVII – початку XVIII ст.

Л. Ушкалов наголошує, що центральною засадою українського барокового мислення є христоцентричність. А трагічне світовідчуття барокової доби доповнюється розумінням драматичності подій «великої Руїни» [439; 440].

Аналізуючи складний і суперечливий світ українського бароко А. Макаров зазначає, що основною сферою розвитку людини і суспільства в цей час виступає сфера духу, а також галузь етичних уявлень. Тому в бароковому характері органічно поєднувалися протилежні, антитечні начала – бажання слави, багатства, політичної влади і водночас громадянські доброчесності, готовність жертвувати своїми інтересами в ім'я українського народу, бути скупим щодо себе, але щедрим, коли йшлося про християнську віру і Вітчизну – Україну. Осмислення шляхів духовного розвитку в XVII ст. пов'язувалися з процесами самоутвердження молодої української нації [277].

Значний інтерес для розуміння особливостей суспільно-політичної думки України другої половини XVII ст. являє спадщина видатного мислителя другої половини XVII ст. Л. Барановича та його численних послідовників й однодумців. У творчості Л. Барановича яскраво проявляються загальні тенденції барокової доби в Україні. В. І. Шевченко, розглядаючи комплекс його духовних уявлень, його погляди на державу, на проблеми перетворення українського суспільства в час Руїни, робить висновок, що за релігійною термінологією українського мислителя й відомого церковного діяча проступає спроба символіко-теоретичного виділення українців як національної і політичної спільноти [477].

Складний та суперечливий процес розвитку української суспільно-політичної думки у XVIII ст. глибоко аналізується в працях І. Захари [159; 160], М. Кашуби [447], В. Нічик [305], Я. Стратій [414]. Дослідження цих

авторів переконливо підтверджують, що в кінці XVII – першій половині XVIII ст. в Україні поширюються раціоналістична філософія і наука Нового часу, ідеї європейського Просвітництва. Підкреслюється, що нова генерація українських мислителів була вихована вільною духовною атмосферою Києво-Могилянської академії. І. Гізель, С. Яворський, Т. Прокопович, М. Козачинський були професорами Києво-Могилянської академії. Провідною в суспільно-політичній думці цього часу була ідея суспільного прогресу [447, с. 283]. Йдеться про переоцінку відносин держави і церкви, про суть самої держави і роль освіченого володаря у здійсненні політичних дій.

Парадоксальним явищем для української суспільно-політичної думки кінця XVII – XVIII ст. визнається факт переходу видатних українських філософів на службу до російського царя і розробки ними (Т. Прокопович) засад російського абсолютизму та імперської російської доктрини.

Суттєва увага в сучасній політологічній та історичній літературі (З. Когут, М. Рябчук) приділяється феномену малоросійства і малоросійської свідомості, які сформувалися в XVIII ст. як наслідок входження України до складу Російської держави і активної інкорпорації української інтелектуальної, церковної та політичної еліти в російські державні і політичні структури [181; 209; 380].

Слід відзначити, що всі дослідники, які вивчають суспільно-політичну думку ранньомодерної України, єдині у своїх висновках щодо значущості її як важливого етапу в розвитку духовної культури і суспільно-політичного життя України другої половини XVI – XVIII ст. Хоча інтерпретації і трактування тих чи інших аспектів української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби деколи відрізняються.

Необхідною підставою для одержання історично конкретного і теоретичного знання про зміст, характер і особливості української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби є аналіз історичних, літературних, політичних джерел, в яких представлений багатий і часто суперечливий

досвід буття української людини в другій половині XVI – XVIII ст., історія творення політичних ідей, поглядів на державу і право, процеси становлення національної ідентичності. Сучасна політична наука оперує не вигаданими образами про політичну реальність минулого, а спирається на факти, які фіксуються в тих чи інших історичних пам'ятках. Все це відкриває перспективи для об'єктивної інтерпретації суспільно-політичної думки ранньомодерної України, допомагає здійснити реконструкцію зосереджених в ній культурних смислів і, зрештою, унеможливлює фальсифікацію та ідеологічні спотворення її змісту.

Важливим джерелом інформації про добу ранньомодерної України, український етнос, політико-культурні засади буття української спільноти є зібрані Археографічною комісією і видані в XIX ст. – на початку XX ст. «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России», «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Памятники полемической литературы», «Акты, относящиеся к истории Львовскаго ставропигиального братства».

«Акты, относящиеся к истории Западной России» (1863 – 1892 рр.) – це зібрання документів, актів, грамот, листів відомих політичних діячів, в якому відтворюються основні моменти політичної історії XVI – XVII ст., дається характеристика адміністративно-територіального устрою України, її соціально-економічного й політичного становища, висвітлюється процес обрання гетьманів на владу. Значне місце тут приділяється історії церкви, Берестейській церковній унії 1696 р., війнам, які велися на території України. Велику цінність для дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України мають викладені матеріали біографічного характеру Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Виговського, І. Брюховецького, Л. Барановича, І. Гізеля, І. Сірка.

«Архив Юго-Западной России» (1859 – 1914) – це зібрання історичних документів та літературних пам'яток Правобережної і Західної України XIV – XVIII ст., присвячених в основному історії православної церкви, її

протистоянню з католицькою церквою, поширенню унійної доктрини на українських землях, історії Національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. Значну частину «Архива Юго-Западной России» становлять офіційні документи, юридичні акти, протоколи і постанови органів місцевого самоуправління в Правобережній Україні, послання королям, документи часів Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Це історичне джерело вирізняється від інших публікацій того часу систематизацією різних документів у тематичні групи, чіткою послідовністю у викладенні фактичного матеріалу з історії ранньомодерної України.

«Памятники полемической литературы» (1878 – 1903 рр.) – це неперевершене джерело з вивчення історії релігійної полеміки між православними та католицькими книжниками, що розгорталася в Україні навколо прийняття Берестейської унії 1596 р. Тут зібрані оригінальні твори як послідовників Києво-руської православної традиції, так і захисників латинської церкви в Україні.

Суттєве значення для розуміння соціокультурної та релігійної обумовленості змісту суспільно-політичної думки ранньомодерної України має полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст. і твори видатних українських книжників – Г. Смотрицького, В. Суразького, М. Смотрицького, З. Копистенського, С. Зизанія, Х. Філалета, І. Вишенського та інших. Незважаючи на церковно-релігійне забарвлення і релігійно-богословський характер полемічної літератури, в ній ставилися і обговорювалися важливі для українського етносу питання національного розвитку, формулювалися ідейні позиції, суспільно-політичні погляди та симпатії основних учасників культурно-історичного процесу в ранньомодерній Україні.

Першими полеміко-публіцистичними творами кінця XVI – початку XVII ст. були «Ключ царства небесного», «Календар римски новы» і «Предсловіе к благов ѣрному и православному всякого чина, возраста же и

сана читателеви» Г. Смотрицького. Вони стосувалися обґрунтування головних істин православного вчення і були гострою відповіддю на книги єзуїтів П. Скарги і Б. Гербеста.

Відомим борцем проти римсько-католицької церкви був «дидаскал школьный и казнодѣя» (шкільний учитель і проповідник) С. Зизаній. Його трактат «Казанье святого Кирилла» суттєво вплинув на загальну культурно-політичну атмосферу в українському суспільстві кінця XVI – початку XVII ст. і був знаряддям критики польсько-шляхетської політики в Україні.

Одним з найвидатніших творів кінця XVI ст., спрямованим проти Берестейської унії 1596 р. став «Апокрисис» Х. Філалета. Автор цього твору (він мав дружні стосунки з князем К. Острозьким) аргументовано критикує Берестейську унію, показуючи, які політичні вигоди мав з неї Ватикан, польський король, магнати і шляхта, а також ті, хто зрадив православну віру. Великий ерудит і знавець історії, Х. Філалет гнівно таврує католицьких владик на чолі з Римським папою і тогочасний політичний клас за їхні дії, метою яких було, на його думку, лише збагачення і політична влада.

Досить суперечливе місце в полемічній літературі XVII ст. належить М. Смотрицькому, якому були притаманні досить контроверсійні погляди щодо ролі православ'я, католицизму, Унії в українському житті. М. Смотрицький був найосвіченішим і найталановитішим з українських полемістів. Найпомітнішим твором М. Смотрицького, що вплинув на розвиток суспільно-політичної думки ранньомодерної України, є «Тренос тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви», виданий польською мовою (Вільно, 1610 р.). Персоніфікований образ матері-церкви в творі М. Смотрицького постає як образ матері-України, що плаче за своїми невдячними дітьми, які її покинули, зрадили православну віру, мову, відреклися від громадянства. Йшлося насамперед про великих українських магнатів і шляхту. Важливим у контексті історико-політичного дослідження є те, що в «Треносі» перераховуються українські магнати, «руські княжата», які зрадили православній церкві. Критика М. Смотрицьким католицької

церкви і єзуїтів мала конкретний політичний підтекст у тій історичній ситуації, в якій перебувала Україна в кінці XVI – початку XVII ст.

Поява відомого твору полемічної літератури – «Палінодії» З. Копистенського (1622 р.) також була обумовлена конкретно-історичними обставинами і культурно-політичними подіями, що суттєво вплинули на хід української історії: йдеться про відновлення в 1620 р. православної ієрархії в Києві, висвячення в православні митрополити Й. Борецького, захист православної церкви запорозьким козацтвом на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним. З. Копистенський, звертаючись до давніх літературних джерел, праць східних і західних істориків, польських хронік, полемічних творів, захищає православну віру, таврує зажерливість Ватикану, аморальність папської влади і вказує на їх небезпеку для руського народу. Давньоруська спадщина і подвиги пращурів розцінюються ним як підстава для незалежного від польських духовних і політичних впливів розвитку українського суспільства. Політичні акценти проглядаються і в оцінці запорозького козацтва, яке З. Копистенський називає лицарством.

Помітне місце в загальному комплексі питань, що стосуються осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України, належить І. Вишенському та його полум'яним полемічним творам, виданим під загальною назвою «Книжка». І. Вишенський різко критикував сучасне йому суспільство, папську владу і всю державно-політичну систему Польщі, силою слова і проповіді боровся проти наступу латинства. У своїх суспільно-політичних поглядах І. Вишенський розійшовся з львівськими братчиками, про що свідчать деякі його твори.

Особливе значення для вивчення суспільно-політичної думки першої половини XVII ст. має спадщина Київського митрополита, видатного культурно-освітнього діяча П. Могили, присвячена питанням церковної єдності, державно-правовій та суспільно-політичній проблематиці. Перу П. Могили належать такі твори богословського, полемічного, просвітницького, філософського, політичного характеру, як «Требник»,

«Православне сповідання віри», «Євангеліє учителноє», «Літос» та інші. Головними для П. Могили були, звісно, богослужбові питання та теми, які торкалися організації діяльності православної церкви. Але за суто богословськими міркуваннями проглядаються актуальні для української спільноти проблеми й політичні завдання, що потребували свого осмислення.

Рецепція української духовної і політичної реальності в добу ранньомодерної України представлена не лише в працях письменників-полемістів, а також і в українській поезії, яка писалася старослов'янською, латинською та польськими мовами (А. Римша, О. Митура, С. Почаський, Х. Євлевич та інші). Українська поезія XVII ст. перетворювалася в справу суспільної та політичної ваги для української спільноти. Практика віршотворення була поширеною в українській духовній культурі, про що свідчать програми викладання поетики в Острозькій академії, Київському колегіумі і академії, братських школах. Головними темами панегіричних, історичних і релігійно-моралізаторських віршів були прославляння видатних діячів української політичної історії та церкви, боротьба українського козацтва проти поневолювачів, вірші на честь П. Могили і Б. Хмельницького. Окремо слід видіти творчість польських поетів, які будучи за віросповіданням католиками, вважали Україну своєю Батьківщиною і піклувалися про її політичне майбутнє (С. Кленович, С. Пекалід, Я. Щасний-Гербут, І. (Я.) Домбровський, Ш. Шимонович, брати Ш. Зиморович і Б. Зиморович, А. Чагровський, М. Пашковський).

Суспільно політична думка другої половини XVII – першої третини XVIII ст. досліджується на основі творів видатних діячів українського бароко – К. Саковича, Л. Барановича, І. Гізеля, І. Галятовського, А. Радивиловського та цілої плеяди українських поетів доби бароко – І. Максимовича, І. Величковського, О. Бучинського-Яскольда, Д. Братковського, К. Зиновіїва.

Л. Баранович був найпомітнішою фігурою в релігійному, культурно-освітньому і суспільно-політичному житті України другої половини XVII ст. Гуманістичний і просвітницький дух Києво-Могилянської академії

відчувається практично у всіх творах видатного українського мислителя. Чернігівський архієпископ Л. Баранович у часи Руїни був найпослідовнішим і найавторитетнішим виразником у свої творах («Меч духовный», «Трубы словес проповедных», численних поезіях) ідеї духовної злагоди в суспільстві. Постать і творчість Л. Барановича є яскравим прикладом того, як у політичному житті часів Руїни, у роки хаосу війни XVII ст. християнський діяч може запропонувати реальну модель вирішення політичних і військових конфліктів. Поет-громадянин і християнський мислитель Л. Баранович створив епохальний для всієї української поезії XVII ст. образ України, яка перебуває в стані війни, закликаючи при цьому до національного єднання. Він завжди залишався християнським моралістом, коли писав про війну як про запаморочення розуму.

І. Гізель – видатний богослов, філософ, письменник, проповідник, церковний і громадський діяч. Його праці «Мир з Богом чоловіку», «Про істинну віру», «Стара віра» стали помітним внеском у розробку християнсько-моральної проблематики суспільно-політичної думки ранньомодерної України. І. Гізель був імовірно автором «Синопсису» – першої історії східних слов'ян.

Своєрідне релігійно-символічне зображення української дійсності постає у творчості видатного церковного проповідника XVII ст. І. Галятовського. Тут враховується те, що релігійний символізм був для людей XVII ст. такою ж самою реальністю, як і той світ, в якому вони жили. Проповідницький текст містить у собі християнські настанови, нагадування про вічне життя, гріхи тощо. Але ілюстрацією до цього було реальне українське життя другої половини XVII ст., що й демонструють твори ранньомодерної доби, зібрані в таких виданнях, як «Українська література XIV – XVI ст.», «Українська література XVII ст.» і «Українська література XVIII ст.», «Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI – початок XVII ст.: тексти і дослідження». Латиномовні та польськомовні твори в перекладах сучасною українською мовою видані в антології «Українські

гуманісти епохи Відродження» (в двох томах). Ці видання мають свою пізнавальну цінність для поглибленого вивчення суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Українські переклади важливих джерел з вивчення суспільно-політичної думки ранньомодерної України здійснені В. Шевчуком. Їх тексти наводяться в книзі «Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст.».

Особливу групу джерел, на основі яких вивчається суспільно-політична думка України в час Національної революції XVII ст., складають різні політичні відозви, листування з представниками польської влади і вищої польської аристократії, звернення до польського короля, універсали українських гетьманів – Б. Хмельницького, І. Виговського та інших, інструкції козацьким послам, матеріали переговорів Б. Хмельницького з Річчю Посполитою, пункти козацьких вимог до польського короля, військово-політичні трактати з Річчю Посполитою, договірні статті із російським царем 1654 р., Конституція П. Орлика. Всі ці історичні та політичні матеріали містяться в таких виданнях, як «Статті про устрій Війська Запорізького», «Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654», «Документи Б. Хмельницького», «Переяславська угода 1654 року», «Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича», «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення)» та інших. У цих документах постає історія Війська Запорозького, представлені політичні біографії відомих діячів української історії, наводяться програми політичного розвитку України за часів Гетьманщини.

Одним з основних джерел з історії суспільно-політичної думки XVII – XVIII ст. є козацькі літописи, які з’явилися як своєрідні хроніки визвольних змагань козацтва. Поява козацьких літописів («Літопис Самовидця», «Літопис Грабянки», «Літопис Самійла Величка») була пов’язана із зростанням національної самосвідомості українського народу, з потребою зафіксувати важливі етапи Національно-визвольної війни і становлення

Української держави, дати оцінку політичним і військовим лідерам. Авторами літописів були найбільш освічені представники козацької старшини і військові канцеляристи. Цінність козацьких літописів як історичних джерел обумовлюється своєрідним універсальним баченням української історії та української політичної реальності, викладенням не лише власних спостережень літописця, але й використанням старих літописів, хронік, щоденників, офіційних документів, що само по собі є цінним для сучасного дослідника. Головна ідея, яка пронизує всі козацькі літописи – це українська, козацько-гетьманська державність.

Творча спадщина двох видатних українських мислителів – просвітителів, які були на службі Російської імперії – Т. Прокоповича і С. Яворського – постає основою для вивчення суспільно-політичної думки України кінця XVII – першої половини XVIII ст. Т. Прокопович був одним із найосвіченіших людей своєї епохи, він викладав у Києво-Могилянській академії, прекрасно знав світську і богословську літературу, його перу належать трактати «Риторика» і «Поетика». При побудові своєї політичної концепції він звертався до праць античних авторів і західноєвропейських мислителів. Низка творів Т. Прокоповича («Слово о власти и чести царской», «Духовний регламент», трагікомедія «Володимир» та інші) свідчать про зміцнення московської, імперської доктрини влади і поширення її серед української інтелектуальної еліти, яка перейшла на службу до московського царя.

Видатний український філософ С. Яворський був професором Києво-Могилянської академії. Там він викладав поетику, риторику, філософію, теологію. Займаючи високі посади в православній церкві, С. Яворський прагнув перенести на московський ґрунт київську систему релігійно-філософської освіти, пов’язаної із знанням давніх мов. С. Яворський залишив по собі величезну літературну спадщину (проповіді, вірші книжною українською, польською і латинською мовами), яка може бути використана для осмислення характеру та основних тенденцій розвитку суспільно-

політичної думки ранньомодерної України в системі авторитарного, імперського мислення. Фундаментальним богословським трактатом С. Яворського є «Камінь віри», головною ідеєю якого виступає захист православної віри.

Окремі аспекти суспільно-політичного життя України в складі Російської імперії відображені в творах українських авторів XVIII ст. До числа найвідоміших належали «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762 р.) перекладача Генеральної військової канцелярії С. Дівовича та «Історія русів» анонімного автора, створена найімовірніше на рубежі XVIII – XIX ст. У формі віршованого діалогу С. Дівович здійснює екскурс в історичне минуле і обґрунтовує самостійність політичного розвитку України з найдавніших часів. Велику увагу автор приділяє козацьким повстанням і національно-визвольній боротьбі під проводом Б. Хмельницького. Гетьман називається в поемі «общим нашим освободителем» і, таким чином, окреслюється його роль в українській історії. Основне питання, яке обговорюється С. Дівовичем – це характер політичних взаємин Малої і Великої Росії.

Видатною пам’яткою української суспільно-політичної думки другої половини XVIII – початку XIX ст. стала «Історія русів». В цьому творі автор фактично відтворює історію України, важкий і неоднозначний шлях українців до своєї власної держави, пише про проблеми, з якими стикався український народ, творячи власну державу. На основі прочитання «Історії русів» окреслюється особливо важлива роль політичної еліти в націєтворчих процесах.

В цілому активне використання ґрунтовної джерельної бази в дослідженні суспільно-політичної думки ранньомодерної України складає основу для всебічного розгляду й аналізу тих тем, які осмислювалися українськими мислителями другої половини XVI – XVIII ст., дає додаткові аргументи для адекватного сприйняття картини української політичної

реальності, осмислення процесу творення національної ідентичності та української державності.

Таким чином, теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України є важливою проблемою сучасної політичної науки. Дослідження різних аспектів її розвитку, історичної та соціокультурної обумовленості її змісту, з'ясування взаємозв'язку з релігійними, культурними та суспільно-політичними процесами, що відбувалися в добу ранньомодерної України, не лише формує знання про українське минуле, але й окреслює шляхи до розуміння шляхів розвитку сучасної України.

Висновки до першого розділу

Таким чином, всебічне дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України є важливою й актуальною темою політичної науки. Українська суспільно-політична думка ранньомодерної доби постає як своєрідний духовний феномен і складний комплекс різних ідей та поглядів, що включають у себе зразки культури, цінності, релігійні переконання, політичні орієнтири представників українського соціуму. Тематичне поле суспільно-політичної думки ранньомодерної України окреслюється дискурсом щодо проблем політичної влади, державного будівництва, реформування українського суспільства.

Особливий ракурс у дослідженні суспільно-політичної думки ранньомодерної України полягає в тому, що різні її аспекти розглядаються в загальноєвропейському контексті модернізації і становлення модерних націй. Це є свідченням того, що українська суспільно-політична думка, як і українська політична історія ранньомодерної доби, була органічною складовою загальноєвропейського культурно-історичного та суспільно-політичного процесів.

Формуванню цілісного знання про суспільно-політичну думку ранньомодерної України, в якій сконцентрований великий і досить суперечливий досвід культурно-релігійної та державницько-політичної діяльності українського суспільства другої половини XVI – XVIII ст., допомагає арсенал пізнавальних засобів і прийомів, які вироблені різними гуманітарними науками – історією, соціологією, культурологією, правознавством тощо. Однак необхідною умовою об'єктивного аналізу суспільно-політичної думки ранньомодерної України є використання теоретико-методологічних засад, принципів, пізнавальних прийомів та понятійно-категоріального апарату політичної науки. Велику роль в осмисленні досліджуваного феномена в його цілісності відіграє філософія, апробовані в її межах пізнавальні схеми, світоглядні підходи, зразки теоретичного мислення. При цьому концептуальні засади вивчення суспільно-політичної думки ранньомодерної України окреслюються особливим розділом філософії – політичною філософією.

В українській політичній науці здійснюється ґрунтовний і системний аналіз української суспільно-політичної думки на різних етапах її розвитку. В поле зору дослідників потрапляють проблеми взаємодії церкви та суспільства, формування національної ідентичності, розвитку державної ідеї. Концептуальний зміст суспільно-політичної думки ранньомодерної України окреслюється через характеристику культурних, ментальних та етнічних засад українського буття.

Однак суспільно-політична думка ранньомодерної України як самостійний феномен ще не стала предметом спеціального дослідження. Виходячи із факту відсутності в українській політичній науці окремих праць з історії суспільно-політичної думки ранньомодерної доби, можна констатувати, що увага до досліджуваної в дисертації проблеми є цілком обґрунтованим і виправданим кроком.

Необхідною умовою політологічного дослідження є використання ґрунтовної джерельної бази, яку складають зафіксовані в тих чи інших

пам’ятках історичні, політичні свідчення про характер дій і процесів в Україні в ранньомодерну добу, історія творення суспільно-політичних ідей і поглядів, складний і суперечливий досвід життя українського людини та українського суспільства. Звернення до джерельної бази є підставою для відповідного сприйняття політичної реальності доби ранньомодерної України в її автентичних характеристиках. Це також допомагає інтерпретації і реконструкції змісту суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби, унеможливлює фальсифікації й викривлення реальної картини українського суспільного та політичного буття.

РОЗДІЛ 2
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОГО ЗНАННЯ: СВІТОГЛЯДНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ

2.1. Методологія і концептуальне осмислення феномена суспільно-політичної думки ранньомодерної України

Дослідження важливих проблем політичної науки в цілому і основних періодів в її розвитку вимагає всебічного теоретичного аналізу її змісту, врахування особливостей формування комплексу ідей, переконань, концепцій в ту чи іншу історичну добу, осмислення характеру соціокультурних впливів на процес їх становлення та формування. Повною мірою це стосується вивчення суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Історія суспільно-політичної думки – це самостійна наукова дисципліна в системі міждисциплінарних зв'язків і взаємовпливів, що має свій предмет, специфіку і методологію дослідження. Вона вивчає історію виникнення і розвитку теоретичних знань про державу, владу, політику, тобто історію становлення суспільно-політичних учень, ідей, концепцій. Як зазначає В. Нерсесянц, йдеться загалом про різні форми теоретичного вираження і фіксації знання, що історично виникає і розвивається, про ті теоретичні концепції, ідеї положення і конструкції, в яких знаходить своє концептуальне, логіко-понятійне вираження історичний процес поглиблення пізнання суспільних, правових і політичних явищ [172, с. 1].

В загальній системі історико-політичного знання про минуле суспільно-політична думка України займає особливе місце. В ній сконцентровано теоретично оформлене знання про українську політичну реальність, про державу і шляхи її творення в Україні, про становлення системи політичної влади та її інститутів. Формування такого теоретичного

знання відбувалося на основі синтезу різних уявлень, переконань, поглядів, думок, які в своїй цілісності відображали стан української свідомості, світогляд певної історичної доби.

Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України повинно відбуватися в предметних рамках політичної науки відповідно до притаманних їй уявлень про свій предмет та метод, цілі та пізнавальні завдання, наукові можливості в осмисленні думки минулого. При цьому важливо наголосити, що суспільно-політична думка України ранньомодерної доби представлена не лише як історія держави (тим більше, що Україна в ранньомодерну добу тривалий час не мала власної держави), а як особливий дискурс про проблеми політичного життя, про шляхи становлення Української держави в широкому контексті реалізації політичних процесів.

Як відзначають автори монографії «Політична наука в Україні», у сучасній політичній науці відсутнє спільне для більшості дослідників розуміння суті методології наукового дослідження, що виявляється в різному співвідношенні понять «методологія», «метод», «теорія», «концепція», «закон» [335, с. 92], йдеться також про «методологічну розділеність» політичної науки (М. Кармазіна) [335, с. 30]. Однак всі дослідники єдині у висновку про те, що методологія є необхідною частиною політичної науки, яка свідчить про рівень теоретичного дослідження проблеми і демонструє переваги рефлексивного наукового мислення. Відсутність методології робить дослідження аморфним і несистемним.

Важливим у цьому сенсі має висновок О. Бабкіної про те, що пізнання всього різноманіття сфери політичного базується саме на методології як складній системі принципів, методів, процедур, операцій та засобів політичного аналізу. Необхідним також є синтез різних підходів до інтерпретації методології і розуміння концептуальної єдності її компонентів [31, с. 3]. Методологічний аналіз певної проблеми політичної науки спрямований на одержання теоретичного знання. Це дозволяє перейти

від емпіричного пізнання окремих фактів і виявів політичного життя до загального бачення сутності політичних процесів і політичних феноменів. Таким чином, формується єдина система політичних знань.

Методологія історико-політичного дослідження включає в себе загальні принципи, підходи і конкретно-наукові методи, за допомогою яких комплексно і всебічно досліджується суспільно-політична думка ранньомодерної України. Особливо вагомими з погляду досягнення найбільш повного й інтегрального знання про досліджуваний феномен постають принципи об'єктивності, системності, плюралізму, послідовності, концептуальності, єдності теоретичного та історичного в пізнанні. Використовується методологічний потенціал наукових підходів – комплексного, системного, герменевтичного, політико-аксіологічного, синергетичного, інституціонального. Методологія історико-політичного дослідження передбачає також інтерпретацію історичних фактів.

Водночас, слід відзначити, що в політичній науці не існує однієї універсальної методології, загальні принципи якої однаково розумілися і застосовувалися в науковому дослідженні, наслідком чого було б загальне та об'єктивне знання про політичну реальність тієї чи іншої історичної доби. Слід враховувати також динамічність історико-політичного дискурсу відповідно до зміни політичної реальності в Україні. Проте не підлягає сумніву, що за будь яких умов теоретичні засади історико-політичного знання виробляються філософією, яка пропонує теоретичні моделі пізнання, формулює засади, на основі яких здійснюється вивчення суспільно-політичної думки України.

Філософський аналіз досліджуваної теми забезпечує включення нового знання у світогляд, соціокультурний контекст епохи. Відбувається, таким чином, теоретичне обґрунтування конкретно-історичного та історико-політичного знання, а філософські ідеї та принципи стають стимулами і орієнтирами історико-політичного пізнання в цілому. Крім того, філософське узагальнення матеріалу різних наук в історико-політичному дослідженні

здатне окреслити міждисциплінарні зв’язки наук, виявити і обґрунтувати інтеграцію наук.

Звісно, вплив філософії на розвиток суспільно-політичної думки ранньомодерної України не зводиться до того, що багато видатних філософів розробляли проблематику, яка за своїм змістом належить до проблемного поля політичної науки. В науковому дослідженні завжди слід мати на увазі теоретичну своєрідність суспільно-політичної думки, яка в кінцевому рахунку обумовлюється специфікою політичних явищ, політичних процесів і відносин як особливих форм реальності і об’єктів наукового дослідження. Особливий акцент при цьому робиться на політичних смислах тих чи інших поглядів, концепцій чи теорій, на з’ясуванні особливої логіки розвитку суспільно-політичних явищ і відносин.

Аналіз притаманних суспільно-політичній думці України проблем здійснюється в контексті специфічного понятійно-категоріального апарату політичної науки, на чому наголошують автори фундаментального видання «Політична наука в Україні» [335, с. 140–151]. Слід відзначити, що в сучасній гуманітарній науці дослідження соціальної історії, історії ментальності, інтелектуальній історії, історії ідей відбувається як дослідження значень ключових понять. Зокрема, німецький історик Р. Козеллек сприймає історію понять як самостійну частину соціально-історичного дослідження, справедливо вважаючи, що зміни соціальної реальності семантично виявляються у найважливіших поняттях політико-соціального світу [211]. Такими поняттями в політологічному лексиконі є «держава», «свобода», «політика», «справедливість», «політична людина», «політичний народ», «політична влада», «нація», «національна ідентичність» тощо.

Видатний французький філософ Р. Арон вважав, що одні й ті самі поняття в межах різних теорій можуть мати різні тлумачення. Зокрема, він писав, що краще не використовувати одне й те ж саме слово для позначення свобод, які розуміють як перешкоджання з боку інших і як відсутність

загрози санкцій, як творчої свободи і свободи як усвідомленої необхідності [23]. Про різні смисли поняття «свобода», про дотичність понять «свобода» і «демократія» пише також Ф. Гаєк у своїй відомій праці «Конституція свободи» [76].

Окремо слід виділити проблему використання сучасних понять і категорій для аналізу феноменів минулого або, як пише Дж. Сарторі, феноменів «минулих політик» [385]. Він переконаний, що науці «необхідні «універсальні» категорії – концепти, які б працювали в будь-якому місці й у будь-який час, але при цьому такі, які незважаючи на свою вкрай абстрактну всеохоплюючу природу, піддаються емпіричній перевірці» [385, с. 70].

М. Кармазіна відзначає, що, необхідним у науковому дослідженні постає також виокремлення «ключових властивостей» понять, «конфігурація поняття», тобто його вживання у вузькому чи широкому значенні, використання політичною наукою понять, які запозичені з інших наук, їх переклад і розкриття їх сутності (наприклад, поняття «громадянське суспільство» [335, с. 147, с. 149].

Політична наука належить до числа гуманітарних наук. І як така (звісно, з врахуванням предметної специфіки, особливих цілей і завдань пізнання в сфері історії суспільно-політичної думки України) вона використовує багатий спектр філософських і спеціально-наукових методів (формально-логічного, системного, діалектичного, порівняльно-історичного тощо). При цьому слід розуміти, що апеляція до того чи іншого методу чи сукупності методів – це не самоціль, а лише шлях пізнання, способи і прийоми дослідження. Евристичні можливості того чи іншого методу визначають результат і ефективність дослідження суспільно-політичної думки певного історичного періоду. Наукова методологія є необхідною умовою одержання нового знання про досліджуваний об’єкт, з’ясування важливих моментів у пізнанні феноменів минулого, у більш змістовному і глибокому розумінні суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Розвиток наукового знання є, по суті, історичним процесом. Такий висновок повною мірою стосується методів історико-політичного пізнання. При цьому слід враховувати одну важливу обставину. Як пише В. Нерсесянц, для характеристики внутрішньої єдності і співвідношення теоретичного та методологічного аспектів в історико-політичному дослідженні набагато важливішою є та принципова обставина, що кожна попередня теорія володіє (в міру своєї фундаментальності, наукової значущості тощо) потенціалом і функцією методу для наступних теорій. Ця обставина проявляється як в цілому в моментах наступності між наступними і попередніми політичними ученнями, так і особливо виразно в тих випадках, коли йдеться про ті чи інші школи і напрями суспільно-політичної і правової думки, які продовжують та розвивають певну теорію [172, с. 8].

Використання сучасних наукових методологій, дотримання принципу наступності в науковому дослідженні є обов'язковою умовою розвитку історико-політичного знання. В. Нерсесянц зазначає, що в цьому процесі метод виконує чітко визначені функції: по-перше, метод постає як спосіб побудови певної політико-правової теорії (тут йдеться про формування системи теоретичного знання); по-друге, метод виступає способом інтерпретації та оцінки попередніх учень і по-третє, метод постає як спосіб і форма вираження певного типу співвідношення між певною політико-правовою теорією і дійсністю (тут проявляється світоглядна функція методу) [172, с. 8–9]. Незважаючи на всю умовність і схематичність такої класифікації, вона дає можливість виявити і пояснити важливі аспекти історії становлення та розвитку суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Значущість використання тих чи інших методів у пізнанні особливо проявляється у трактуванні складних суспільних та політичних феноменів, що знаходили відображення в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби, у з'ясуванні складних взаємозв'язків між ними, в

простеженні впливу історичної традиції на розвиток суспільно-політичної думки минулого.

Слід зазначити, що загальною тенденцією розвитку сучасної гуманітарної науки є міждисциплінарність, посилення та інтенсифікація зв'язків між різними дисциплінами, зростання значущості міждисциплінарних досліджень. Як зазначає О. Бабкіна, все більшого значення в політичній науці набуває міждисциплінарний підхід, який сприяє посиленню процесів інтеграції і кооперації гуманітарного знання. Це пояснюється, на її думку, тим, що діяльність «людини політичної» потребує не тільки політичного, але й соціологічного, економічного, правового аналізу, внаслідок чого політологія ініціює міждисциплінарну співпрацю [31, с. 3].

Велику роль у політичній науці відіграють комплексні програми і проблемно орієнтовані міждисциплінарні дослідження. Осмислення подій та процесів української історії другої половини XVI – XVIII ст. і відтворення їх у суспільно-політичному дискурсі потребують спільного дослідження та вирішення в рамках багатьох гуманітарних дисциплін.

Загальною тенденцією сучасних політологічних досліджень є посилення значущості тих напрямів, які виникають на стикові різних дисциплін і розвиток міждисциплінарних стратегій. На думку дослідників (О. Бабкіна, В. Стьопін) міждисциплінарні взаємодії продиктовані не тільки зовнішніми факторами, вони співзвучні також і внутрішнім процесам саморозвитку сучасного знання. Їх відкритість та евристичність стимулює розвиток міждисциплінарних зв'язків [31, с. 3–8; 413, с. 389].

Міждисциплінарність – це явище сучасної постнекласичної науки, вона виступає не як відхилення від норми наукового дослідження, а як один із шляхів до всебічного і глибокого уявлення про процес чи явище, які виступають об'єктами пізнання. Важливо відзначити, що в просторі міждисциплінарності відбувається становлення нової наукової мови і теорій,

формуються різні дискурсивні практики. Це помітно практично у всіх гуманітарних науках, у тому числі й політичній.

На нашу думку, міждисциплінарні зв'язки і взаємодії змінюють вигляд політичної науки, роблять її багатшою на конкретні факти, з одного боку, а з іншого, посилюють рівень її теоретичності. Перспективність міждисциплінарних досліджень визначається, передусім, використанням методологічного потенціалу наук, об'єктом яких є багатовимірний світ людини, її діяльності, людської історії, історії суспільно-політичних ідей в соціокультурному контексті. Міждисциплінарні дослідження і сучасний синтез різних наук сприяють окресленню принципово нових тем, аспектів, нових акцентів у, здавалося б, традиційній проблематиці української політичної науки. Йдеться, зокрема, про витоки української державності, формування української політичної ідентичності, про ідею національної єдності українського етносу тощо [125; 133].

В поле зору міждисциплінарних досліджень потрапляють складні й унікальні для національної історії та культури теми. Їх вивчення передбачає наукове співробітництво фахівців різного профілю, апробацію сучасної методології наукового дослідження. Обов'язковим є також врахування специфіки конкретно-наукових методологій, принципів і норм дослідження.

Системність і цілісність вивчення суспільно-політичної думки ранньомодерної України значною мірою є результатом використання пізнавального потенціалу різних наукових дисциплін, які вивчають схожі проблеми – політичної філософії, політичної антропології, культурології, політичної герменевтики, політичної історії.

Центральне місце в складному комплексі політичних наук займає політична філософія. Її предметом є пізнання політичного світу та діяльності людини як політичної істоти. Політична філософія спрямована на осягнення політичних процесів в найбільш широкому і глибинному сенсі та значенні. Філософське осмислення проблем політики складає теоретико-методологічну основу для вивчення всіх розділів політичної науки. На переконання

дослідників (І. Василенко, Д. Шевчук, К. Шмідт, Л. Штраус), саме політична філософія покликана сформувати загальну картину політичного світу, визначити її проблемні зони, виділити найбільш гострі проблеми [64; 483; 488; 492]. Політична філософія розглядає особливі дослідницькі установки – наукові парадигми – певні пізнавальні схеми політичного мислення і певні методології, що орієнтують дослідника на пізнання.

Політична парадигма є світоглядною системою, яка визначає роль і значення людини політичної в суспільстві, її часові і просторові політичні координати, відносини з державою і політичною владою, сутність політичних прав і обов'язків. Виступаючи сукупністю норм, правил і цінностей, які регламентують наукове дослідження, політична парадигма забезпечує ціннісний і світоглядний фундамент для об'єднання людей в певне політичне співтовариство. Розробка наукової парадигми в політичній науці передбачає формування особливого понятійного апарату. Наукові абстракції і категорії створюють основу для концептуального осмислення політичної реальності.

Політична філософія звертає увагу на універсальні, засадничі принципи політики, які вивищуються над емпіричною різноманітністю, над різними політичними феноменами, які проявляють свої особливості в різних соціокультурних умовах. Як пише Д. Шевчук, вона тяжіє до універсалізму в осмисленні політичних феноменів, а основними проблемами, вивченням яких займається політична філософія, є зв'язок людської природи з політичним світом, наявність нерівності між людьми, існування політичного суспільства, легітимність політичних інституцій, насилля в сучасному світі [483].

Політична філософія формулює світоглядно-теоретичні засади історико-політичної науки, окреслює основні підходи, які використовуються в політичному пізнанні. Одним з найважливіших її призначень є створення моделей хронополітики в системі обґрунтувань національної політичної історії, нове розуміння простору національного буття.

Політична філософія якісно переосмислює фактор політичного часу як історичну категорію. Так само, як і простір, час виступає універсальним контекстом будь-якої культури. Особливе значення ця обставина має для дослідження суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби, оскільки її розвиток та еволюція відбувалися в соціокультурних координатах української історії. При цьому значущість історичних подій, які вибираються для відліку політичного часу, залежить від національного контексту, від особливостей сприйняття соціокультурної реальності.

Ще однією важливою категорією, зміст якої переосмислює політична філософія є категорія політичного простору. Вона служить основою для осмислення різних вимірів українського національного буття. В просторі національного буття і національної культури відбувалося творення форм ментальності, ідей, суспільно-політичної думки України ранньомодерного періоду. У просторах української культури здійснювалася реалізація суспільного, політичного і приватного життя українців.

Вивчення суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби, центральною постаттю якої, без сумніву, була людина в системі соціальних зв'язків і політичних відносин, передбачає звернення до політичної антропології. Ідеї та висновки політичної антропології складають основу для розуміння тих процесів в українському суспільстві ранньомодерної доби, учасником яких була політична людина. Власне йдеться про становлення політичної суб'єктності української людини на початкових етапах формування української нації.

Політичні виміри людського буття в добу ранньомодерної України вивчає політична антропологія. Про це пишуть Ж. Баландьє, М. Крадін, Ю. Левенець [35; 230; 257]. Зміст політичної антропології окреслюється проблемами ідентифікації людиною себе в системі певної владної моделі, сприйняттям влади та владних інститутів, уявленнями про відносини людини і влади тощо.

З погляду політичної антропології центром політичного світу є людина, а через природу людини можна адекватно сприймати природу політичних процесів, роль політичних інститутів у суспільстві. Політична антропологія як спеціалізована дисципліна виникла на рубежі XIX – XX ст., коли наукове визнання отримали роботи вчених, які досліджували примітивні чи архаїчні суспільства (М. Глюкман, Л. Морган, Дж. Фрезер та інші) для того, щоб зрозуміти природу політичних інститутів. Дослідження примітивних систем політичної організації дозволили багато в чому переосмислити антропологічні проблеми філософії політики, передусім, тих, які стосувалися природи людини як істоти політичної і природи політичного в суспільстві. Виходячи із значущості проблем, які розглядаються політичною антропологією, можна констатувати, що її ідеї є досить суттєвими для історико-політичного дослідження.

Одним із центральних в політичній антропології є питання про те, як і коли людина перетворюється в політичного суб'єкта і як можна ідентифікувати чи охарактеризувати політичне в людині. Тобто йдеться загалом про межі політичного. Відомий французький антрополог Ж. Баландьє наполягає на політичній природі примітивних екзотичних суспільств, що на його думку, доказує існування політичної природи людини. Політичними він називає всі інститути, які забезпечують єдність людської організації [35, с. 178].

Епістемологічне поле політичної антропології окреслюється також дослідженням ролі особистості в політиці, вивченням її неповторних якостей, її активності, форм впливу як на суспільство, так і на суспільно-політичну думку свого часу. Політична антропологія значну увагу приділяє ідеї унікальності та своєрідності політичних форм і традицій народу як особливої цінності.

Використання потенціалу політичної антропології є необхідним для осягнення соціокультурного та соціо-психологічного контексту розвитку політичних процесів і відтворення їх динаміки в історико-політичному

дискурсі. Розуміння політичної реальності стає можливим через відтворення певної історичної ситуації, знакових для того чи іншого суспільства культурних і політичних подій, дій людей як учасників цих подій.

Різнобічне пізнання політичної людини в її соціокультурних вимірах є одним із головних завдань політичної антропології. Культура формує людину, її певні особистісні якості. Можна стверджувати, що розгляд проблем формування соціокультурної, національної ідентичності, національного характеру є також актуальною проблемою сучасної політичної науки. За допомогою категорії «ідентичність» можна побачити приховані зв'язки між особистісною і соціокультурною обумовленістю дій політичного суб'єкта, глибше зрозуміти людину тієї чи іншої історичної доби, її національний характер і національну ідею. Соціокультурна ідентичність передбачає набір характеристик, які лежать в основі політичної поведінки людей.

Великі евристичні можливості у вивченні суспільно-політичної думки ранньомодерної України відкриває культурно-антропологічний підхід, який постає досить продуктивним методом пізнання, особливо коли досліджується специфіка соціуму, складна структура відносин людини і суспільства, політичні відносини. В історико-політичному дослідженні культурно-антропологічний підхід зосереджений на пізнанні складності та історичній мінливості політичної реальності.

Особливістю культурно-антропологічного підходу є те, що за його допомогою робиться спроба дослідження певної реальності (в тому числі й політичної) через людину, через з'ясування способів її існування в культурі. Головним об'єктом вивчення тут постає повсякденний світ людини, її ментальність, історія ідей та поглядів. Як зазначають відомі філософи А. Шюц і Т. Лукман, повсякденність є важливим чинником моделювання різних життєвих програм та світоглядних узагальнень, які формувалися в свідомості. [493].

На думку Б. Андрусишина та В. Гоцуляка, культурно-антропологічні реконструкції ґрунтуються на аналізі ідей та поглядів, що представлені в творах українських книжників, політичних діячів другої половини XVI – XVIII ст., у літературній та художній творчості. Вони виступають важливим джерелом розуміння ментальності людей відповідної історичної доби, соціально значущої поведінки людей в координатах політичного світу [8]. Звісно, важко говорити про якісь універсальні, властиві всім станам і соціальним шарам українського ранньомодерного суспільства політичні погляди, виділяти загальні мотивації, притаманні всім козакам, шляхтичам чи селянству. Однак про провідні мотиви, поведінкові стратегії, загальні світоглядні зразки чи тип світобачення говорити все ж таки можна. Йдеться про їх погляди на владу чи підпорядкування, на релігійність, сприйняття права і закону.

Значущість використання культурно-антропологічного підходу в політичній науці проявляється при вивченні різних процесів, у центрі яких стоїть людина та різноманітні форми її діяльності й духовної творчості. У зв'язку з цим реконструюється внутрішній, суб'єктивний світ людини і дається розуміння створеного нею і втіленого в суспільно-політичній думці ранньомодерної України образу політичої реальності.

Звісно, абсолютизація культурно-антропологічного підходу в дослідженні сформульованих у дисертації проблем є, на наш погляд, недоцільною, тому що політичні ідеї і процеси не можуть категорично визначатися лише культурою. Тому культурно-антропологічний підхід виявляє певну епістемологічну обмеженість. Його метою є, передусім, світ уявлень суб'єкта. Однак пов'язаність соціальних, політичних та антропологічних вимірів суспільно-політичної думки ранньомодерної України є очевидною.

Нові методології, які можуть застосовуватися в політичній науці, продукує політична праксеологія, яка виступає теорією ефективної організації політичної діяльності. М. Хилько наголошує, що як теоретичне

знання праксеологія має особливий зміст і характер. У широкому сенсі вона вивчає проблему діяльності людини, розглядає її (працю) не лише як умову існування й розвитку суспільства, але як критерій розвитку сутнісних сил людини, її потенцій і здібностей, що дозволяють їй ефективно досягати поставлених цілей [461]. На нашу думку, слід враховувати також здатність формування стійких внутрішніх мотивів людини до конструктивної діяльності, до позитивного засвоєння людиною соціального досвіду і як наслідок – про здатність до активної перетворювальної діяльності. Ідеї політичної праксеології як окремої галузі політичного знання можуть бути використані як одна з теоретичних засад осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України [125, с. 60–61].

Політична праксеологія акцентує увагу на політичних діях суб'єктів політики у певному історичному просторі й часі. Політичні дії суб'єктів політики залежать від політичної культури, політичних цінностей і традицій, від духу і атмосфери політичної спільноти, яка об'єктивно формується в суспільстві залежно від характеру завдань і цілей. Суттєве значення у формуванні картини політичного світу відводиться особистості, різноманітному досвіду її діяльності, її менталітету. В поле зору політичної праксеології потрапляють проблеми використання традиції в політичному житті, осмислення досвіду свого історичного минулого у вирішенні актуальних для свого часу завдань. Не підлягає сумніву те, що політичні дії людей залежать значною мірою від політичних цінностей і традицій, сутнісних характеристик національної культури. Через культурні цінності, моральні та естетичні норми, які були притаманні певній спільноті, людина транслює (і реалізує) різні форми політичної діяльності і політичну дію як таку.

Політична праксеологія окреслює також практичну значущість тих ідей української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби, які фіксували епохальні для українського суспільства вияви політичної діяльності в час великих випробувань і небезпек (внутрішня нестабільність, зовнішні

військові загрози тощо). Пізнавальні переваги праксеологічного підходу в політичній науці проявляються в осмисленні тих політичних дій, які спрямовувались на досягнення національної єдності, формування національної ідентичності, становлення української політичної нації. Загалом йдеться про різні форми людської діяльності й людської активності, про умови їх ефективної та успішної реалізації в українському суспільстві другої половини XVI – XVIII ст.

Таким чином, методологія політичної праксеології ґрунтується на філософії дії. Критеріями успішної політичної дії вважається орієнтація на діяльність, на цілком досяжний результат. При цьому не відкидається «внесок» всіх учасників політичного процесу в різні періоди української історії, враховуються їх взаємодія, спільне розуміння політичних цілей, спрямованість на максимальну реалізацію творчого потенціалу. В цілому це виступає суттєвим фактором досягнення практичної успішності у вирішенні нагальних для українського суспільства завдань. Ними в ранньомодерній Україні постають наступні: національна держава, українська політична нація, політична єдність та ідентичність української спільноти.

Як зазначено у наших статтях, не менш важливим аспектом історико-політичного дослідження стає аналіз ролі національних еліт як суб’єктів політичної дії. Від дій, вчинків, поведінки української еліти великою мірою залежав процес політичного становлення української нації в ранньомодерну добу. Однак слід визнати «гіркий» факт продажності, корумпованості української еліти, власні інтереси якої дуже розходилися з цілями етнічного, загальнонаціонального розвитку в Україні другої половини XVI – XVIII ст. [103; 120].

Значущість праксеологічного підходу до вивчення змісту та спрямованості суспільно-політичної думки ранньомодерної України проявляється також в окресленні вимірів політичної культури, яка сформувалася в українському суспільстві під впливом тих чи інших політичних дій, зокрема, тих, що відбувалися в час Національної революції

середини XVII ст., Гетьманщини, в період домінування російських імперських традицій в українському суспільстві.

Важливо наголосити на тому, що перехід до нових методологій в дослідженні суспільно-політичної думки ранньомодерної України має своїм наслідком формування нової картини політичного світу. Сучасне історико-політичне дослідження ґрунтується на використанні методологічних прийомів, які відрізняються від класичних методів і підходів політичної науки (інституціональний аналіз, системний, структурно-функціональний, біхевіористський), але водночас і доповнюють їх. Нова постнекласична картина світу, що характеризується стратегічною нестабільністю, нелінійністю, віртуальністю, політичними конфліктами і непорозуміннями, передбачає нестандартне політичне мислення, яке пов'язане з пізнанням багатовимірних і пластичних складних об'єктів. На думку Л. Бевзенко, головною проблемою постнекласичної методології стає пошук нових механізмів дослідження процесу самоорганізації складних, нелінійних, стохастичних процесів. Звісно, не всі пропоновані адаптації постнекласичних ідей до інтерпретації соціальних та політичних явищ мають достатньо стрункy понятійно-категоріальну базу. Однак це відкриває простір для серйозних дискусій, що відбуваються у філософській науці [47, с. 540].

Особливе місце серед сучасних методів дослідження займає синергетичний підхід. Синергетика – це наука про самоорганізацію складних систем, а отже використання синергетичного методу в історико-політичному дослідженні передбачає концентрування уваги на дослідженні складних механізмів самоорганізації суспільно-політичного життя, рецепція якого представлена, зокрема, в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби.

Евристичне значення синергетики полягає в тому, що вона дозволяє пояснити біфуркаційний, нестабільний характер розвитку політичного життя, політичних процесів як у сучасному світі, так і в минулі часи. Синергетичний підхід сприяє досягненню цілісного знання про складні й неоднозначні

періоди в розвитку української історії, зокрема, про добу ранньомодерної України, в суспільно-політичній думці якої відображався суперечливий характер цієї епохи, протилежні суспільні настрої, політичні цілі й культурні орієнтації.

Основи синергетики були розроблені І. Пригожиним і Г. Гакеном [361; 362; 453]. З позицій синергетики різноманітність світу є умовою його розвитку. Тому при аналізі тих чи інших політичних феноменів потрібно брати до уваги всю різноманітність факторів, які впливають на їх розвиток – культуру, соціальну сферу, географію, демографію тощо. Будь-яке спрощення або методологічний редукціонізм визнаються тут неприпустимими.

Значення використання синергетичного підходу до вивчення суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби проявляється тоді, коли різні політичні процеси і феномени українського життя другої половини XVI – XVIII ст. розглядаються як відкриті, динамічні системи, що мають тенденцію до саморозвитку і самоорганізації. Йдеться, зокрема, про становлення української державності, про політичну систему України, про ідентифікаційну модель українства тощо. Під впливом синергетики формується принципово новий погляд на соціальну, політичну та інтелектуальну практики в добу ранньомодерної України, на українську політичну історію, на роль людської суб'єктивності у суспільних і політичних процесах.

З погляду синергетики світ є нестабільним, нестійким, невизначеним. У ньому існують різноманітні потенційні можливості, розгортаються незворотні, стохастичні, непередбачувані процеси, яким притаманний діахронічний, дивергентний характер. Водночас вони прагнуть до інтеграції, координації та узгодженості. Велике значення мають способи організації зв'язків і відносин між різними елементами в системі. Важливим є те, що різні можливості, якими характеризується система, можуть актуалізуватися в період утрати нею рівноваги, стабільності. Наслідком цього стає чутливість

не тільки до деяких аспектів власної реальності, досить несуттєвих у стані рівноваги, але і до зовнішніх випадкових впливів.

Загальнометодологічний підхід у дусі теорії дисипативних структур є досить поширеним у сучасній політичній науці. Крім того, він є більш ефективним, ніж традиційний суб'єкт-об'єктний аналіз і апеляція до принципів детермінізму, тому що тут враховується свобода і вільний вибір індивідів, соціальних груп, колективів, суспільства в цілому. На перший план виходить свобода, яка постає як сутнісна визначеність людини, істотна риса її активності в тій чи іншій суспільно-політичній ситуації.

Ідеї та принципи синергетики проливають нове світло на вивчення спільної діяльності, узгоджених дій людей, що спрямовані на досягнення спільних цілей. Зростає увага до особливостей самоорганізаційних процесів у періоди нестабільності та соціальних змін. На нашу думку, подібний стан української політичної реальності був відтворений суспільно-політичною думкою ранньомодерної України. Творчість українських мислителів, книжників, проповідників, суспільно-політичних діячів цього часу – І. Вишенського, Л. Барановича, І. Максимовича, І. Галятовського, К. Саковича – це свого роду творення теоретичної альтернативи розбрату, політичної конфронтації, нестабільності, загальної дезорганізації, що поширювалися в українському суспільстві другої половини XVI – XVIII ст. [127, с. 128–130]. Розмисли українських мислителів цього часу про людську єдність і згоду можуть бути підтвердженням того, що в неоднозначні, кризові моменти української історії саме людина стає інтегративним фактором у суспільстві, завдяки узгодженим діям людей прискорюється рух до утвердження соціальної солідарності та консолідації. І здійснюється це на основі механізмів самоорганізації.

Доба ранньомодерної України була часом, коли досягнення національної та культурної цілісності, стало нагальною політичною потребою. І ця потреба належним чином усвідомлювалася інтелектуальною, релігійною та політичною елітою України в другій половині XVI – XVIII ст.

Загальний висновок, який робився українськими мислителями цього часу, цілком відповідав принципам синергетики. Йдеться про те, що дезорганізації соціуму можна уникнути, і для цього потрібно забезпечити узгодженість дій, досягти згоди між загальнонаціональними силами. Якщо такі історичні умови розвитку українського соціуму не можуть бути досягнені, а соціальні й політичні зміни виходять за межі традиції, то цілком ймовірними можуть бути різні конфлікти і потрясіння, війни, соціальні протистояння, повстання. Для забезпечення національної єдності й політичної цілісності важливим є збереження культурної, духовної основи суспільно-політичних перетворень.

В українській історії другої половини XVI – XVIII ст. самоорганізація українського етносу великою мірою була реалізована в час козаччини, Національної революції середини XVII ст. Однак тоді завдання національної та політичної консолідації українського суспільства через різні причини не були реалізовані. Дуже небезпечною в козацьку добу була небезпека дезорганізації й хаосу, оскільки це, як правило, завершувалося втратою національної ідентичності та державності.

Якщо у попередній, класичній науці (зокрема, політичній), тривалий час переважав редукціонізм (зведення складних процесів до аналізу окремих його елементів), то в межах синергетичної парадигми враховується дія та значення всіх параметрів і факторів. В кінцевому рахунку суспільно-політична думка ранньомодерної України постає як самостійний духовний феномен.

Як ми зазначали у своїх статтях, найбільш суттєвими соціокультурними параметрами, які найбільше впливали на політичну картину українського світу в другій половині XVI – XVIII ст., є цінності, традиції, український менталітет, етос культури, соціокультурна ідентичність, моральні імперативи. Окрема роль в історико-політичному дослідженні повинна відводитися духовним факторам, які особливим чином втілюють зміст людського буття на певному історичному етапі розвитку і значною мірою виражають зміст національної ідеї [99, с. 370–374].

Слід відзначити, що не останнє місце в творчості видатних українських мислителів ранньомодерної України займає тема духовного єднання українського суспільства та ідея досягнення досконалої людської спільноти на засадах християнської віри та високого морального життя. Це можна сприймати як своєрідну духовну реакцію на дезорганізованість і розколотість українського суспільства в часи воєн і політичних протистоянь. Розуміючи важливість соціального згуртування, утвердження норм людського співжиття, українські мислителі, таким чином, творили й своєрідним чином моделювали власні засади самоорганізації українського суспільства.

Важливим способом осягнення багатовимірної, багатофакторної політичної реальності, що відображена в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби, є політична герменевтика. Вона відкриває для історико-політичного дослідження методологію інтерпретації, «прориву» в ціннісний вимір «іншої» або віддаленої в часі культури. Саме тому політична герменевтика як наука про інтерпретацію займає належне місце в політичній науці.

І. Василенко зазначає, що головна ідея герменевтичної методології полягає у визнанні першості політичної культури відносно до всіх детермінацій світу політики: інститутів, систем, процесів [64, с. 252]. Політична культура як сукупність норм, традицій, переконань та ідеалів визначає певну ціннісну програму розвитку політичних процесів та інститутів. Знання про суспільно-політичну думку ранньомодерної України неможливе без спроби інтерпретувати ціннісне соціокультурне ядро, соціокультурну програму, яка обов’язково присутня в творах українських мислителів другої половини XVI – XVIII ст.

Завдяки теоретико-пізнавальним можливостям політичної герменевтики стає можливим розуміння української політичної реальності ранньомодерної доби, осягнення різноманітних соціальних, культурних та особистісних смислів, що були їй притаманні. Теоретичне пізнання історичних і політичних феноменів, віддалених у часі, як правило,

доповнюються розумінням культурної традиції, світоглядних настанов певної історичної доби, уявлень про суспільно-політичну реальність.

В історико-політичному дослідженні неминуче постає потреба не стільки пояснення, скільки інтерпретації того чи іншого суспільно-політичного феномена, різних політичних традицій і цінностей в історичному минулому України. Зрозуміти їх практично неможливо, якщо лише орієнтуватися на раціональні типи знання. Для цього потрібно проникнути в глибини людського духу, в глибини культури. Сучасний аналіз політичних явищ і політичних процесів є водночас «зануренням» у ціннісні виміри культури, як своєї, так і «іншої». А це потребує інтерпретації політичної культури тієї чи іншої історичної доби, розуміння структури цінностей, соціокультурного контексту розвитку політичних процесів в цілому.

Історико-політичне дослідження і герменевтика, на нашу думку, мають єдине проблемне поле – розгляд історії як простору втілення людських смислів, осмислення різних політичних феноменів у соціокультурному контексті, розуміння специфіки українського буття у вимірах історичного часу. На перконання Р. Козеллека, гуманітарні науки завжди послуговуються методами герменевтики: предметом їх вивчення є людське буття, яке є історичним і завжди спрямоване на розуміння світу [211, с. 44]. Водночас метою пізнання є не лише дослідження смислу, що закладений у джерелах, але й позамовного контексту як поля дії різних значень і смислів.

Герменевтика є мистецтвом інтерпретації, розуміння. Через рух до глибинних світів культури відкривається можливість розуміння природи політичної культури, визначення і опису її основних елементів, своєрідного бачення якісних характеристик політичних інститутів і процесів, а також цілей, політичних мотивацій, що також формуються в просторі культури.

Видатний філософ XX ст. Г. Г. Гадамер розглядає герменевтику як універсальну філософію нашого часу, що покликана дати відповідь на основне питання: як можливе розуміння оточуючого нас світу, як у цьому розумінні втілюється істина буття [75]. Г. Г. Гадамер переконаний у

нездатності розуму пізнати світ історії, життя. Єдиним способом проникнути у багатство людського світу стає розуміння. В «герменевтичному універсумі» Г. Г. Гадамера «світ історії» пізнається передусім на основі внутрішнього переживання, безпосередніх даних свідомості, наявності в ній культурно-обумовлених «передрозсудків». Як пише Г. Г. Гадамер, розуміння у своїй сутності виступає дієво-історичним здійсненням [75, с. 355]. Будь яка подія є єдністю минулого і теперішнього, і взаємодія їх постійно породжує нові смисли.

Методологія герменевтики в історико-політичному дослідженні передбачає також безперервне осягнення цілісної картини політичного світу, різних смислів політичної культури. З позицій герменевтики нові смисли, які виявляються в пізнанні тих чи інших культурних феноменів, можуть доповнювати або змінювати картину політичної реальності в цілому, а традиційні політичні поняття можуть трансформуватися в нові, більш точні й прийнятні для даної культурі.

При цьому з погляду герменевтики політичне ціле пізнається через конкретне, а конкретне – виходячи з цілого (герменевтичне коло). Як писав Г. Г. Гадамер, «відповідність всіх частин цілому суть критерій правильності розуміння. Відсутність такої відповідності означає невірність розуміння» [75, с. 345]. В історико-політичному дослідженні герменевтичне коло торкається пізнання політичних цінностей, політичних явищ, політичних інтересів, які є частиною соціального цілого. Основним завданням політичної герменевтики є розшифрування культурних архетипів і кодів, які лежать в основі політичної традиції в культурі та визначають ціннісну природу політичних процесів.

У процесі інтерпретації дослідник повинен дотримуватися фактів, не покладатися цілком на «осяяння», вимисли чи фантазії. Сам по собі історичний факт включає також і судження про нього. Тому інтерпретація факту не зводиться лише до інтерпретації емпіричного спостереження. Це більшою мірою ідеальне відтворення, реконструкція певної політичної події

в минулому. Слушною є думка Ю. Левенця про те, що інтерпретація фактів минулого відбувається відповідно до символічної картини політичної реальності. Водночас у політиці інтерпретація символів передує інтерпретації фактів, і без такого механізму не можна відтворити картину політичної реальності в той чи інший історичний період. Факти політичної історії безперервно включаються в герменевтичне поле [257, с. 61].

Отже, з позицій політичної герменевтики історико-політичне дослідження не обмежується логіко-дискурсивним мисленням і строгою рефлексію щодо досліджуваних феноменів (у нашому випадку це суспільно-політична думка ранньомодерної України). За цими феноменами завжди постає поле культури і культурних смислів.

Шляхом до осягнення смислів, значень і схем політичної культури є розуміння, яке спрямоване на включення нових смислів у соціокультурний контекст. При цьому слід зазначити, що ці смисли не є трансцендентними і не утворюють самостійний світ, що відрізняється від світу людського існування. Це не є узагальненням історичного досвіду. Такі смисли розкривають специфіку людської діяльності на певному історичному етапові розвитку і проявляються в певних культурних універсаліях і людських цінностях.

Виходячи з таких методологічних зауваг, можна констатувати, що українська політична історія ранньомодерної доби – це не тільки історичні факти, а живі форми культури, які втілюються в подіях і фактах. За будь-якими історичними фактами стоять люди, їх дії, вчинки і мотиви. Отже, факти політичної історії України не можна розглядати абсолютно об’єктивно і безпристрасно, оскільки вони вимагають розуміння глибинних (часто не зовсім раціональних) мотивів і дій людей.

Завдяки політичній герменевтиці пізнання феномена суспільно-політичної думки ранньомодерної України постає як неперервний процес проникнення в багатомірну українську реальність модерної доби, осягнення різних виявів соціальної, культурної і політичної творчості конкретних

особистостей, спільнот, українського суспільства в цілому. Українську політичну реальність минулого слід інтерпретувати в категоріях історичного часу. Тоді реальною стає можливість розуміння глибинних архетипів і кодів, які мають генетичні зв'язки із сучасною Україною.

Феномен суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби, репрезентований, головним чином, текстами, творами українських книжників, працями церковних діячів і проповідників, філософськими працями, політичними маніфестами, деклараціями, конституціями тощо. А відтак розуміння культурно-історичного, літературного, суспільно-політичного тексту є вагомою підставою для осягнення специфіки українського буття у другій половині XVI – XVIII ст., для формування уявлень про політичний світ ранньомодерної України. Тексти відзначені особистісною, небайдужою, ціннісною і відповідальною присутністю автора. Це накладає особливий відбиток на інтерпретацію соціальних і політичних уявлень, які поширювалися в українському суспільстві другої половини XVI – XVIII ст., і були фактором соціальних і політичних змін.

Здійснюючи історико-політичне дослідження, не можна орієнтуватися на деякі однозначні висновки, робити категоричні оцінки, претендувати на універсальність ціннісних інтерпретацій українського світу, репрезентованого в суспільно-політичній думці ранньомодерної України. З позицій герменевтичного підходу історико-політичне дослідження є послідовно діалогічним. Воно супроводжується всебічним обговоренням тієї чи іншої проблеми. Наукова істина в даному випадку є багатозначною, багатогранною, інтерсуб'єктивною. Інтерсуб'єктивність як феномен включає в себе передусім розуміння Іншого з його багатим життєвим світом, різноманітним досвідом життя, різними виявами діяльності. Тому політичний дискурс, як правило, є відкритим і незавершеним.

Процес розуміння смислів, які містить у собі культура, пов'язаний з проникненням в світ цінностей. Тому герменевтичний підхід в історико-

політичному дослідженні доповнюється аксіологічним або нормативно-ціннісним підходом.

О. Бабкіна справедливо наголошує, що поєднання пізнавального інструментарію сучасної політичної науки з ціннісним контекстом (цілями, цінностями) є важливою методологічною засадою її розвитку [31, с. 2].

З позицій аксіологічного підходу феномен суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби вивчається, враховуючи вплив на неї тих цінностей, які лежали в основі української культури другої половини XVI – XVIII ст. і які визначали параметри суспільно-політичного дискурсу цього часу. Йдеться загалом про ті цінності, які виражали сутність українського буття, специфіку національного духу – християнську любов, милосердя, братерство справедливість тощо. С. Кримський вважає, що ці цінності зберігали свою значущість протягом всього часу розвитку української спільноти, виступаючи наскрізними архетипами, що проявлялись у якісно своєрідних культурних формах в українській історії [244, с. 76–84].

Вищим проявом ціннісної свідомості є ідеал. Людина завдяки своїй уяві створює образ бажаного майбутнього. Ідеал – це найвища ціль прагнень людини, це уявлення про належне. Повною мірою він не може бути досягнутий. Тим не менш функція ідеалу полягає, передусім, у тому, щоб людина до нього прагнула, беручи його за орієнтир, звіряючи з ним своє життя, свої помисли і вчинки, результати своєї праці. Ідеали як ціннісні установки виконують функцію духовних і соціальних орієнтирів, детермінант практичної діяльності людини, орієнтованої на досягнення певних цілей.

Українські мислителі другої половини XVI – XVIII ст., формулювали теоретичні проекти перетворення дуже недосконалої і суперечливої української політичної реальності, створювали ідеальні проекти життя, розробляли ідеал політичного устрою. Відбувалася, таким чином, ідеалізація форм політичного життя на основі християнських цінностей, найважливішими з яких були християнська любов, братерство та милосердя.

Достатньо обґрунтованою є думка Н. Петрук про те, що суспільно-політичні погляди українських книжників і мислителів другої половини XVI – XVIII ст. формулювалися на чітких ціннісних засадах християнського богомислення [326]. І такий ціннісний контекст повинен обов'язково враховуватися при дослідженні суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Крім того, слід враховувати й те, що ціннісні уявлення людей певної історичної доби регулюють поведінку й політичні дії людей. Програма життя української людини ранньомодерної доби формувалася на ціннісній основі, переважно, християнській. Тому політичні програми, приписи, що виражали політичні інтереси та політичні цілі певних прошарків українського суспільства, безперечно, мають ціннісну зорієнтованість. Особливо це стосується фактів, що свідчать про вибір українською спільнотою вектору свого політичного розвитку в другій половині XVI – XVIII ст.

Звісно, нормативно-ціннісний підхід у політичній науці не може бути абсолютизований, оскільки це пов'язано з ідеалізацією політичної дійсності, відірваністю від реальності, абстрактністю створених на його основі політичних конструкцій. Незважаючи на певну свою обмеженість і однобічність, цей підхід (у поєднанні з іншими), надає можливість осмислювати українську суспільно-політичну думку ранньомодерної доби в координатах моральності, етичного виміру.

Безперечно, поняття цінності, а також ціннісно-нормативні компоненти політичної діяльності обов'язково мають бути включені в процес дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Яким би не був характер цінностей – на них великою мірою орієнтувалися суб'єкти політичної дії й політичного процесу. Роль ціннісної детермінації суспільно-політичних процесів особливо зростає в періоди радикальних змін, коли відбувається переорієнтація, переоцінка цінностей, а перед людиною постає потреба вибору вектору свого подальшого розвитку в тій чи іншій системі ціннісних координат. Саме цим характеризувалася історична, суспільно-політична ситуація в ранньомодерній Україні.

Таким чином, дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України – це складна, комплексна тема, яка вимагає системного теоретичного аналізу, філософської рефлексії над природою, змістом й специфікою проблем політичного розвитку України в другій половині XVI – XVIII ст. Наукове пізнання не зводиться лише до констатації одиничного, деякої фактографії подій, а з необхідністю передбачає строгі теоретичні висновки та узагальнення. На наше переконання, суспільно-політична думка ранньомодерної України – це, передусім, знання про українську історію й українське суспільство другої половини XVI – XVIII ст.. Водночас – це певна фіксація мотивів, цінностей, ціннісних орієнтацій, цілей тощо, що формувало картину української політичної реальності в досліджуваний період і характеризувало людину політичну [8; 97; 114; 120; 121; 122; 126].

Водночас, розуміючи значущість нових методологій і дослідницьких парадигм в сучасній політичній науці, ми зустрічаємось з деякою парадоксальністю в оцінці традиційних методів і підходів у теоретичному дослідженні, за допомогою яких вирішуються важливі епістемологічні завдання. Зокрема, йдеться про соціологічний, системний та інституціональний підходи.

Методологічна ефективність системного підходу в історико-політичному дослідженні проявляється в тому, що він виступає важливим способом вивчення, аналізу й узагальнення різноманітних політичних явищ і процесів, що знайшли своє відображення в суспільно-політичній думці ранньомодерної України. Головним об’єктом теоретичного конструювання в політичній науці стають зразки суспільного життя і картини політичної реальності того чи іншого історичного періоду як системні об’єкти.

Системний підхід у політичній науці спрямований на розкриття цілісності об’єктів, що вивчаються, на виявлення в них різних типів зв’язку і функціональних залежностей. На нашу думку, будь-яку пізнавальну діяльність можна розглядати як систему, складовими елементами якої

виступають суб'єкт пізнання (особистість), процес пізнання, мета, умови, в яких перебуває система тощо.

Тенденція досліджувати суспільні та політичні системи як щось ціле, як зв'язок різних елементів відповідає прагненню сучасної науки не ізолювати досліджуваний об'єкт від інших, не обмежувати сам процес пізнання вузькими рамками. На думку філософа І. Блауберга, система – це комплекс елементів, що знаходяться у взаємодії, у відношеннях між собою. Основними системними принципами виступають цілісність, структурність, взаємозалежність системи і середовища, ієрархічність тощо. В науці існують різні класифікації систем за різними критеріями [51]. Суспільні та політичні системи є одними із типів систем і представлені вони різними об'єднаннями – від простих людських спільнот, політичних організацій, державних утворень до суспільства в цілому.

Системний підхід дає змогу вивчати складні історичні та духовні феномени, зокрема, суспільно-політичну думку ранньомодерної України як з погляду їх цілісності, так із погляду структурної організації в ціле окремих частин і елементів (політичні ідеї, погляди, переконання, норми та ідеали).

Методом дослідження політичних явищ і процесів виступає інституційний підхід. Проблематика цього методу окреслюється такими основними темами, як поняття політичного інституту, структура і функції, умови функціонування політичних інститутів, місце політичних інститутів в політичній системі суспільства, політичні інститути і політичні відносини, політичні інститути як фактор реалізації політичних та інших інтересів соціальних суб'єктів, взаємодія політичних інститутів з інститутами економічної, соціальної і духовної сфери життя суспільства, перспективи розвитку політичних інститутів, основні напрями їх діяльності.

Як важливий метод політичної науки він спрямований на дослідження місця і ролі політичних інститутів у житті українського суспільства, в політичних процесах, що відбувалися в другій половині XVI – XVIII ст. Можливості його застосування в політичній науці поширюються на

дослідження ідей та уявлень про державу як політичний інститут, шляхи і механізми її утвердження в українській історії, систему владних відносин, форми здійснення державної влади. Об'єктом аналізу з позицій інституційного підходу стає також вчення про право, зокрема, теорія природного права, що була розроблена класиками європейської політичної науки (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк) і поширена в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби, правові документи Гетьманщини тощо.

На думку сучасних вчених, інституційний метод суттєво сприяє науковому аналізу політичних явищ і процесів. Однак він дещо обмежений в тому сенсі, що політичні процеси в Україні ранньомодерної доби окреслюються лише аналізом політичних інститутів та ігнорується поведінка і мотиви політичних дій суб'єктів політичних процесів.

Таким чином, можна констатувати, що комплексне та всебічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України здійснюється на основі використання концептуальних засад різних розділів політичної науки – від політичної філософії до політичної герменевтики. Це дає можливість з'ясувати зміст і природу теоретичного знання про українську політичну реальність, про політичні явища та політичні процеси в українському житті, що знайшло свій концептуальний вираз у суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби.

Необхідною умовою ґрунтовного теоретичного аналізу досліджуваної проблеми є дотримання предметних рамок і наукових парадигм політичної науки, притаманних їй знань про предмет, метод і методологію історико-політичного пізнання. В цілому це відкриває шлях до пізнання суспільного та політичного досвіду української людини та українського суспільства в минулому, до осягнення змісту, основних тем і напрямів суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

2.2. Українська суспільно-політична думка другої половини XVI – XVIII ст. у вимірах історико-політичного дослідження

Суспільно-політична думка ранньомодерної України є складним феноменом, вивчення якого здійснюється на основі теоретичного аналізу і доповнюється використанням можливостей історичного пізнання. Враховується також соціокультурний контекст становлення та розвитку суспільно-політичних ідей, поглядів, уявлень, концепцій в ранньомодерну добу. При цьому суто «методологічний проект» у дослідженні суспільно-політичної думки України другої половини XVI – XVIII ст. виявляється недостатнім і неможливим, оскільки вона репрезентувала різноманітний досвід (соціальний, правовий, політичний) буття української людини і української спільноти в історії. Цей досвід значною мірою був результатом осмислення української реальності, різних суспільно-політичних трансформацій в добу ранньомодерної України.

Як зазначає В. Нерсесянц, помітним свідченням предметної і методологічної специфіки історико-політичної науки є провідна роль саме тих принципів, прийомів і способів дослідження, які за своїми можливостями в найбільшій мірі відповідають історико-теоретичному знанню. При цьому, на його думку, не можна відкидати значення принципу історизму в історико-політичному пізнанні [172, с. 9]. Звідси і визначальна роль способів і прийомів історичного підходу до аналізу проблем, пов’язаних з історією становлення та розвитку суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Важко не погодитися з Ю. Левенцем, який пише, що історія політичної думки – це досить специфічне явище: «її сутність полягає в тому, що такі критерії науковості, як об’єктивність та закономірність, тут виявляються крізь призму національно-історичного досвіду, тобто конкретність посідає місце одного з визначальних критеріїв, без якого втрачається специфіка самого предмета дослідження» [257, с. 37]. Втрата цієї специфіки у

кінцевому підсумку призводить до того, що важко відрізнити одну національно-політичну традицію від іншої. Особливо це було притаманно тим теоріям, які ґрунтувалися на засадах класового аналізу (марксизм) і суто соціологізаторських схемах. В результаті відбувалася уніфікація того чи іншого досліджуваного явища, що унеможливлювало з'ясування конкретно-історичних умов і національно-своєрідних детермінацій формування суспільно-політичної думки певної історичної доби.

Історико-політичне дослідження спрямоване, з одного боку, на теоретичну рефлексію, розуміння світоглядних орієнтирів, що визначають зміст суспільно-політичної думки, а з іншого, на конкретно-історичне пізнання. Завдяки такому синтезу, – пише Ю. Левенець, – універсальні принципи та підходи набувають ознак індивідуалізуючих прийомів та методик, завдяки яким пізнання об'єкта стає конкретним, історичним, а отже, й адекватним його сутності [257, с. 38]. За загальними, типовими проявами політичних процесів і тенденцій розвитку суспільства можна виявити їх національну своєрідність і національні особливості.

Слід відзначити, що абсолютизація лише методологічного аспекту історико-політичного дослідження нерідко приводить до втрати конкретності предмета дослідження, позбавлення його національної своєрідності. З іншого боку, надмірне акцентування на національній специфіці і національному контексті без теоретичного аналізу має своїм наслідком невиправдане спрощення наукових висновків. Неприпустимою в історико-політичному дослідженні є також абсолютизація фактологічного матеріалу (як це робить, зокрема, позитивізм), відсутність теоретичної інтерпретації. Це унеможливлює концептуалізацію історії суспільно-політичної думки, позбавляє можливості розглядати той чи інший феномен у процесі його становлення та розвитку.

Сучасна політична наука постає як система концептуального дискурсу і є теоретичним узагальненням конкретного історичного матеріалу. Останнє, – пише Ю. Левенець, – дає підстави розглядати історію суспільно-політичної

думки як своєрідну метатеорію, тобто таку систему знань, предметом якої є не стільки факти реальної дійсності (наприклад, події соціального буття, політична боротьба, форми та режими правління тощо), скільки факти, трансформовані в систему ідей, поглядів та концепцій, вибудованих на ґрунті тих чи інших подій та явищ історичної дійсності [257, с. 42]. Йдеться загалом про події та явища духовного життя, які розвиваються в контексті історії та культури.

Отже, дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України повинно здійснюватися як синтез теоретичного (або метатеоретичного) та історичного пізнання.

Історичний підхід до досліджуваної проблеми концентрує в собі великі пізнавальні можливості щодо розуміння генезису української суспільно-політичної думки в історичній ретроспективі, дослідження її місця і значення в сукупній системі знань певної історичної доби, характеристики їх співвідношення з іншими елементами та формовиявами української духовної культури, з'ясування специфічної логіки взаємозв'язку суспільно-політичної думки з політичною, правовою практикою минулого. Завдяки історичному підходу до дослідження українська політична реальність ранньомодерної доби постає у всій своїй своєрідності і національній специфіці.

Концентруючи свою увагу на вивченні історичної специфіки суспільно-політичної думки України другої половини XVI – XVIII ст., слід усвідомлювати особливості української історії, конкретні історичні обставини, події, факти, що впливали на розвиток ідей та уявлень про державу, право, національну єдність. Українськими дослідниками (В. Горобець, Я. Грицак, З. Когут, Н. Яковенко] головна увага зосереджується на поясненні логіки дій людей минулого та факторів, що її обумовлювали [90; 136; 209; 500].

Як складний, багатомірний процес історія не зводиться лише до емпіричної, хронологічної послідовності явищ, подій, фактів. Вона охоплює процеси становлення, розвитку і зміни стійких структур духовної,

практичної, політичної діяльності суспільства, специфіку формування ідей, уявлень та поглядів людей в категоріях історичного простору та часу.

В історії людина не виступає як абстрактна істота. У багатьох сенсах вона постає як політична сутність, як носій характеристик і якостей реально існуючої політичної спільноти. Трактування і осмислення суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби може відбуватися лише в контексті української історії. Сама ж історія сприймається як подієва конкретизація суспільного та політичного життя людей в реальному часі й просторі. Філософи часто розуміють історію як мікроісторію, як опис конкретної ситуації конкретної людини. Як пише український філософ Т. Ящук, у центрі опису – «суб'єкт, який включається у зміст події» [506, с. 11]. Історія може також проявлятися як неперевність подій у житті людини і людства, народів, спільнот тощо. Водночас не можна вважати справжньою історією лише історичні факти та події без проникнення в смисли і зміст минулого життя.

Таким чином, історія вже не може мислитися лише як об'єктивний, закономірний процес (як це робила, зокрема, марксистська філософія). Історія – це також не потік індивідуально-психологізованої свідомості (про що писали теоретики психоаналізу й феноменології). Історія є особливою людською реальністю, способом існування різних феноменів і процесів людського світу. В історії втілюється людська діяльність у своїх конкретно-історичних формах і виявах. Звісно, в реальному історичному русі існують об'єктивні закони, але вони не можуть бути абсолютними, до них не зводиться вся різноманітність соціального, культурного, політичного життя.

Наукою, що досліджує специфіку історичного знання, його співвіднесеність з теоретичним у процесі дослідження тих чи інших феноменів минулого (зокрема, суспільно-політичної думки ранньомодерної України), є філософія. В її межах окреслюються головні епістемологічні передумови історико-політичного знання, визначаються концептуальні й методологічні схеми пізнання, реалізуються можливості історичного опису

та пояснення. З розумінням історії пов'язані завдання, які ставить перед собою філософія історії. Вона здійснює рефлексію над природою історичного пізнання, окреслює теоретичні способи осягнення історії. Дослідники (І. Бойченко, Н. Яковенко, Т. Ящук) єдині у своєму висновку про те, що філософія визначає буттєву специфіку історичного, встановлює найбільш загальні та фундаментальні структури історії, вказує на смислове значення історії для людини [56; 499; 506].

Філософські уявлення про субстанціональну цілісність історії, надають будь-якому гуманітарному дослідженню, в тому числі й історико-політичному, особливого комплексного характеру, стимулюють дослідника синтезувати філософські підходи до аналізу суспільства і специфічні прийоми історичного пізнання. Можна говорити про синтез «генералізуючої» науки, яка аналізує різні історичні структури, використовує узагальнені підходи до аналізу, з методами «індивідуалізації» в поясненні тих чи інших процесів.

Отже, в сучасній гуманітарній науці стає визначальним розуміння історії як фундаментального способу людського існування, а не деякої субстанції з притаманними їй загальними законами. Дослідниками не шукається в історії деякий загальний «план», чи деяка загальна логіка розвитку. Все частіше осмислюється людський зміст історії, досліджуються особливості людської діяльності, зміст повсякденних уявлень, специфіка ментальності. Яскравим прикладом цього є праці видатного нідерландського дослідника Й. Гейзінги [458; 459]. Велике значення при цьому надається вивченню культурного, суспільно-політичного досвіду людини в добу ранньомодерної України, підкреслюється, що в ньому сконцентрований дух історичної епохи, зміст свідомості, комплекс уявлень про політичні дії та діяльність. Цей досвід людського життя знайшов свої конкретні, індивідуальні вияви у творчості видатних українських мислителів другої половини XVI – XVIII ст.

На нашу думку, при дослідженні суспільно-політичної думки ранньомодерної України, слід обов'язково враховувати специфіку української історії, всі вияви діяльності української людини в історії. Такий методологічний підхід цілком співзвучний висновкам французької історичної школи «Анналів» [105, с. 420–423]. Творці цієї школи (Ф. Бордель Л. Февр) наголошують, що історія є реальним життям людей, вона включає в себе унікальні події з неповторним соціокультурним обличчям, загальне в розвитку суспільства, і, головним чином, відтворює цілком звичайні «структури повсякденності» (Ф. Бродель). Отже, історію, різноманітні її прояви, минулу діяльність людей необхідно розглядати через проекцію ідей та уявлень відповідної історичної епохи: кожна епоха творить свій власний ментальний Всесвіт, власні уявлення про минуле. Відновлення, реконструкція історії, – пише Л. Февр, – відбувається на основі людяності. Історія – це наука про людину, про минуле людства, адже ідеї не існують незалежно від людей, які їх творять чи сповідують Вона (історія) використовує факти, але це – факти людського життя. Історія, звісно, використовує тексти, але це – людські тексти. Самі слова, які її складають, насичені людською суттю [441, с. 16–19].

Таким чином, історія – це завжди людська історія, історія людей, це пізнання людської діяльності у всіх її виявах. Історія, як і інші науки про людину, є органічною частиною простору всіх гуманітарних наук. Історія присутня в будь-якому гуманітарному дослідженні, оскільки без знання історії все в людському житті втрачає свою основу. Це повною мірою стосується і політичної науки.

З погляду історичного підходу в поле зору політичної науки потрапляють всі існуючі в суспільстві зв'язки – економічні, культурні, соціальні, політичні. Саме такий підхід демонстрували, зокрема, вчені, які в свій час згрупувалися навколо журналу «Аннали». Найвидатніші представники цієї школи – Л. Февр, М. Блок, Ф. Бродель та інші досліджували не «окремі» історії, а суспільство в його цілісності, через

вивчення глибинних структур, які існували протягом великих часових відрізків. На думку М. Блока, оскільки історія – це така реальність, яку охопити у всій різноманітності просто неможливо, то вчений повинен, передусім, «мислити проблемами», а не великими історичними періодами (як це було, наприклад, у марксизмі) [53, с. 33].

Одним із великих досягнень школи «Анналів» стало використання терміну «ментальність». Історики цієї школи уникали жорстких ієрархічних побудов і жорстких детерміністських залежностей, натомість свою головну увагу вони зосереджують на вивченні людських «ментальностей» – «духовно-практичних феноменів», органічно вплетених у процес людської життєдіяльності. У цьому ж контексті Н. Яковенко пише, що під ментальністю розуміється комплекс уявлень про навколишній світ, притаманний людям певної епохи чи певної соціальної групи, який немовби автоматично, неусвідомлено зумовлює їхню поведінку [499, с. 206].

Знання ментальності певної спільноти, що ґрунтується на вивченні повторюваних феноменів, дає змогу моделювати «колективний портрет» цієї спільноти, а отже мати можливість пояснювати специфіку її історії, комплексу уявлень і свідомості, що виробляються в свідомості, природу влади, особливості релігійних почуттів тощо. Повною мірою це стосується дослідження української спільноти, яка формувалась як етнічна цілісність саме в добу ранньомодерної України. Як відзначає Ю. Левенець, вивчення історії ментальностей є одним із продуктивних методів, за допомогою якого можна здійснити реконструкцію ментальних структур національного дискурсу та поведінки [257, с. 44].

Крім того, історія ментальностей неминуче перетинається з історією ідей і сферою релігійних уявлень, з історією творення суспільно-політичної думки в певну історичну добу. Все це впливає на усвідомлення людиною своєї соціальної приналежності, на осмислення людиною простору й часу, в яких вона перебуває.

Виходячи з таких методологічних передумов, історію суспільно-політичної думки ранньомодерної України можна осмислювати також як історію ментальностей і на цій основі зробити спробу інтерпретувати її зміст та історичну специфіку.

Важливе значення для історико-політичного дослідження мають темпоральні характеристики. Ф. Бродель писав, що минуле присутнє в теперішньому у вигляді історичних систем, блоків, що мають різну тривалість. Тому будь – яка «сучасність» включає в себе «різні рухи, різні ритми»: «сьогодні» почалось одночасно «вчора», «позавчора» і «деколи». Абсолютизація «короткочасної історичної перспективи», на думку Ф. Броделя, приводить до простої «каталогізації» подій. Тому вивчати слід «довготривалі структури» – економіку, суспільні та політичні інститути, світогляд, духовні утворення, які є стійкими утвореннями для життя людей і функціонують протягом історичного часу [60]. Держава, суспільні й політичні інститути, етнічні спільноти – це ті структури, які, крім іншого, складають основу політичної реальності, осмислення різних аспектів якої представлене в суспільно-політичній думці того чи іншого історичного періоду.

Розвиваючи концепцію «часів історії» Ф. Броделя, на необхідності вивчення часових пластів чи часових структур історії наполягає сучасний німецький історик Р. Козеллек. Він пише, що «тривалість у часі, сталість, зміна протягом довших періодів часу» є невід'ємною рисою будь-яких історій [211, с. 22]. Р. Козеллек виділяє «довго-, середньо- та короткотривалі» часові відрізки, в межах яких відбуваються події, діють конкретні люди і формуються здатні до повторення структури. У рамках цих часових структур проявляється своєрідність і неповторність людського буття, особливості функціонування різних соціальних і політичних феноменів.

Таким чином, сама людина, її мислення, ментальність, сукупність знань та уявлень, якими вона оперує, суспільні інститути, що впливають на характер діяльності людини в певну історичну добу не можуть бути

зрозумілими поза обставинами місця та історичного часу. Ця обставина кардинальним чином визначає вектор дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України, в якій був сконцентрований багатогранний досвід (духовний, соціальний, політичний) діяльності української людини і української спільноти в другій половині XVI – XVIII ст.

З іншого боку, саму людську діяльність слід розглядати через проекцію тих поглядів, ідей та уявлень, які творилися в певний історичний час і в змісті яких відображається характер світоглядних установок, ціннісних орієнтацій особистості. В цілому це впливає на вибір людиною своїх політичних дій і спрямовує її на вибір політичної перспективи, на здатність людини ставити перед собою цілі, шукати засоби їх досягнення.

Таким чином, гуманітарна наука в цілому і історико-політична, зокрема, ставить перед собою завдання історичної реконструкції соціального і духовного світу людей тієї чи іншої історичної доби, спираючись не тільки на вивчення соціально-економічних факторів, які обумовлюють спосіб життя людей, але і на дослідження специфіки ментальності, стилю життя і стилю мислення, політичних ідей, поглядів та уявлень.

Необхідно враховувати й те, що суспільно-політична думка ранньомодерної України творилася в системі культури і культурно-історичних координат українського життя. На думку видатного німецького філософа К. Мангейма, різноманітні феномени культурної реальності – наукові чи утопічні ідеї, релігійні догмати чи міфи, етичні норми чи естетичні переживання – можуть давати нові імпульси для осмислення політичної дійсності, служити джерелом політичних ідей і поглядів [279].

Отже, адекватне знання, інтерпретація і оцінка суспільно-політичної думки ранньомодерної України, розуміння обставин і мотивів, що стимулювали її формування та розвиток, не зводиться лише до відтворення загальних теоретичних схем і концептів.

Водночас, – наголошує В. Нерсесянц, – обов’язковим є виділення конкретно-історичного аспекту змісту того чи іншого вчення, теорії,

концепції [172, с. 11]. Важливо, які саме історично визначені погляди на суспільство, державу, право, політику, владу тощо формувалися в той чи інший період розвитку українського суспільства, як ці погляди співвідносилися з позиціями і вимогами певних соціальних груп, які тенденції розвитку української спільноти вони відображали, якою була світоглядна позиція автора в культурно-історичному контексті своєї доби.

Історико-політичний дискурс включає в себе також аналіз історичних подій, національної унікальності різних форм індивідуального життя, соціальних зв'язків, що характеризують українське суспільство на певному історичному етапі розвитку, вивчення інституціональних вимірів буття української спільноти із врахуванням специфіки історичного часу та історичного простору.

Важливим аспектом аналізу суспільно-політичної думки ранньомодерної України є увага до морально-етичної проблематики. В інтерпретації українських мислителів другої половини XVI – XVIII ст. людина виступає не лише як творець і найвище з творінь Бога, якому дозволено багато на цьому світі, але й як моральна й відповідальна істота, що здійснює свою діяльність в системі морально-релігійних координат і цінностей. Визначальними для української людини були християнська мораль і християнські цінності. Тому, як наголошує українська дослідниця Н. Петрук, суспільно-політична думка ранньомодерної України, як і українська свідомість цього часу в цілому, розвивалися в координатах східнослов'янських форм духовності, православного богомислення й відповідної системи християнських цінностей [326, с. 6].

Невід'ємною складовою рефлексії над особливостями людського буття в українській історії і способом осмислення всіх можливих його реконструкцій в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби стає історична (культурна) антропологія, яка обіймає цілий комплекс проблем, пов'язаних із людиною: через людину, через світ її ідей і вияви її духовної активності робиться спроба осмислити основні тенденції розвитку

українського суспільства в другій половині XVI – XVIII ст. В результаті сама українська історія набуває антропологічного виміру.

У контексті дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України особлива увага звертається на особливості національної політичної історії. Таким чином реалізується прагнення зрозуміти відмінність української історії від метаісторії в цілому, від інших національних історій, зокрема, польської чи російської. Під політичною історією розуміється вивчення всіх аспектів минулого, пов'язаних зі структурою влади в суспільстві та державою. На думку Н. Яковенко, в Україні національна історія нового типу була започаткована саме в ранньомодерний час – на початку XVIII ст. С. Величком і Г. Грабянкою [499, с. 28].

Політична історія є своєрідним синтезом історичного знання з іншими формами знання, зокрема з політологічним. Політична тематика давно і наполегливо утверджувалась в історичних дослідженнях. Власне історія багатьма сприймалася передусім як історія політичного. Як вважає французький історик Ж. Ле Гофф, ця традиція сходить до доби італійського Відродження [256, с. 179]. Поява історичних способів пояснення суспільного життя багато в чому обумовлювалось поширенням світського гуманістичного світогляду і було пов'язано з подоланням суто релігійного погляду на світ. Значну роль у формуванні стійких відмінностей між релігійним та власне історичним ставленням до дійсності відігравала політика, точніше, ранні республіканські політичні теорії Нового часу. Важливим елементом цих теорій є ідеї про політичні форми життя, про часові виміри політичних подій, про неминучу послідовність окремих подій, які в цілому й утворюють історію. На думку дослідників, саме ці особливості республіканської теорії дозволяють вважати її ранньою формою історизму, незважаючи на те, що багато конотацій слова «історія» в той час позначались іншими словами чи їх еквівалентами, – пише Ж. Ле Гофф [256, с. 100].

Слід відзначити, що вже в ученнях Аристотеля, Т. Аквінського існував набір понять і термінів, які можна було використовувати для опису

політичної реальності. Республіка Аристотеля – це політичне утворення, яке давало можливість громадянам реалізувати всі свої цінності, необхідні для життя протягом певного часу. А в політичних поглядах представників громадянського гуманізму в Італії, особливо в творчості Н. Макіавеллі, окреслюється проблема побудови нового суспільства, в якому могла б, з одного боку, утілитися політична природа людини, а з іншого, діяла б християнська система цінностей. Мислення видатних флорентійців, які розвивали ідеї громадянського гуманізму, розвивалось на основі таких понять, як фортуна, рок, доброчесність, розумність.

Передумовою виникнення політичної історії стало творення владних структур в епоху абсолютизму, політичне оформлення нової політичної структури суспільства, що змінювалась з виникненням третього стану і появою першої буржуазії, формування нової державності, а також всі трансформації, війни, бунти і революції. Все це знайшло відображення в історичному знанні. Крім того, це також була епоха неординарних особистостей. Сфера політичного в цей час – це сфера еліти. «Політична історія, концентруючи увагу на такому об'єкті, сама набуває лоску і благородства», – писав Ж. Ле Гофф [256, с. 180].

Політична історія як вивчення всіх аспектів минулого, зв'язаних з організацією влади в суспільстві (це фактично було ототожненням з державою) формувалася поступово, а слово «політика» почало вживатися лише в XVII ст., і це вперше сталося у Франції. Лише з цього часу виникає цілий комплекс слів, похідних від polis, як, і похідні від urbs захопили семантичне поле цивілізації [256, с. 179].

Сам політичний словник того часу: «мистецтво можливого», «авантюризм правителів», «корабель, який прокладає собі шлях в бездонному і безмежному морі» – свідчить про те, що політика здійснювала великий вплив на розвиток історії як світської науки [256, с. 101]. Доречно буде відзначити, що схожі терміни використовувалися і в суспільно-політичній думці ранньомодерної України. Зокрема, в одному з віршів

Л. Барановича є порівняння України з кораблем, який пливе в морі крові (йдеться про час Руїни) [15, с. 174].

Можна стверджувати, що українська ранньомодерна історія в цілому була пов'язана з політичними процесами, характерними для трансформації традиційного суспільства в модерне. Власне політичне життя відкрило і створило історичну свідомість, – зазначає А. Лузан [274, с. 64].

Українське життя і політична реальність другої половини XVI – XVIII ст. не набули повністю рис модерну, так як це було в Європі, однак соціальний та політичний розвиток цього часу свідчать про тенденції формування ранньомодерної української політичної історії. Вона творилася в час Національної революції XVII ст., військових змагань за свою державність, трагічних подій у час Гетьманщини. Крім того, це був час видатних особистостей, героїчних і харизматичних, що військовою звитягою чи своєю творчістю творили українську історію.

Проте і в XVII ст., і в XVIII ст., і на початку XIX ст. політична історія не набула повністю самостійного статусу. В добу французького Просвітництва, з'являються праці Монтеск'є та Вольтера, присвячені характеристиці типів політичних систем, соціальній історії та історії моралі. Однак вже згодом, з другої половини XIX ст., політична історія випереджає соціальну, а в історичних дослідженнях обґрунтовується позитивна роль держави і влади. Історія не мислиться без політики, хоча питання співвідношення суспільства і держави належним чином не осмислюються. Це мало своє пояснення в конкретній історії національних європейських держав, в яких спостерігався підйом національної свідомості.

Свого класичного виразу політична історія набула в німецькій історичній школі, де прагнення зрозуміти суть «політичного» і «державного» привело до посиленого вивчення першоджерел, особливо державних документів.

У XX ст. політична історія відходить на задній план порівняно з іншими конкретними її видами – економічною, соціальною тощо. Тому

політичній історії довелося повністю переглянути свою методологію для того, щоб бути на рівні нових історичних дисциплін, хоча дискусія про відродження політичної історії продовжується до цих пір. Значна увага в сучасній політичній історії приділяється проблемі механізмів влади. Велику роль у цьому відіграли праці М. Фуко про владу, насильство і примус.

Крім того основними темами політичної історії стають політичний символізм, політична ментальність, політичний компонент в історії культури і соціокультурна обумовленість політичних феноменів. Необхідно також відзначити великий внесок соціології та антропології в політичну історію. Як писав Ж. Ле Гофф, «аналіз політичної історії в категоріях влади виходить і повинен виходити за рамки, які окреслюються при вивченні політичної історії в категоріях держави і нації» [256, с. 181].

Політична історія наголошує на значенні категорії історичного часу у вивченні різних аспектів суспільно-політичного життя. Таким чином, увага вчених зосереджувалась на мінливості, історичності суспільства, а в самій науці розроблявся принцип історизму. Як зазначають І. Савельєва і А. Полетаєв, не виключено, що історизм міг би розвиватися як підхід і поза політичною історією, але проблеми традиції і наступності як факторів, що забезпечують стабільність і розвиток держави – нації, сформулювала саме німецька історична школа. Політична домінанта, яка так потужно звучала в історії Нового часу, привела до того, що на часовій осі насамперед розташовувались політичні події і їх ланцюг визначав зв’язок часів [381, с. 104].

Вивчення української політичної історії є необхідним етапом суспільно-політичного дискурсу, в центрі якого – притаманний свідомості ранньомодерної України комплекс ідей, уявлень та концепцій про владу, державу, політичні відносини тощо. Їх теоретико-методологічне осмислення супроводжується проникненням в глибинні смисли, ціннісний світ української культури. В результаті реконструюється історія буття українського суспільства в цілому, акцентується увага на знакових для його

розвитку подій і фактів. Застосування політологічної методології в даному випадку є пріоритетним, оскільки загально-філософська чи соціологічна універсалізація не дає виключного, повного знання про політичні явища та процеси.

Необхідно наголосити на тому, що формування цілісної картини української політичної реальності другої половини XVI – XVIII ст. потребує відходу від абстрактних логічних схем і характеристик абстрактних типів суспільства. Тому методологія історичного пізнання займає цілком зрозуміле й обґрунтоване місце в структурі історико-політичного дослідження, незважаючи на ту обставину, що історичний аналіз не може повністю компенсувати потребу в філософській рефлексії. Крім того, конкретні методи історичного дослідження не є абсолютними в осмисленні складних суспільно-політичних феноменів.

Загалом історична методологія використовується в пізнанні реальної історії людини і суспільства в усій їх повноті та цілісності. Отже, історія постає як спосіб пізнання загальних та конкретних моментів у процесі людської діяльності. В історії концентрується життєва необхідність відновити послідовні системи ідей і суспільних інститутів. «Для цього історія витлумачує факти, відтворює їх і добивається від них відповіді. Відновлюючи минуле, своєю магічною паличкою вона торкається лише окремих його частин, а саме тих, що являють деяку цінність для ідеалу, якому вона служить, і часу, на який приходиться її служіння», – пише Л. Февр [441, с. 18].

Теоретичне, суто раціональне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України доповнюється тими пізнавальними перевагами, які дає історичний підхід в історико-політичному дослідженні. В результаті цього ми отримуємо можливість пізнати українську реальність у всій її повноті й неповторності.

В історико-політичному дослідженні повинні реалізовуватися переваги теоретичного мислення, але й водночас тут не відкидається роль уявлення,

художнього чи літературного мислення. Тому дослідник повинен орієнтуватися не лише на звичні схеми аналізу, а займатися конструюванням соціокультурної й політичної реальності. В процесі пізнання загальні схеми історичного розвитку отримують конкретний зміст, враховуються також різноманітні вияви людської активності, ідейні та психологічні мотиви політичних дій та поведінки людини.

Слід пам'ятати, що виключно емпіричні методи пізнання (опис) не можуть вважатися самодостатніми, вони ні в якому разі не можуть підміняти теоретичні. За допомогою опису історичний об'єкт фіксується у всій повноті його характеристик. Однак історичний опис не виступає виключною пізнавальною процедурою. Наприклад, пізнання тієї картини української реальності, яка постає в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби, вимагає знання політичної історії. Сухі факти не можуть визначати людський зміст історії, а діяльність людини не може зводитися лише до світу речей. В поле зору таких дослідників, як М. Барг, М. Бахтін, Й. Гейзинга, А. Гуревич обов'язково потрапляють різні вияви особистісного і колективного життя, ментальність певної історичної доби, стиль мислення, духовний світ людей, культура як цілісний феномен [39; 40; 140; 459].

Слід відзначити, що на рівні окремих емпірично фіксованих подій соціальні, політичні та історичні явища є індивідуально неповторними. Однак, як справедливо пише В. Стьопін, наука не зводиться лише до емпіричних констатацій неповторних подій. Якщо йдеться про загальноісторичні процеси, то цілі науки полягають у виявленні тенденцій, логіки їх розвитку, закономірних зв'язків, що дозволили би відтворити картину історичного процесу за тими «точками – подіями», які виявляє історичний опис [413].

Таким чином, пізнання української політичної історії не обмежується лише фактографічною реконструкцією подій, простою історичною хронікою. Воно з необхідністю зосереджується на осмисленні сутності соціальних, політичних, духовних процесів, які відбуваються в історії. Опис історичних

фактів доповнюється їх поясненням, і це досягається через проникнення в духовний світ людини. Звісно, історичне дослідження сконцентроване на пізнанні одиничного, конкретного, на окресленні унікальних, неповторних явищ української історії та культури. Разом з тим слід пам'ятати, що за одиничним завжди постає пізнання сутності процесів і дій людини в історії. Соціально-філософське узагальнення й теоретичне осмислення об'єктивно включаються в історико-політичний аналіз.

Історичне пізнання, зміст якого визначають опис і пояснення унікальних явищ історичного процесу, не слід протиставляти суто науковому. Гуманітарне і власне наукове пізнання тісно пов'язані. У свій час Г. Ріккерт вважав невірним протиставляти історію науці на тій підставі, що її метою є пізнання індивідуального в суспільному житті [370].

Дискусії щодо методології соціально-гуманітарного пізнання давно точаться в філософії. В центрі цих дискусій стоїть сформульована ще В. Дільтеєм теза про принципову відмінність наук про дух від наук про природу. Г. Ріккерт услід за В. Віндельбандом вважав, що науки поділяються на два різних за цілями та методами види: генералізуючі (ті, що узагальнюють) та індивідуалізуючі. До числа перших Г. Ріккерт відносив, головним чином, науки про природу, хоча і включав до них і деякі суспільні дисципліни – політичну економію, мовознавство, «науку про принципи історії» (що фактично було синтезом соціальної філософії та соціології) [370].

Неокантіанці вважали, що відмінність між науками обумовлюється протиставленням розуміння та пояснення, індивідуалізації та генералізації, ідеографічного методу (опис унікальних історичних подій) і номотетичного методу (формулювання загальних законів). Гуманітарні науки, незважаючи на свою специфіку, також розглядають об'єкт в цілісності його проявів. Однак гуманітарне пізнання, як правило, представлене культурною традицією, світоглядними настановами, системою цінностей, що існували в конкретний відрізок історії.

Таким чином, не можна категорично протиставляти метод індивідуалізації та генералізації, ідеографічний метод і номотетичний метод, тому що відмінність генералізації та індивідуалізації не означає протиставлення наукового і ненаукового знання. Наукам про природу можуть бути властиві методи індивідуалізації і навпаки – генералізація (пошук спільних рис, повторюваності у вчинках і діях людей) є поширеним явищем у гуманітарних науках, у тому числі, в політичній науці. Можна стверджувати, що на рівні окремих подій як соціальні, так і природні явища є індивідуально неповторними.

Зрозуміло, що наука не зводиться лише до емпіричних констатацій неповторних подій. Якщо йдеться про історико-політичну науку, то її цілі полягають у виявленні тенденцій суспільно-політичних процесів, закономірностей їх розвитку, що дозволило б створити загальну картину політичної реальності за тими «точками – подіями», які виявляє історичний опис. Це є не чим іншим, як історичною реконструкцією. В процесі реконструкції ідеографічні та номотетичні елементи специфічно поєднуються. В цілому це свідчить про особливу логіку розвитку знання.

Таким чином, фіксація історичних подій і вивчення суспільно-політичного життя ранньомодерної України, доповнюються рефлексивним науковим мисленням, процедурами «пояснення» історії шляхом поєднання одиничного та загального, повторюваного.

Безперечно, дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України, «вписується» в межі наукової раціональності й ґрунтується на використанні теоретичного розуму. Це допомагає окреслити проблему, здійснювати її аналіз за допомогою категоріального апарату різних наук, передусім, філософії.

Разом з тим не відкидаються нераціональні засоби пізнання – уявлення, фантазія, літературна творчість, естетичні ідеали тощо. Про це ще писав у свій час Р. Коллінгвуд. Крім того, в соціології існує думка про потребу розвивати так зване «соціологічне уявлення» (Ч. Р. Міллс), яке повинно

допомагати людині вийти за рамки безпосереднього оточення і поєднати свою біографію з історією, визначити межі розуму в історії. В науці формулювалися також ідеї естетичного конструювання історії (О. Шпенглер, Й. Гейзінга). Таким чином, в історико-політичній науці, як і в гуманітарній загалом, уявлення, фантазія, літературна та художня діяльність доповнюють раціональний арсенал пізнання.

На нашу думку, специфічною пізнавальною процедурою, що дає можливість відтворити культурно-історичний процес загалом і досягти найбільш повного знання про політичну реальність, є історична реконструкція. Механізми реконструкції зводяться до спеціальної роботи опису різноманітних форм людського досвіду, спираючись на який, соціальна, історична чи політична наука вибудовують свої теорії і концепції. Тому реконструкції – це підстава для побудови різних теоретичних конструктів і узагальнень. Водночас реконструкції є способом проникнення в зміст соціокультурної реальності, методом відтворення у науці структур людського буття [117, с. 85–88].

Кожна історична реконструкція це не лише ідеографічне знання. Механізми історичної реконструкції засобами історичного опису сприяють теоретичному баченню тієї чи іншої проблеми і відкривають шлях до теоретичного конструювання політичної реальності.

Історичні реконструкції виступають своєрідною теоретичною моделлю унікального історичного процесу. При цьому теоретичні конструкти, які використовуються в реконструкціях, не відділяються від історичних фактів, а поєднані з ними. Вони структурують факти відповідно до певної логіки історичного розвитку. Таким чином, теоретичні конструкти онтологізуються, вписуються в реальність й відбивають історичний процес, що реконструюється, як саму реальну історію, а не просто як одну з її моделей. Водночас, як зазначає В. Стьопін, один і той же набір фактів і той же фрагмент історії може бути представлений в різних реконструкціях. Тоді

кожна з них виступає як окрема теоретична модель, що претендує на опис, розуміння і пояснення історичної реальності [412, с. 37–43].

Процес історичної реконструкції супроводжується розумінням відповідного типу культури, культурної традиції. Велику роль в цьому відіграють процедури розуміння: розуміння багаторазово переходить від частини до цілого, а потім від цілого до частини, пізнаючи, таким чином, особливості іншої культурної традиції (герменевтичне коло).

Історична реконструкція прокладає шлях до пізнання змісту історичної епохи, до розуміння людини, фіксації її активності в різних історичних умовах і різних історичних ситуаціях, відтворення картини соціального та політичного буття. Внаслідок цього історія в цілому чи окремий її фрагмент постають у своїй повноті та неповторності. Як пише англійський історик Д. Тош, історична ретроспекція, тобто наше положення у часі відносно об’єкта дослідження дозволяє нам осмислити минуле – виділити передумови, про які сучасники навіть не підозрювали, і розгледіти справжні, а не бажані з погляду учасників подій наслідки [431, с. 169].

Використовуючи можливості історичної реконструкції в осмисленні суспільно-політичної думки ранньомодерної України, дослідник повинен проникнути в нематеріальний простір людських думок, поглядів, замислів, цілей, цінностей, осягнути їх і, таким чином, сконструювати певну картину реальності. Разом з тим, як наголошує Н. Петрук, лише історичний наратив, історичний опис тих чи інших подій чи фактів, ніколи не замінить потреби осягнення логіки історичного процесу, розуміння сутності тих чи інших феноменів духовного чи політичного життя, що дається на рівні теоретичного, філософського аналізу [326, с. 45].

Отже, необхідною засадою сучасного історико-політичного дослідження виступає єдність теоретичного та історичного підходів у пізнанні. Використання цього принципу відкриває шлях до осягнення суспільно-політичної думки ранньомодерної України не через пізнання загального чи деяких закономірностей суспільно-політичного розвитку

України як таких, а через усвідомлення того, що загальне конкретно проявляється в тих чи інших історичних умовах. Суспільно-політичні та культурно-релігійні процеси, узагальнене уявлення про них у суспільно-політичній думці ранньомодерної України, відтворюється, таким чином, на основі врахування конкретних історичних обставин, подій, фактів, специфіки історичної ситуації тощо. Особливості історико-політичного дослідження вивчаються В. Гоцуляком [101; 105; 111; 117; 124; 125; 126; 133].

При цьому переваги теоретичного пізнання повинні проявлятися в умінні критично осмислювати засади суспільно-політичного життя певної історичної доби, розуміти культурно-історичні передумови, ціннісні орієнтири, на які орієнтується людина, зіставляти їх з універсальними моральними нормами людської діяльності, характеризувати ідеальні проекти перебудови українського життя, аналізувати процеси формування ідентичності української нації тощо. Важливим для розуміння феномена суспільно-політичної думки ранньомодерної України постає аналіз християнських утопій, в яких утверджувався ідеал людського співжиття і в своєрідній християнській формі формулювалася програма перебудови українського суспільства. Тобто йдеться в цілому про творення цілісного бачення картини українського життя в добу ранньомодерної України, яка в своєрідних формах була відтворена суспільно-політичною думкою цього часу.

Історико-політичне дослідження не обмежується теоретико-пізнавальними, логіко-дискурсивними моментами. В ньому активно використовуються не тільки наукові, логічні, раціональні засоби пізнання, але й враховуються феномени соціокультурного характеру. Тому крім наукового, логічного мислення в історико-політичному дослідженні належним чином повинна бути представлена й інша детермінація (соціокультурні фактори, індивідуальна та колективна психіка, особистісні настанови, моральні норми, релігійні почуття, інтереси, мотиви). Така цілісність є невід’ємною частиною української культури.

Отже, можна стверджувати, що процес пізнання української реальності другої половини XVI – XVIII ст., дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України – це єдність різних аспектів – логіко-теоретичного, дискурсивного, історичного, соціокультурного. У своїй цілісності вони дають можливість осмислювати українське буття і політичну реальність ранньомодерної України.

Для формування знання про суспільно-політичну думку ранньомодерної України недостатньо лише констатації одиничного, фактографії подій. Важливі проблеми, які складають зміст історичного варіанту суспільно-політичної думки України, повинні аналізуватися на основі використання переваг раціонального мислення. При цьому не відкидаються особливості історичного розвитку, культурно-історичний контекст формування в українській свідомості політичного знання. Саме таким шляхом у політичній науці здійснюється перебудова стійких концептуальних схем, розширюються межі наукового дослідження, проявляється його оригінальність.

Необхідною умовою теоретико-методологічного осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України виступає дослідження вимірів історичної реальності, в час існування якої творилися ідеї, погляди, уявлення української людини про суспільство, державу, політичну владу, про різні форми взаємодії людей. Українська історія ранньомодерної доби постає в політичній науці як реальне життя української людини, як обумовлений соціокультурними факторами суспільно-політичний процес, як складний шлях творення своєї власної політичної суб’єктивності.

2.3. Роль історичної пам’яті та політичного міфу в осмисленні суспільно-політичної думки ранньомодерної України

Завдання всебічного і комплексного вивчення змісту суспільно-політичної думки ранньомодерної України спрямовують дослідження на

осягнення українського минулого в його повноті, суперечливості та специфічності. Це досягається на основі синтезування різних підходів філософсько-теоретичного пізнання з конкретними прийомами історичного дослідження.

Належним чином у сучасній політичній науці враховується також роль нераціонального пізнання, нерефлексивного способу мислення. Існують такі аспекти людського досвіду (соціального, духовного, політичного), які не можна виразити суто науковим способом. На відміну від теоретичного, переважно раціонального обґрунтування тих чи інших аспектів українського національного буття в суспільно-політичній думці ранньомодерної України, специфічне знання про українську реальність представлене також в історичній пам'яті та національних міфах. В них фіксуються альтернативні шляхи сприйняття суб'єктом особливо значущих моментів і подій, які визначали розвиток української спільноти.

Історична пам'ять і міф мають свою соціокультурну цінність, особливо в осягненні віддалених у часі історичних, релігійно-політичних та духовних феноменів українського життя, які відчутно впливали на формування політичної культури і стану свідомості українського суспільства в ранньомодерну добу. Проте розглядаючи роль історичної пам'яті і міфів в осмисленні суспільно-політичної думки ранньомодерної України, слід пам'ятати про домінантну цінність наукової раціональності, теоретичного, логічного мислення в розумінні процесу формування і функціонування суспільно-політичних ідей, теорій і концепцій.

Слід також враховувати те, що на шляху до одержання найбільш повного і цілісного знання про об'єкт дослідження можуть стояти різні стереотипи свідомості, традиційні застарілі схеми, псевдонаукові положення. Зокрема, сприйняття українського національного буття і характеристика української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби, часто відбуваються на рівні буденної свідомості та стереотипів масової культури. При цьому відсутнє належне світоглядне, філософське, теоретичне

обґрунтування і пояснення, часто ігноруються історичні факти. Тому абсолютизація різних міфів, утопічних уявлень, фантастичних образів минулого є неприпустимим, коли йдеться про пошук наукової істини.

Формуванню об'єктивних знань про проблему, що вивчається, перешкоджають сучасні засоби масової інформації, які породжують так звану «кліпову свідомість». Це означає, що складна й суперечлива українська політична реальність у різні історичні епохи сприймається спрощено, як деяка картинка, без будь-якої логіки і прагнення знайти істину. Люди часто вірять у різні нісенітниці та міфи, «споживають» деталі, але не роблять найменшої спроби проникнути в суть проблеми.

Такі методологічні зауваги є необхідними, передусім, у дослідженні ролі історичної пам'яті як способу і передумови проникнення в українське минуле, як однієї з моделей розуміння своєї духовної спадщини і осмислення суспільно-політичних проблем. Роль історичної пам'яті та історичного міфу у розвитку української суспільно-політичної думки ранньомодерної України характеризується в статтях автора дисертації [100; 112; 113].

В історичній пам'яті скриваються відповіді на найважливіші питання національного існування. Не звертаючись до минулого, до своєї історичної пам'яті, потребу в самовизначенні й самоідентифікації українців та української спільноти реалізувати неможливо. Дух нації завжди пізнається ретроспективно. Осягнення політичної реальності доби ранньомодерної України доповнюється реконструкцією її за допомогою механізмів історичної пам'яті.

Актуальною для сучасної історико-політичної науки є зміна концептуальних акцентів у дослідженні минулого, своєї національної історії та національної культури. При цьому, як зазначає Н. Петрук, пізнання того, що відбувалося в історії, є не стільки буквальним відтворенням фактів, подій тощо, а скоріше конструюванням минулого з позицій сьогоднішніх цілей дослідження [326, с. 37]. На думку І. Савельєвої та А. Полетаєва, в ідеологізованій версії такої позиції конструкція минулого є об'єктом

маніпуляцій і виступає однією з форм «владного дискурсу», за допомогою якого масам нав'язується образ минулого (так само, як і теперішнього і майбутнього), вигідного інтелектуальним і політичним елітам [381, с. 31].

Групові політичні інтереси значною мірою визначають сьогодні проекти партикулярного образу минулого, що мають цілком конкретного реципієнта і конкретне призначення. Тому в такому середовищі переважає акцентування на тих чи інших подіях минулого, пов'язаних з формуванням певної соціальної групи та її сьогоднішніми завданнями. У свою чергу, політичні опоненти створюють у своїх цілях свій альтернативний образ минулого, в якому розставляються інші акценти у трактуванні історичних подій.

У цьому зв'язку можна спостерігати трансформації масової свідомості: масові уявлення про минуле суттєво відрізняються від того, як його аналізують професіонали. Трансформація наукового знання в соціальні, політичні, масові уявлення – це складний процес, при цьому масові уявлення про минуле дуже відрізняються від професійних. Це стосується реконструкції як європейського, так і українського минулого.

Поняття «пам'ять» широко використовується в науковій літературі, однак є досить дискусійним. Цей термін поширюється на різні аспекти соціальних уявлень про минуле. Великий інтерес являють дослідження французького вченого М. Альбвакса (учень Е. Дюркгейма) про колективну пам'ять. Він писав, що соціальне середовище обмежує і упорядковує спогади в просторі та часі, виступає джерелом як самих спогадів, так і понять, в яких вони фіксуються. Навіть особисті спогади мають соціальний вимір. М. Альбвакс вважав, що суб'єктом пам'яті виступає певна спільнота, колектив, що дає можливість оперувати поняттями «групова пам'ять» і «пам'ять нації» [457].

Слід відзначити, що в політичній науці досвід наділення соціальних спільнот і колективів антропоморфними характеристиками існував ще з XVIII ст. У творах Монтеск'є – це поняття «дух народу», «душа народу»,

«характер народу». Активно використовували такі характеристики філософи-романтики.

Можна вважати, що подібна тенденція притаманна і суспільно-політичній думці ранньомодерної України, де в творчості українських книжників, поетів, церковних проповідників зустрічаються приблизно такі самі антропоморфізовані поняття, як і в європейській науці. Таким чином, відбувається своєрідна антропоморфізація колективного суб'єкта через використання поняття «колективна пам'ять» чи «історична пам'ять».

Існують також дещо інші погляди на проблему історичної пам'яті. Зокрема, відомий німецький дослідник Я. Асман вважає, що поняття пам'яті не має нічого спільного з науковою історією [27]. Н. Яковенко, характеризуючи пізнавальні процедури історичного пізнання, пише, що історична пам'ять – це красива метафора, «… тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту в цілісну одиницю завдяки спільним спогадам про нібито єдиного предка, про спільно освоєну територію, про спільно пережиті успіхи й невдачі. В цьому сенсі політична пам'ять, по суті, тотожна міфові, бо вибирає з хаотичного плину лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини [499, с. 34–35].

Традиція звернення до історичної пам'яті активно представлена в сучасній західній та вітчизняній літературі, що дає підстави використовувати це поняття для аналізу процесу формування різних знань, уявлень в історії. Протиставлення багатьма дослідниками знання та історичної пам'яті не заважає використовувати поняття історичної пам'яті в тих чи інших цілях наукового дослідження. Хоча пам'ять є частиною індивідуальної психіки, все ж, на нашу думку, можна використовувати метафори «суспільство пам'ятає про минуле», «зберігає в пам'яті», «втрата історичної пам'яті». Тим більше, що соціальні уявлення про минуле (С. Московичі) чи буденне знання про минуле (А. Шюц) останнім часом все більше притягують увагу дослідників –

від соціальних психологів, філософів до істориків і представників історико-політичної науки.

Історична пам'ять інтерпретується українськими дослідниками (Л. Зашкільняк, Ю. Зерній, Л. Нагорна) як спосіб збереження і трансляції минулого в епоху втрати традиції, як індивідуальна пам'ять про минуле, як частина соціального знання, існуючого вже в примітивних суспільствах, як колективна пам'ять про минуле, якщо мається на увазі соціальна група і як соціальна пам'ять, коли йдеться про суспільство, як ідеологізована історія, що зв'язана з виникненням держави. Історична пам'ять також виступає синонімом історичної свідомості [161; 163; 299]. Крім того, історична пам'ять постає як сукупність уявлень (на масовому та індивідуальному рівнях) про соціальне та політичне минуле і включає в себе як когнітивний (знання), так і емоційний аспекти. У цьому сенсі все масове знання про минулу соціально-політичну дійсність є змістом історичної пам'яті.

Як зазначається в одній з наших статей, в цілому під історичною пам'яттю розуміється сукупність уявлень про минуле тієї чи іншої спільноти, міфів, суб'єктивних рефлексій про події минулого, що передаються з покоління в покоління. Через механізми історичної пам'яті забезпечується передача різних форм людського досвіду, який сформувався в історії та існує в різних культурних формах (усній традиції, мемуарах, пам'ятках, переказах, художній літературі, письмових свідченнях учасників різних історичних подій) [100, с. 74–76].

Історична пам'ять, звісно, обмежена в історичному часі. Разом з тим вона є втіленням і продуктом свідомості людей певного суспільства, їх індивідуального досвіду в історії. Як пише Л. Нагорна, «коли говорять про соціальну, етнічну, конфесійну чи якусь іншу пам'ять, мають на увазі радше різновиди колективної обумовленості пам'яті, які, кожен по-своєму, фільтрують індивідуальний досвід» [299, с. 22].

Особливості історичної чи національної пам'яті пояснюються, формуються залежно від соціокультурних обставин, історичного часу

виникнення. Слід врахувати те, що з часом простір пам'яті змінюється, по-новому може сприйматися образ події (явище, постать, місце тощо), способи трансляції спогаду.

Історична пам'ять вкорінена в духовний, соціальний і політичний досвід людини і проявляється у звичках, культурі, відношенні до інших народів, політичних преференціях, у механізмах самоідентифікації. На думку Н. Яковенко, історична пам'ять – це фундамент національної ідентичності. Завдяки спільному образові минулого, що існує в свідомості окремої особистості і народу в цілому, ми ототожнюємо себе з діями, вчинками, перемогами і поразками попередніх поколінь, з героїчним минулим, зі знаковими для українського народу місцями пам'яті, з досягненнями культури тощо [499].

Історична пам'ять є необхідним механізмом для набуття тією чи іншою спільнотою ідентичності: для цього потрібно загальне розуміння подій і спільного досвіду. З одного боку, це включає загальноприйняті уявлення про спільне походження певної групи людей, а з іншого, акцентується увага на яскравих переломних етапах та історичних моментах, які мають символічний характер і допомагають сформувати групі уявлення про себе, усвідомити свої цілі та інтереси. Загалом таким чином відбувається процес становлення національної свідомості нації. Такі процеси характеризували українську спільноту ранньомодерної доби, тому що саме тоді почало формуватися уявлення про свою національну й культурну ідентичність. Уявлення про неперервну руську історію з часів Київської Русі, міфологізація та героїзація українського козацтва, месіаністські почуття визначали значною мірою зміст суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Через історичну пам'ять людський розум зберігає індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин, людина (і спільнота) формує свої уявлення про історію і про своє місце в ній. Фактично, – зазначає Л. Зашкільняк, – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти. Зрозуміло, що історична пам'ять – індивідуальна і

колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає й історичної пам'яті [161, с. 855]. На думку Л. Нагорної, історична пам'ять – це не стільки знання про минуле, скільки сприйняття минулого як спадщини [300].

В соціологічній та історичній науках поняття історичної пам'яті розглядається як один з вимірів колективної або соціальної пам'яті (А. Асманн, Я. Асманн, П. Хаттон) [27; 28; 456]. У літературі зустрічається також поняття «колективної пам'яті». Вперше його використав у середині XX ст. французький соціолог і філософ М. Альбвакс [455]. Вчений вважав, що «простір», «час» і «колективна пам'ять» взаємопов'язані. Близьким поняттям до історичної пам'яті є культурна пам'ять, яка має свою специфіку. Під нею розуміється система уявлень того чи іншого суспільства про минуле, представлене в пам'ятках культури і соціальної традиції, а її призначенням і завданням є збереження символів, які регулюють межі й обсяг культурно-історичних спогадів народу. Поширеними в сучасній соціогуманітаристиці є поняття «пам'яттєвий дискурс», «простір пам'яті», хоча вони ще не набули усталеного змісту. Зокрема, простір пам'яті виступає частиною єдиного соціокультурного простору і може переструктуровуватися відповідно до заданого дискурсу, мотивів, умов, контексту, ситуації, емоцій, ментальності, подієвих характеристик.

Простір пам'яті – це не якась реальність. Це уявний конструкт, який не відображає дійсність, а є моделлю історичної пам'яті в тих чи інших часових історичних координатах, часових модусах. За допомогою цього поняття з'являється можливість відтворення подій, тих чи інших етапів і фрагментів діяльності видатних постатей в історії тощо. На думку Ю. Лотмана, простір пам'яті можна розглядати як деяку суб'єктивну реальність, як символічний культурний код, що репрезентує уявлення, цінності як окремої людини, так і спільноти [272]. Вирішальним чинником впливу на пам'яттєвий простір є модуси історичного часу. Саме вони визначають ті координати, в яких відбувається зміна уявлень, ментальності людей.

Отже, простір пам’яті – це модель, яка фіксує в свідомості смисли, цінності, мотивації людей минулого. А також відтворює способи запам’ятовування, засвоєння минулого досвіду в системі образів. Активізація пам’яттєвого дискурсу є необхідною для дослідження феномена суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Простір пам’яті як модель людських смислів в певну історичну добу дозволяє скласти уявлення про її характер в цілому і про індивідуальний стиль життя окремої особистості.

Д. Тош відзначає, що пам’ять служить нам і як база даних, і як засіб осмислення життя. Неможливо зрозуміти конкретну ситуацію без відчуття того, як вона вписується в розвиток подій, і не задумуватися, чи відбувалося щось подібне раніше. Будь-яке суспільство володіє колективною пам’яттю, сховищем досвіду, що дозволяє виробити почуття ідентичності і оцінити напрям свого розвитку [431]. Політичні судження і суспільно-політична думка будь-якої історичної доби, в тому числі й суспільно-політична думка ранньомодерної України, проникнуті почуттям патріотизму, відчуттям належності до української історії, збереженням пам’яті про своїх героїв.

Слід пам’ятати, що існує така риса соціальної (історичної) пам’яті, як «ефект викривлення». Це проявляється в повазі до традицій, яку часто плутають з «відчуттям історії». Традиція, звісно, передбачає прив’язаність до минулого і виражає прагнення зберігати йому відданість. Незважаючи на те, що повага до традицій відіграла свою роль у згуртуванні українського суспільства, слід відзначити, що некритичне ставлення до них може бути контрпродуктивним: домінування традиції не враховує історичних змін, що неминуче відбуваються в суспільстві.

Таким чином, традиції, погляд у минуле (кращі часи) та його ідеалізація є базовими складовими соціальної пам’яті. При цьому можуть недооцінюватися цінності критичного розуму, мінливість світу, історичний характер поглядів на реальність, історична свідомість. Однак зміст соціальної пам’яті, як правило, змінюється залежно від соціокультурного контексту та політичних пріоритетів у той чи інший час.

Простір пам’яті диктує спрямованість пізнання певної історичної реальності: вона постає як зосередження соціальних дій, людських смислів, культурних значень у свідомості. На думку А. Асман і М. Альбвакса, пам’ять є носієм соціально сконструйованого минулого [28; 455]. Ця позиція перегукується з думкою Ю. Лотмана про те, що на відміну від історії, завданням якої є «подати минуле, яким воно було насправді», пам’ять є інструментом мислення в теперішньому, хоча її змістом є минуле [272, с. 150–399.].

Метою наукового пізнання історичного минулого є завжди знання про нього. Особливістю гуманітарної науки є те, що людська думка не стільки відображає, скільки конструює ту реальність, що є об’єктом пізнання. Подібні риси притаманні також історичній пам’яті. Ю. Зерній підкреслює, що за своєю суттю пам’ять емоційна, особистісно забарвлена, здатна до містифікацій і міфологізації. Така риса історичної пам’яті зумовлює можливість різних її деформацій, зокрема, зусиллями тих груп і людей, які зацікавлені в деформаціях історії та історичного минулого. Виразною властивістю історичної пам’яті є її міфологічність [163].

Як відзначає Ю. Шаповал, проблеми історичної пам’яті (як і колективної відповідальності) неминуче потрапляють у зону метафоричного моделювання [474, с. 7–11]. Проте тягар міфів не повинен зруйнувати розумні засади адекватного сприйняття української історії. Звісно, система міфів і символів обов’язково існує в суспільстві й суспільство може приймати її, але політичний міф не повинен викривляти і деформувати знання про українську реальність у минулому.

Міф є творенням і продуктом колективної фантазії і творчості, в процесі яких узагальнено відтворюється дійсність у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій і живих істот, які мисляться як цілком реальні. На думку О. Лосєва, міф – це буття не ідеальне, а життєво чуттєва, сприйнята речова реальність. Міф – це образ, який сприймається як реальність, при чому він є не стільки образом свідомості, скільки способом дії [271].

Незважаючи на те, що в міфові є деякі елементи знання, в цілому це ще не пізнавальна модель світу. Як форма знання міф сьогодні абсолютно архаїчний, але як повеління до дії – досить актуальний. Е. Касірер відзначав, що на певній стадії розвитку людства міф виступає єдиною і тотальною системою, в термінах якої сприймається весь світ. З часів романтиків міф визнано «необхідним чинником, невід'ємним елементом розвитку людської культури», а характерною рисою політичного мислення можна вважати «відкрите й урочисте утвердження на престолі міфу» [194, с. 188].

Міф виник як форма дотеоретичного, дораціонального світогляду і як такий він є невід'ємною складовою частиною культури. В процесі розвитку людської свідомості, становлення і розвитку різних світоглядних моделей і форм осягнення світу, незважаючи на формування систем раціонально-понятійного знання, міф залишається частиною духовного життя суспільства і постійно відтворюється в різних формах життєвого досвіду і практичної діяльності. Як зазначає Ю. Левенець, відчутна актуалізація міфу відбувається в ситуаціях, пов'язаних з необхідністю соціальної чи політичної дії [257, с. 293].

Політичний міф – це особлива форма міфу. Як інтегрована форма міфологічної і політичної свідомості, міф у колективній пам'яті народу зберігає його соціальний досвід, моральні норми й духовні імперативи розвитку. Можна стверджувати, що міф є спрощеною формою політичної свідомості, в межах якої знання і розуміння фактів політики заміщується образами, символами, уявними зразками, вимислами, легендами і вірою в них. Ю. Шайгородський зауважує, що як символічний засіб інтерпретації політичної реальності, моделювання світу і соціального життя політичний міф є інструментом реалізації конкретних політичних завдань, боротьби за владу, її легітимацію тощо [471; 472; 473].

В основі політичних міфів лежать певні архетипи, міфологізована ідея, стереотипи поведінки, мотиваційні потреби, сукупність цінностей. Природа політичного міфу є повністю емоційно-чуттєвою, а не раціональною.

Міф може формувати (і формує) зразки поведінки людини у світі. При цьому він завжди апелює до історії, до загальнолюдського і національного історичного минулого. М. Еліаде, характеризуючи найважливіші особливості міфу, акцентує увагу на тому, що міф творить типові моделі для всього суспільства. Історія одного людського життя може перетворюватися на зразок, а історичний персонаж на архетип [153].

За багатьма критеріями та ознаками політичний міф поєднаний з класичним архаїчним міфом. Однак політичний міф відрізняється від класичного міфу: він конкретизується відповідно до актуальної політики, цілеспрямовано формулюється, поширюється і використовується для досягнення певної політичної мети. Але на рівні масової свідомості міф і міфологічні образи сприймаються як істина.

Нами відзначається, що політичний міф такий самий давній, як і політика, яку завжди супроводжують міфи про походження влади, про подвиги героїв, про справедливого монарха тощо. Він являє собою невід'ємну частину політичної свідомості. В різні історичні часи основними темами міфів були розповіді про минуле і трактування подій історичного минулого, розповіді про учасників подій, про легендарних героїв. Кожна історична епоха лише добавляє нові, оновлені міфи відповідно до тих історичних завдань, які є пріоритетними для політичної чи релігійної влади в той чи інший період часу [113, с. 22–24].

В культурі політичний міф представлений сюжетами про виникнення і становлення деякого соціально-політичного утворення (міф про Україну, про походження українців), про соціально-політичну героїку (перекази про козаків-лицарів), про ідеальне майбутнє життя (християнські утопії) тощо. За словами А. Петруччані, в міфологічній формі можуть бути виражені лише дві соціальні концепції. «Перша являє собою пояснення витоків і походження суспільства. Друга – це утопія, що дає нам уявлення про кінцеву, найбільш досконалу форму суспільного устрою, до створення якої мають бути спрямовані всі сили суспільного життя» [329, с. 98–112].

Можна стверджувати, що міф в деякій мірі компенсує відсутність у суспільстві повного знання про реалії минулого чи майбутнього. Міф існує до того часу, поки в нього вірять, він не допускає критики. Коли формується критично скептичне ставлення до міфу, він як політичний феномен стає неможливим.

В міфові трансформуються уявлення про історичний час. Вони пов'язуються з характеристиками певного суспільства. Будь-який різновид часу в міфові має соціальний характер, суспільне буття, особливості життя і діяльності людей у суспільстві накладають відбиток на розуміння історичного часу. На думку Ю. Левенця, історичний час має конкретно-історичний зміст, він є специфічною формою існування соціальної цілісності [258, с. 294]. Можна також говорити про існування політичного часу, який А. Мадатов характеризує як «міру інтенсивності політичного процесу» [275, с. 61].

Суттєве місце у процесі розвитку української свідомості і становленні суспільно-політичної думки ранньомодерної України займає національний міф. На думку А. Реслера, національні міфи відрізняються від більш універсальних політичних і соціальних міфів тим, що в них усвідомлюються витоки нації і держави; вони відіграють роль найважливішого суспільного зв'язку у рамках певної спільноти [369, с. 186–194].

Національний міф постає як результат символічного сприйняття подієвої історії і концентрує увагу на тому, що відповідає соціально-політичним очікуванням, сподіванням та ідеалам національної спільноти у певну історичну добу. Як універсальна форма світогляду, яка історично передує теоретичному, національний міф передує формуванню історичної свідомості і є потужним елементом духовного життя. Надзвичайно важливо відзначити, що міф часто постає як стимул до дії, він може задавати поведінкові матриці, регулювати політичні дії та поведінку людей, організовувати суспільно-політичне життя. Одним із призначень

національного міфу є об'єднання етносу, тобто він може виконувати національно-консолідуючу функцію.

Українське національне міфотворення має свої риси і особливості, що обумовлюються великою мірою геополітичними факторами (розташуванням України на межі Заходу і Сходу), часовими або темпоральними (українські міфи сягають глибини віків), політичними (панування інших держав).

Міф був частиною соціокультурної реальності ранньомодерної України однією з форм усвідомлення її власного буття. Розвиток суспільних і політичних процесів в другій половині XVI – XVIII ст. відбувався під знаком націотворення і становлення національної ідентичності. Свідченням активної міфотворчості в добу ранньомодерної України є метафоричність мови тогочасних письмових джерел.

В міфологізованій свідомості другої половини XVI – XVIII ст. було представлене своєрідне бачення українського світу, сприйняття його в органічному зв'язку з універсальною релігійною історією. Зокрема, саме у цьому контексті розвивалася ідея про неперервний історичний розвиток України з найдавніших часів та її спадкоємного культурного і церковного зв'язку з Київською Руссю. Подібні ідеї були властиві творчості видатних українських книжників другої половини XVI – XVII ст. (З. Копистенський, С. Косов, С. Почаський), богослужбовим творам митрополита П. Могили.

Потужна пропагандистська ідея єдності руських земель містилася в легенді про Київ як «матір руських міст» або про Київ як другий Єрусалим. Відбувалося, таким чином, прославлення Києва як найдавнішого православного центру всієї Русі, наголошувалося на особливій функції Києва в українській історії, як реальній, так і смислотворчій.

У 1620 – 1640-х рр. Київ став потужним пропагандистським символом: зусиллями церковних інтелектуалів була реанімована стара легенда про Київ як матір руських міст. На думку Н. Яковенко, «вона була переписана заново для обґрунтування притаманної ранньомодерним «націоналізмам» (та й не тільки їм) ідеї богообраності народу, з яким пов'язувалася. Окрім того,

власне в такий спосіб щойно озброєна «латинською наукою» православна Русь – Україна «наздоганяла» сусідів – поляків і чехів, пропонуючи свою, руську версію міфу «трансляції столиць» як одного з доказів безперервності й тяглості власного історичного буття» [500, с. 296].

В основі цієї міфологічної конструкції була ідея «богохранимості» Києва – «другого Єрусалиму». Київський митрополит Й. Борецький (1560–1661 рр.) називає Київ другим Єрусалимом і закликає звертати до нього взір: «…До богоспасаємого мѣста Києва, второго руского Иерусалима, прынаймней в духовных пилных потребах, минаючи унитскую безбожную яму, єсли мило спасеніє, абы ся не лѣнил приходити и присилати» [87, т. 2, с. 263].

В XVII ст. Київ сприймався не лише як «славний», «стольний», але як «богоспасаемый». Тобто Київ у свідомості української людини ранньомодерної доби постає як деякий містичний осередок, звідки починається рух до «Горного Єрусалиму». Можна стверджувати, що вже на той час формулюється ідея месіаністського призначення Русі.

Така ж сама метафора «богоспасаемого града» з'являється в «Синопсисі», виданому друкарнею Києво-Печерської Лаври (1674 р) [78]. В Синопсисі викладена історія від давніх слов'ян до другої половини XVII ст., а особлива увага приділяється Київській Русі. З погляду сучасної історико-політичної науки в «Синопсисі», звісно, викладені не строгі й встановлені історичні факти, а уявлення та традиційно існуючі в руському середовищі легенди і міфи.

Постійне підкреслювання старовини Києва і його особливого статусу «обраного» міста є визначальною рисою політичної міфології ранньомодерної України. Автор «Синопсису» (можливо, ним був видатний мислитель XVII ст. І. Гізель) вперше поставив Київ у центр династичної історії «народа Российского», що згодом буде використовуватися апологетами Московської держави для підтвердження свого зв'язку з релігійною, культурною і політичною спадщиною Київської Русі [156].

Незважаючи на те, що метафора про «главенство» Києва існувала у свідомості, вона не відповідала політичним реаліям українського життя. Київ на той час був звичайним містом, маючи статус «пограничного міста». Метафора про «главенство» Києва стосувалася, передусім, сприйняття його як релігійного центру всієї Русі. Подібна сакралізація Києва визначалася також політичними інтересами. На основі переказів зберігалася, таким чином, пам'ять про Київ як колишню княжу столицю і про могутню Руську державу.

Справжніми ж центрами духовного, культурного життя України в другій половині XVII ст. були Острог і Львів з їх школами, академією, друкарнями, зосередженням інтелектуальних сил. Лише з піднесенням Києво-Печерської лаври і діяльністю видатних освічених особистостей – архімандритів Є. Плетенецького (1599 – 1624) та З. Копистенського (1624 – 1627) Київ відроджується як культурний, освітній і богословський центр не лише України, але й всього східного православного світу.

Увага суспільно-політичної думки ранньомодерної України до Києва як духовного центру слов'янства могло бути свого роду рефлексією на піднесення ролі Києва в ідеологічному обґрунтуванні могутньої єдиновірної московської держави. Крім того, за Києвом навіть після втрати ним політичного значення в рамках московської держави тривалий час зберігалася роль релігійного центру «всієї Русі». Відповідало це і московській доктрині влади. Обґрунтовувалось, таким чином, патримоніальне право російської династії на Київ як вотчину московських царів – Рюриковичів. Згодом це буде відображено в тезі: «Москва – другий Київ».

Однією з найбільш значимих подій української політичної історії, яка стала об'єктом міфологічної ідеалізації, стала Переяславська угода, укладена між Б. Хмельницьким і російським царем. «Акт возз'єднання» став вагомим міфологічним чинником, що орієнтував на досягнення не лише духовної (релігійної), але й політичної єдності України з Росією.

Прикметним є те, що система ідеологем, конструктів та ідеалів, що була побудована на міфах, значною мірою сакралізувалася в українському ранньомодерному суспільстві. Механізми сакралізації починають діяти при зверненні до історії, до спроб пошуку в історії відповідей на питання про походження етносу, особливості та часові рамки його становлення як нації.

Отже, міфи, які були створені в добу ранньомодерної України, виконували важливу роль у православному світі, закладаючи у свідомості української людини певні зразки і канони дій. Можна припустити, що вони у певному сенсі також виконували ідеологічні функції – їх використовували для зміцнення статусу нової московської держави, яка посилювала свої позиції на тогочасній політичній арені. І місце Києва та руської історії в політичному міфові тих часів було чітко визначеним.

Парадоксальним чином історія ранньомодерної України потрапляє і в фокус сучасного політичного міфотворення, стає об'єктом російського політичного міфу. В російській свідомості XVI – XVIII ст. відбувалися численні маніпуляції з фактами української історії; викривлення української свідомості є нормою для політичних маніпуляцій сучасної Росії. Як зазначає український історик В. Брехуненко, міфи, які не втомлюється створювати чи удосконалювати сучасна Росія, покривають практично все поле української історії. Більшість з них мають «довгу бороду», сягаючи своїми корінням ідеологічних конструкцій, виплеканими московськими елітами в XVI – XIX ст. Зазнаючи час від часу уточнень та переформулювань, ці міфи мають чітку політичну мету та наполегливо нав'язують спотворений образ минулого України під потрібним для Москви кутом [59, с. 5].

Чимало міфів міцно в'їлося у свідомість і визначають тональність сприйняття України і характер комунікацій в сучасному світі. Під впливом створених про Україну та її минуле міфів довгий час перебували й європейські інтелектуали та європейська громадськість, що породжувало і до цього часу породжує численні «культурні» непорозуміння між українцями та європейцями. Проблема об'єктивної інтерпретації історичних фактів і

духовних феноменів української історії є частиною важкої інтелектуальної та наукової роботи.

Одним з таких політичних міфів про Україну є міф «Україна – частина «русского міра», а не європейського світу. За цим міфом стоїть прагнення переконати, що Україна є невіддільною складовою російського простору і за своїм цивілізаційним кодом українське суспільство не має нічого спільного з Європою. Як зазначає В. Брехуненко, з погляду російських міфотворців Україна повинна повернутися до своїх коренів і якнайтісніше поєднатися з російським світом аж до розчинення в ньому [59, с. 37]. Підґрунтям таких політичних спекуляцій є факт перебування значної частини українських земель у складі Московщини та Російської імперії. Звідси походять намагання показати унікальну історичну своєрідність українців і росіян, категоричну чужість їм Заходу і західної культури.

У центрі міфу постають ідеї про спільний цивілізаційний «русскій мір» та особливу місію цього «міра». Він спрямований на те, щоб стерти в головах українців уявлення про свою історичність та самодостатність, повністю розчинити українську свідомість і українство в цілому в російському просторі. Насправді, українське та російське суспільство належать до різних цивілізацій, а в Україні, незважаючи на те, що вона розвивалася переважно в орбіті візантійсько-руських православних впливів, вже з XVII ст. формувалася культурно-історична єдність з Європою. Свідченням цього була діяльність української гуманістичної інтелігенції, українських мислителів і книжників, особливий характер суспільно-політичної думки ранньомодерної України, яка формувалася на основі синтезу православно-руських традицій і західноєвропейських ідей.

Крім того, організація суспільства та влади на українських землях відповідала європейській моделі. В Україні поширювалися норми магдебурзького права, українська правова система увібрала в себе базові принципи римського права, на українському ґрунті розвивалися ренесансно-гуманістичні ідеї. Починаючи з часів середньовічної держави – Русі, в

суспільно-політичній думці України поширюється ідея добровільного служіння еліти правителю, договірної основи цього служіння, недоторканості «окропленої кров'ю» власності тощо. На цих засадах відбувалося становлення демократичних форм життя, найвиразнішим проявом яких в добу ранньомодерної України була Козацька держава.

Політична суть російського суспільства проявлялася у самодержавстві, у тотальному сприйнятті підлеглих як холопів московського царя. Деспотична, самодержавна Московія була антиподом Києва й вороже ставилася до всього, що нагадувало про демократизм українців. Особливо яскраво це проявилось після Переяславської ради 1654 р.. Як пише американський дослідник Е. Кінан, навіть на рівні символів – імена представників еліти, архітектура Кремля, культ святих – не видно, що Москва справді є другим Києвом [198, с. 18–23]. П. Халебський, який у 1656 р. проїжджав Україною, рухаючись разом з патріархом у Москву, писав, що в Московщині ніхто не може себе почувати вільно. «Зате Козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, наче ми самі»[455]. Лише у XVIII ст. не без допомоги українських інтелектуалів Московія звертає взір на Європу.

Ідеологічні та імперські завдання виконував й інший міф – про Малоросію як складову частину Великоросії. Однак поняття «Мала Русь» і «Велика Русь» – це інтелектуальний продукт XVII ст. і інтерпретація цього поняття в середині XVII – XVIII ст. не має нічого спільного з московською версією. В суспільно–політичній думці другої половини XVII ст. і в XVIII ст. поняттями «Мала Русь», «Мала Росія», «Малоросія» визначалися або сама держава, або етнічні українські землі [180, с. 792–793].

В кінці XVI – першій половині XVII ст. в умовах релігійного тиску на православ'я та православну церкву українські книжники та інтелектуали (Й. Борецький, Г. Балабан, П. Могила) відроджують міф про спільну духовну спадщину, шукаючи підтримки у православної Москви і нагадуючи московському цареві про спільність віри і духовну близькість. Але й тут

православні кола чітко відрізняли руський (український) і московський світи. Після Переяславської ради київський митрополит С. Косов відмовився визнавати зверхність московського патріарха над Київською православною митрополією. А Б. Хмельницький та його оточення будуть ототожнювати Гетьманщину з Малою Руссю, тобто з первісною Руссю. Визнаний у середньовічні та ранньомодерні часи чинник старовини використовувався ними для узаконення своїх політичних та соціальних прав. Гетьманщина була спадкоємницею Київської Русі, давнішою за московську була також українська державницька традиція, втілена в Гетьманщині. Паралельно до обігу ввійшли поняття «малоросійський народ», «козацький малоросійський народ» для підкреслення спадкоємності еліт в Україні.

Ознаки політичного міфу має міф про те, що українці є «неісторичною нацією», що вони ніколи не мали власної держави і не були здатними творити власну державність. Цей міф спрямований на те, щоб виховувати і підтримувати в українців комплекс меншовартості, інтелектуально їх обеззброїти, зробити їх беззахисними перед різними викликами. Така риторика притаманна імперському мисленню і будь який поневолювач, як пише американська дослідниця Є. Томпсон, наголошує на слабкості, пасивності, бракові творчих сил і здобутків, недостатності до самовизначення колоніалізованих націй [430].

Українському народу завжди була притаманна енергія самоорганізації, коли зусиллями індивідів творилися різні суспільні утворення, державні структури. Вершинами державної самоорганізації українців була Київська Русь, козацька держава, Гетьманщина як ранньомодерна держава. Існування та функціонування цих державних утворень було свідченням державотворчих процесів в Україні. Українська суспільно-політична думка другої половини XVI – XVII ст. виводили традиції державності з Київської Русі, а козацький народ ще з раніших часів. І. Мазепа вважався правителем, який успадкував владу від Володимира-хрестителя, а ранньомодерну Україну в Європі називали Руссю, протиставляючи її Московії.

Отже, незважаючи на численні спроби політичних маніпуляцій українською історією та українським минулим, ідеологічну спрямованість російського міфу про Україну, історична пам'ять зберігає знання та уявлення про справжню українську реальність. В історичній пам'яті фокусується сукупність уявлень про українське минуле, духовний і політичний досвід української людини ранньомодерної доби. Історична пам'ять демонструє одну важливу перевагу над достовірним знанням: вона зберігає імпульси і мотиви українського життя й національної ідентичності.

Неоднозначним є роль міфу в осягненні суспільно-політичної думки ранньомодерної України. З одного боку, вона формувалася на основі міфологічних ідеологем, конструктів та ідеалів, а міфи (про єдину руську спадщину, про корені української державності, про єдність етносу на основі православ'я) визначали зразки і канони політичних дій в українському суспільстві другої половини XVI – XVIII ст.

З іншого боку, політичні міфи викривляють концептуалізоване знання про ранньомодерну Україну. Абсолютизація міфу неминуче супроводжується проникненням масової свідомості у всі прояви людського буття, що несе в собі значну небезпеку для об'єктивного наукового пізнання суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Крім того, в підміні конкретного історико-політичного знання міфотворчістю криється причина різних непорозумінь культурного та політичного характеру, неадекватного ставлення до багатьох сторінок української політичної історії .

2.4. Історична свідомість, подія, факт в обґрунтуванні української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби

Процес осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України є, по суті, історичним процесом, в якому поєднується теоретичне знання та історичне. Історичний аналіз досліджуваної проблеми накладає

відбиток на окреслення предметної, тематичної і методологічної специфіки історії суспільно-політичної думки як науки.

Заперечуючи крайнощі архаїзації чи надмірної модернізації суспільно-політичної думки ранньомодерної України, історичний підхід в історико-політичному дослідженні дозволяє з'ясувати тенденції розвитку політичної реальності, умови становлення і розвитку політичних ідей та поглядів, вплив конкретно обумовлених мотивів, цінностей та інтересів української людини на зміст суспільно-політичної думки. Завдяки цьому стає очевидним, що деякі положення і теоретико-концептуальні засади поглядів українських мислителів другої половини XVI – XVIII ст. пережили свій час і стали органічною частиною сучасного історико-політичного знання, увійшли в склад загальнонаціональних моделей ідентичності та націєтворення.

Адекватне трактування змісту суспільно-політичної думки ранньомодерної України вимагає диференціації в структурі історико-політичного знання, врахування єдності його конкретно-історичних та теоретичних аспектів. Можна погодитися з висновком В. Нерсесянца, що конкретно-історичний аспект вказує на те, які саме історично визначені конкретні погляди на суспільство, державу, право, політику розвиваються тим чи іншим мислителем, як ці погляди співвідносяться з вимогами та інтересами різних груп і спільнот, як формувались ці погляди в контексті культурно-історичного розвитку тощо. Теоретичний аспект відображає філософські, загальнометодологічні, пізнавально-гносеологічні виміри суспільно-політичної думки, вказує на те, як обґрунтовувались суспільно-політичні погляди того чи іншого мислителя, в які теоретичні та ціннісні системи вони оформлювалися, які ідеї були головними в конституюванні певної теорії чи доктрини [172, с. 10–11].

Врахування обох аспектів суспільно-політичної думки ранньомодерної України є необхідною умовою для її розуміння, інтерпретації та обґрунтування, для з'ясування логіки її розвитку, взаємодії з іншими формовиявами української духовної культури. При цьому єдність і

взаємозв'язок конкретно-історичної та теоретичної сторін суспільно-політичної думки ранньомодерної України не виключає, а навпаки, передбачає їх відносну самостійність, а сама вона стає надбанням політичної та інтелектуальної культури української спільноти в цілому.

Суттєву роль в обґрунтуванні суспільно-політичної думки ранньомодерної України відіграють чинники історичного характеру. Знання про українську політичну реальність другої половини XVI – XVIII ст., сфокусоване в суспільно-політичній думці ранньомодерної доби, ґрунтується на конкретних історичних фактах і раціональному осмисленні історичних подій. Антитезою викривленому міфологічному сприйняттю минулого постає історична свідомість і раціонально-критичне ставлення до всього, що мало історичну значущість для українського суспільства другої половини XVI – XVIII ст.

Поняття історичної свідомості характеризує процес самоусвідомлення суспільством своєї суті і надає можливість осмислено відтворювати, реконструювати діяльність людини у часі. Під історичною свідомістю розуміється притаманна суспільству в цілому і окремій людині, зокрема, сукупність знань, уявлень, ідей, поглядів про своє минуле і про минуле людства. В історичній свідомості індивідів, груп, спільнот, народів, націй формуються і фіксуються уявлення про своє походження, про важливі події своєї історії, про співвідношення національної історії з історією інших спільнот і людства в цілому. Історична свідомість включає в себе також оцінку минулого у всій його різноманітності соціальними, етносоціальними групами людей. Осмислюючи своє історичне минуле різні спільноти (народи, нації) можуть відтворити його в різних формах у всіх часових модусах – минулому, теперішньому і майбутньому, зафіксувати, таким чином, зв'язок часів і поколінь.

Через формування історичної свідомості індивід усвідомлює свою належність до певної спільноти людей. Кожна людська спільнота володіє комплексом історичних уявлень про своє походження, про важливі події

минулого, про видатних людей в історії. Така історична традиція характеризує належність до духовного життя кожного народу, є способом вираження своєї самості. Цей фактор надає історичній свідомості емоційного забарвлення. Загалом історія завжди присутня в свідомості суспільства, всі її елементи – погляди, ідеї, політичні теорії, безперечно, є історичними за своїм характером [101, с. 337–339].

«Історична свідомість» – складний і неоднозначний термін. Але оскільки реконструюються різні форми людського досвіду і людина враховує їх у своєму житті, вона просто не може жити і здійснювати свою діяльність без усвідомлення особистого минулого. Особистість звертається до накопиченого в історії та культурі досвіду з різними цілями: цей досвід може бути засобом самоутвердження, може визначати шляхи для реалізації власного потенціалу, бути основою для уявлення про майбутній стан людини чи спільноти.

Щоб зрозуміти суть процесів, які відбувалися в минулій історії, необхідно мати уявлення про те, як той чи інший феномен виник і як розвивався. В цьому сенсі суспільство, звісно, володіє пам’яттю. Однак «історична свідомість» і «соціальна пам’ять» – це не одне і те ж саме. Пам’ять не може бути чимось однозначним і безсумнівним: існують різні форми досвіду про історичне минуле, різні спогади, робляться різні акценти, навіть «згадується» те, чого не було, використовуються різні за ступенем достовірності джерела. Як відзначає англійський історик Дж. Тош, для колективної пам’яті характерні викривлення, тому в політичному житті вона може бути вибірковою, а деколи абсолютно помилковою. Натомість термін «історична свідомість» передбачає більш строге витлумачення історичних подій чи феноменів політичного життя. Іншими словами, мало просто звертатися до минулого; потрібна переконаність у необхідності достовірного уявлення про нього [431, с. 11].

Історична пам’ять не дає точних свідчень про минуле, але створює таку картину минулого, яка служить поясненню і розумінню сьогодення і дуже

часто це відбувається за рахунок історичної достовірності. Механізми історичної пам'яті найбільш чітко проявляються стосовно тих періодів історії, про які не існує багато точних історичних свідчень, а переважає наратив, опис соціального, культурного досвіду. Але існування історичної пам'яті вказує на універсальну потребу в ній. Будь-яке суспільство черпає в історичній пам'яті натхнення, силу для утвердження національної ідеї, для згуртування спільноти. Велике значення у цих процесах мають наративи загальнонаціонального значення. Роль таких наративів виконують міфи чи міфологічні уявлення про походження народу, про його давню історію. Як відомо, міфи, які поширювалися в українській суспільно-політичній думці XVI – XVII ст. про руський народ, про старовину, про Київ як другий Єрусалим служили цілям етнічного, духовного згуртування.

Історична свідомість, в якій минуле відтворене в більш строгих формах, функціонує поряд з історичною пам'яттю, з соціально-мотивованими поглядами на минуле, що задовольняють різні політичні і соціальні потреби. Скрізь призму історичної свідомості будь-який об'єкт розглядається у зв'язку з конкретно-історичними умовами його існування, в динаміці і розвитку. Прихильники особливого підходу до вивчення історії, який з XIX ст. називається історизмом, наголошували, що його фундаментальною передумовою є повага до незалежності минулого, відтворення атмосфери минулого. Найповніше ідеї історизму були представлені в працях німецького історика Л. фон Ранке, а також Т. Карлейля.

З позицій історизму кожна епоха являє собою унікальний вияв людського духу, їй притаманні особлива культура і цінності. Для того щоб зрозуміти іншу епоху, слід враховувати зміни, що відбувалися в умовах життя, менталітеті людей протягом історії. Тому розуміння й реконструкція кожної епохи повинні відбуватися в її власних категоріях, у сприйнятті її власних цінностей і духовних пріоритетів.

З погляду прибічників історизму історична свідомість ґрунтується на трьох принципах. Перший і найбільш фундаментальний з них – це визнання того, що в історії ніщо не стоїть на місці, час суттєво змінює людину і спосіб її буття. Тому історик обов'язково повинен враховувати різницю між минулим і сьогоденням, усвідомлювати те, що люди минулого не поводилися і діяли так, як ми. Велику роль у адекватному розумінні минулого відіграють знання про культурно-історичні обставини розвитку тих чи інших процесів. Тому визнання існування історичних відмінностей якого-небудь феномена недостатньо для повноцінного аналізу, їх можна пояснити, лише осягнувши історичні обставини, за яких вони виникли.

Другим компонентом історичної свідомості є контекст, враховувати який потрібно, пізнаючи історичну чи політичну реальність. Минуле не можна пізнавати як фіксовану однолінійну послідовність подій, контекст повинен постійно бути в полі зору дослідника. Кожна історична доба повинна пізнаватися у її власних категоріях, цінностях та духовних пріоритетах.

І третій аспект історичної свідомості – це розуміння історії як процесу, як зв'язку між подіями в часі, що надає їм більше смислу, ніж розгляд їх ізольовано.

Д. Тош наголошує, що історична свідомість означає визнання незалежності минулого і спробу реконструювати його у всій специфіці, зрозуміти його відмінність від сучасності. Результатом цієї програми стало поглиблення відмінностей між елітарним і народним поглядом на минуле [431, с. 21]. Професійний підхід до історико-політичного дослідження передбачає довготривале заглиблення в першоджерела, свідому відмову від сьогоднішніх уявлень.

Історична свідомість завжди конкретна, вона виробляється в певному історичному просторі та часі й містить у собі уявлення про світ ментальних і духовних реальностей. Історична свідомість також мінлива, в різні історичні часи та епохи вона змінюється, образ історії, таким чином, має свою

специфіку, обумовлену соціокультурним контекстом. Мінливість історичної свідомості залежить також від того, хто є її соціальним носієм, адже уявлення про минуле різних соціальних груп, які займають різне місце в соціальній ієрархії, суттєво відрізняються.

Потреба в знанні про своє минуле є абсолютною потребою людини, способом долучення її до світу зрозумілих їй цінностей і уявлень. Однак, як писав Й. Гейзінга, сучасний світ, як ніколи, зробив історію знаряддям брехні на рівні державної політики і ніяка східна деспотія в своїх фантастичних «свідченнях» не поводилася з історією так, як це робить сучасна держава. Втручання політичної влади в процес формування історичної свідомості часто приводить до її деформації. За словами Й. Гейзінги, історична свідомість повинна бути пильною, «щоб не були зведені від імені історії кровожерливі ідоли, які поглинуть культуру» [459]. Можна погодитися з Б. Могильницьким у тому, що історична свідомість завжди заснована на ідейно-моральних засадах, тому вона ще й є моральною категорією [295].

Формування історичної свідомості в добу ранньомодерної України в її національних формах – це складний і тривалий процес. В загальноісторичному контексті він набував форм, схожих з тими, що характеризували становлення європейської свідомості. І в Європі, і в Україні це було пов’язано з процесами становлення модерної нації. Проте в ранньомодерній Україні спостерігалася своєрідна сакралізація традиції (тобто відчувалася перевага релігійного мислення в історичній свідомості, переважала орієнтація на східнослов’янські, православні зразки духовності), що багато в чому визначало самобутність суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Водночас, як пише М. Попович, в українському духовному житті другої половини XVI – XVIII ст. діяльністю культурної еліти творилася не лише суто релігійна, заснована на зразках християнського мислення, свідомість але й утверджувались елементи ренесансної, реформаційної, барокової, новочасної свідомості [353].

Українські мислителі ранньомодерної України проявляли живий інтерес до історії, до історичного контексту своєї творчості, про що свідчать літературні джерела другої половини XVI – XVIII ст. Історія сприймалася ними як вияв руської старовини, спадщина якої повинна була стати своєрідним керівництвом для дій і поведінки сучасників – козаків, книжних людей, студентів і професорів українських шкіл та академій. В такому підході до розуміння історії відчувався вплив ренесансно-реформаційного світогляду, що поширювався в Україні з кінця XVI – першої половини XVII ст. Історичний контекст і історичне мислення були органічною складовою ренесансно-реформаційних ідей про людину, місце її в історії, про сенс її життя. Однак якщо західноєвропейська ренесансна свідомість орієнтувалася на античну спадщину, збережені нею моральні та політичні зразки діяльності, то специфіка української рецепції ідей ренесансного мислення полягала в поєднанні їх з релігійними та моральними імперативами візантійсько-руської православної культури. Особливості українського національного буття і виміри історичного часу накладали, без сумніву, помітний відбиток на характер суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

З’ясування теоретико-методологічних засад української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби пов’язується, на нашу думку, з пізнанням властивої їй манери, способу описувати минуле – через осмислення світоглядних засад, способом відбору фактів, стилістикою тощо. Про це пише також і Н. Яковенко [499, с. 35]. Проблема історичного факту та його інтерпретації є однією з найважливіших у політичній науці.

Історичний факт виступає однією з головних форм наукового пізнання минулого (з латинського factum дослівно означає «здійснене»). Саме так тлумачила факт класична історіографія XIX ст.. М. Барг пише, що в найбільш загальному вигляді історичний факт розглядається в двох площинах. З одного боку, історичний факт є тим, що належить історії, є частиною дійсності, розглядається як деякий фрагмент дійсності, об’єктивна подія,

ситуація чи процес, а з іншого, історичний факт – це надбання науки, це відображення в науці факту, що мав місце в реальному житті, тобто особливе знання про відповідні події, ситуації чи процеси [39]. Класична наука виходила з того, що пізнати те чи інше історичне явище можна лише на основі фактів. При цьому особливе значення в науці відводилось проблемі інтерпретації фактів.

Факт виступає концептуальною засадою історико-політичного пізнання. Його специфіка полягає в тому, що досліджуваний об'єкт належить минулому, але водночас його необхідно перевести в систему сучасних понять і мовних засобів. В процесі пізнання відбувається реконструкція історичної дійсності, формуються адекватні уявлення про неї, твориться її теоретична модель.

В історико-політичному пізнанні важливу роль відіграють світоглядні позиції дослідника та методологічні засоби теоретичного аналізу того чи іншого об'єкта пізнання. Історичний факт є основою такого пізнання і необхідною ланкою в обґрунтуванні основних ідей та положень суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби. Наявність нових фактів може також радикально змінювати усталені концептуальні схеми і теоретичні зразки, які існують у політичній науці. Як зазначає Ю. Левенець, з одного боку, історичним фактам належала одна з провідних теоретичних функцій, суть якої полягає у спростуванні усталених донедавна офіційних схем етногенезу українців, а з другого, вони ставали аргументом в обґрунтуванні політичних програм і стратегій української національної перспективи [257, с. 65].

Факт є основою будь-якої наукової теорії і визначає субстанційну основу історії. Від розуміння та інтерпретації факту залежить значною мірою створена у процесі дослідження картина минулого, відтворена на рівні суспільно-політичної думки певної історичної доби

В історичній літературі фактами вважаються історичні події та явища історичної дійсності, а також людська діяльність, інтерпретована як факт.

Історики вважають, що історичний факт будується, створюється на основі реально існуючих джерел, тобто він є певною інформацією про подію. Важливим для дослідження є підбір історичних фактів, які вписуються в контексті досліджуваної історичної епохи. На основі фактів здійснюється також оцінка подій минулого. І. Ковальченко відзначає, що факти дійсності об'єктивні як щодо творців історичних джерел, так і щодо істориків. Як явища минулого, вони інваріантні у своїй просторово-часовій та сутнісній завершеності [205, с. 141]. В цілому історичні факти являють собою адекватну реконструкцію минулого і виступають як підґрунтя історичного знання.

Таким чином, поняття факту вживається для позначення як самих історичних фактів, подій і явищ, так і для позначення джерел, які відображають історичні факти. Тому слід розрізняти факти об'єктивної реальності й факти, які відображають цю реальність. Перші існують об'єктивно, другі – продукт нашої діяльності, деякий пізнавальний образ історичної дійсності.

Натомість, – зазначає Н. Яковенко, – у сучасній науці «факт» часто постає лише як витвір пізнавальної процедури і перетворюється з реального на уявний. Хоча, звісно, це не означає, що «твердих фактів» не було взагалі [499, с. 33]. Історичний факт інтерпретується в двох контекстах: з одного боку, це робить автор джерела, який з безлічі подій зосереджує свою увагу на чомусь одному, а з іншого – історик, який довільно розміщує його серед інших фактів, пов'язаних, на його думку, між собою. Коли ж факт вписується в деяку загальну картину реальності, він не просто описує, але й виконує дуже важливу роль в історичному пізнанні – «оповідає», «свідчить», «переконує» тощо. Таким чином, за допомогою історичного факту певна реальність не відображається, а конструюється дослідником.

Аналіз історичних фактів дає змогу пізнати українську реальність у її конкретиці та національній своєрідності, побачити українську історію як реальний процес діяльності людей, дозволяє глибше зрозуміти ту чи іншу

подію, чіткіше окреслити роль особистості у суспільно-політичних процесах. Реконструкція історичного минулого за допомогою історичних фактів є обов'язковою умовою пізнання суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби.

Необхідним елементом пізнання різних феноменів української реальності ранньомодерної доби є інтерпретація історичних фактів, яка є, по суті, способом відтворення реальних подій та процесів і теоретичного конструювання їх у свідомості. Ю. Левенець переконаний, що це стосується насамперед фактів, які належать до різних сфер суспільно-політичного життя. В одних випадках факти можуть бути свідомо інтерпретовані цінностями соціально-політичного характеру, а в інших – культурними цінностями тощо [257, с. 77]. Важливим при цьому постає також виділення культурно-історичного контексту, в якому розгортаються реальні події і процеси.

Отже, історичний факт виступає як своєрідна реконструкція минулого, що здійснюється не в останню чергу через залучення в історико-політичному пізнанні широкого кола документальних джерел. На підставі вивчення фактів з історії суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні другої половини XVI – XVIII ст., здійснюється теоретичне обґрунтування основних ідей і концепцій суспільно-політичної думки ранньомодерної України, зокрема, ідеї українського державотворення, націєтворення, проблеми становлення інститутів влади в політичній системі України.

Важливою частиною історико-політичного дослідження виступає аналіз історичних подій. Протягом тривалого часу історія була історією подієвою. В модерний час склалася традиція, згідно з якою історія – це передусім опис подій. Однак існувала й інша традиція – аналізу історії з ігноруванням історичних подій при досить негативному ставленні до наративної, описової історії (школа «Анналів»). Представники школи «Анналів» сприяли розвитку аналітичної і структурної історії, яка ставила своєю метою пояснення соціальної дійсності методом реконструкції

об’єктивних процесів і структур, зводячи роль подій в історичному процесі до другорядних.

Загалом уявлення про значущість подій, про те, які з них є «історичними» і тому повинні потрапляти в поле зору дослідника, значно змінювались протягом століть. А. Колодний зазначає, що для юдейської і християнської думки суттєве значення мали події Біблійної історії. Події релігійного життя (народження Ісуса Христа, прийняття християнства, життя праведників і мучеників Церкви) поєднувалися з подіями громадянської історії [218, с. 144].

До числа важливих подій традиційно відносились події політичної історії: в українській суспільно-політичній думці ранньомодерної України погляди українських мислителів і релігійних діячів зверталися до Руської історії та діяльності видатних осіб – Володимира Великого, Ярослава Мудрого. Правлячі еліти незмінно були зацікавлені в певній інтерпретації подій. Значущими вважалися також події військової і дипломатичної історії (Хотинська битва, події Національно-визвольної війни XVII ст. тощо).

Традиційно значущою історичною подією вважалася смерть. Звісно, увага концентрувалася на життєвому й політичному шляхові видатних людей, які залишили по собі слід в українській історії. Класичним у цьому сенсі прикладом є «Вірші на жалостний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича, видатного українського мислителя XVII ст. [383].

Дослідники (І. Савельєва і А. Полетаєв) відзначають, що віднесення події до рангу історичних подій не завжди визначається її важливістю в очах сучасників. Часто це відбувається після того, як очевидними стають наслідки того, що відбулося. Сучасники не переживають історичний момент так, як потім він бачиться з часом. Для визначення важливості події необхідно помістити його в конкретний історичний контекст, провести порівняльний аналіз. Іншими словами, опис події завжди охоплює деяку область простору і часу [381, с. 147].

Останнім часом при вивченні суспільства все частіше використовується багато підходів, але вихідним пунктом стає подія, життєвий шлях людини або подія, яка має значення для певної спільноти і для певного історичного часу. Тому предметом комплексного аналізу в сучасній політичній науці стають події української історії, які змінювали звичний хід реальності в другій половині XVI – XVIII ст., видатні постаті української історії – Б. Хмельницький, П. Конашевич-Сагайдачний, І .Мазепа. Потрапляли в поле зору суспільно-політичної думки ранньомодерної України такі значущі для українського життя і української людини події, як прийняття Володимиром Великим християнства, Унія 1596 р., Національно-визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. тощо.

Увага до історичних подій присутня в макро- і мікроісторіях, коли вивчається або дещо типове, або одинична мікроподія, локалізована в часі і просторі. На прикладі конкретних явищ можна здійснювати різнобічний (економічний, соціальний, політичний, ментальний) аналіз того чи іншого феномена.

Важливе значення для науки має датування подій. Воно відтворює хронологію історичних подій. В Новий час датування подій стало нести в собі більше смислове навантаження, і ланцюг подій, вибудуваних у хронологічному порядку, став підкорюватися деякому замислу. Водночас виріс інтерес до наукової хронології, який досяг свого апогею в XVIII – XIX ст.

Події, які відбуваються одна за одною, утворюють часовий ряд, який не є простою сукупністю незв’язаних подій. Історичне мислення якраз ґрунтується на припущенні про існування внутрішніх або необхідних, зв’язків між подіями в часовому ряду, так що одна подія з необхідністю веде до іншої, тому й можна проводити дослідження від сьогодення до минулого. Як писав Ф. Бродель, подія володіє цілим рядом значень і зв’язків. Деколи вона свідчить про дуже глибокі рухи, і з допомогою

надуманої гри в «причини» і «наслідки»… може бути зв'язаною з часом. Така подія пов'язується зі всім ланцюгом подій, з попередніми фактами і видається нам невіддільною від них» [60, с. 119].

В ланцюгу подій можна виділити подію-символ. Для України це було прийняття християнства, Національно-визвольна революція XVII ст. Виділяються також події епохальні. Це події, що визначають цілу епоху. Вони розглядаються як джерело багатьох наступних подій, а епоха вважається вичерпаною, коли вплив цих подій сходить нанівець. Епохальні події конденсують навколо себе епоху, виражаючи її сутність і дух. Це переважно події драматичного плану.

Таким чином, розвиток суспільно-політичної думки ранньомодерної України відбувався в період становлення національних ідентичностей і етносів (що характерно для української ранньомодерної історії загалом). Сподівання на власну історію та власну державність вимагали історичного обґрунтування цих процесів. Йдеться про уявлення та спогади про славне минуле, яке існує «з незапам'ятних часів» (києво-руська історія) і усвідомлення особливостей духовних (релігійних) традицій, які були здатні підтримати дух нації. Через механізми історичної свідомості, відтворення в ній історичних подій та фактів відбувалася, таким чином, легітимація українського минулого.

Висновки до другого розділу

Таким чином, суспільно-політична думка ранньомодерної України є важливим етапом у розвитку комплексу знань про державу, право, суспільство, владу, політичну культуру другої половини XVI – XVIII ст. Як складний духовний феномен вона вимагає комплексного теоретико-методологічного аналізу, застосування сучасних пізнавальних підходів до її вивчення, використання евристичного потенціалу принципів і методів історико-політичного дослідження. Суттєве значення при цьому має

використання притаманного політичній науці категоріально-понятійного апарату.

Значущість використання спектру підходів, методів і категорій історико-політичного дослідження проявляється у можливості наукового (не ідеологічного) трактування складних суспільних та політичних феноменів, з'ясування зв'язків між ними, розуміння значення культурної традиції в розвитку суспільно-політичної думки України.

Це передбачає осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України як духовного феномена у вимірах соціуму культури, в контексті впливів нормативних ціннісних структур, історії ментальностей, різних формовиявів культури, етнодуховних пріоритетів в українському житті другої половини XVI – XVIII ст.

Слід відзначити, що в політичній науці не існує універсальної методології вивчення суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Особливості її наукового дослідження обумовлюються специфікою політичних явищ, політичних процесів і відносин, які були притаманні українському суспільству ранньомодерної доби і врахуванням культурно-історичного контексту їх розвитку.

Вивчення найбільш важливих для розуміння суспільно-політичної думки ранньомодерної України тем і аспектів є підтвердженням значущості міждисциплінарних зв'язків у сучасній науці, що є загальною тенденцією розвитку історико-політичної науки. В просторі міждисциплінарності по-новому осмислюються політичні явища і процеси, які були органічною частиною української духовної культури другої половини XVI – XVIII ст.

Теоретико-методологічні засади дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України виробляються різними науками, предметом яких є політичні явища і політичні процеси – політичною філософією, політичною антропологією, політичною праксеологією, політичною герменевтикою та іншими.

Міждисциплінарні дослідження і взаємодії відкривають нові перспективи для осмислення складних, інтегральних тем історико-політичної науки, що стосуються проблем політичних трансформацій в українському суспільстві другої половини XVI – XVIII ст., природи політичної влади, становлення Української держави, формування моделей політичного розвитку України. Вагомими наслідками застосування міждисциплінарного підходу є посилення рівня теоретичності дослідження суспільно-політичної думки ранньомодерної України, розширення простору інтерпретації й оцінки її змісту, з'ясування логіки подальшого розвитку суспільно-політичних ідей та концепцій.

Пізнання суспільно-політичної думки ранньомодерної України не зводиться до побудови якоїсь її єдиної схеми, моделі чи варіанту. Складна інтегральна проблема припускає багатоваріантність шляхів її дослідження, використання досягнень різних наук, відходу від усталених пізнавальних принципів і методів.

Рефлексія над суспільно-політичною думкою ранньомодерної України неможлива без врахування історико-культурного контексту її творення і розвитку, без сприйняття реального процесу формування і утвердження політико-правових цінностей, зрештою, без розуміння самої української політичної історії як свого роду реальності, наповненої діями, активністю, думками, ідеями, уявленнями, переконаннями людей певної історичної доби.

Цілком обґрунтованою постає зміна дослідницьких акцентів у політичній науці. Вони не визначаються лише загальними схемами й зразками, що представлені в усталеній інтелектуальній та політичній традиціях, а обумовлюються тими історичними, культурними та політичними завданнями, що є пріоритетними в сучасному українському житті.

Рівень сучасного історико-політичного дослідження передбачає обов'язковий синтез підходів філософського теоретичного аналізу із специфічними прийомами і методами, що використовуються політичною наукою. Закономірним результатом цього стає розгляд сформульованої у

дисертаційному дослідженні проблеми у всій її повноті, теоретичній завершеності. Концептуальне знання, досягнуте в результаті теоретичного аналізу феномена суспільно-політичної думки ранньомодерної України, доповнюється узагальненням тих фактів і висновків, які отримані в конкретно-історичному дослідженні. Теоретичний аналіз лише в абстрактній і послідовній формі відтворює сутнісні риси певного феномена чи процесу. Враховуючи конкретні історичні дані, факти, події, специфічні акценти, він виступає логічним завершенням складного процесу наукового пізнання.

Цілком правомірним можна вважати висновок, що абсолютизація лише методологічного аспекту історико-політичного дослідження нерідко приводить до втрати конкретності предмета дослідження, втрати його національної своєрідності та специфіки. З іншого боку, надмірне акцентування на національній специфіці і національному контексті без теоретичності аналізу має своїм наслідком спрощення уявлень про досліджуваний предмет – суспільно-політичну думку ранньомодерної України.

Цілісне вивчення феномена суспільно-політичної думки ранньомодерної України відбувається в координатах культурно-національного буття і передбачає розгляд її особливостей у зв’язку з аналізом людської діяльності в певну історичну добу, з виявами соціально-політичної активності в реаліях українського життя другої половини XVI – XVIII ст. Враховується, що простір і час історичного буття суттєво впливає на всі формовияви української культури, значною мірою програмуючи зміст і специфічні риси суспільно-політичних поглядів українських мислителів ранньомодерної доби.

Це має наслідком те, що теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України відбувається не в загальних схемах аналізу (притаманного марксистській науці), згідно з якими той чи інший феномен духовного життя є відображенням соціально-економічних умов розвитку суспільства і втіленням загальних

закономірностей історичного розвитку, а як конструювання реальної картини українського життя на основі вивчення всіх форм людського досвіду, стилю мислення та життя, інтересів, мотивів та ідеалів особистості, сукупності уявлень і структури цінностей відповідної історичної доби.

Суттєву роль у дослідженні суспільно-політичної думки ранньомодерної України займає історична реконструкція, завдяки якій відтворюються загальна картина українського буття і політична реальність другої половини XVI – XVIII ст.

Сукупність уявлень про українське минуле, духовний і політичний досвід української людини ранньомодерної доби фокусуються в історичній пам'яті, механізми якої є альтернативними до суто раціональних способів пізнання. Історична пам'ять виступає своєрідним духовним і соціальним простором для збереження національної ідентичності і національної своєрідності українського етносу в час її формування – в другій половині XVI – XVIII ст.

Національна пам'ять зберігає уявлення української людини не тільки про минулі часи, вона більшою мірою спрямована на розуміння сучасного життя й проекцію шляхів поступу в майбутнє. Ігнорування такої залежності приводить до кризи історичної свідомості.

Важливе місце в історико-політичному пізнанні займає історична свідомість, яка акумулює в собі знання і домінантні уявлення про світ української людини, виступає структурним елементом культури, обумовлює структурно-часові характеристики українського суспільства в ранньомодерну добу.

Існуючи поряд з історичною пам'яттю і формуючись у певному соціокультурному просторі, вона відтворює минуле в більш строгих, раціональних формах, несучи на собі відбиток соціальних, політичних інтересів та потреб.

В цілому історична пам'ять, історична свідомість і сама історія є взаємозалежними і взаємообумовленими. У фокусі історичної пам'яті та

свідомості постає українське минуле у вимірах часу, формуються уявлення і знання про українську реальність у різні історичні епохи і формується бачення сучасною людиною своєї історичної спадщини. Важливим чинником обґрунтування суспільно-політичної думки ранньомодерної України виступає історичний факт.

РОЗДІЛ 3
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ВИМІРАХ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

3.1. Загальноісторичні та культурні передумови розвитку суспільно-політичної думки ранньомодерної України

Суспільно-політична думка ранньомодерної України формувалася під впливом багатьох чинників суспільно-політичного, релігійного та культурного характеру і в результаті постала як своєрідна синкретична цілісність зі специфічними ознаками. Її зміст обумовлювався потребами осмислення різноманітності українського культурного та політичного життя, в добу, яку історична та політична наука називають ранньомодерною або домодерною. Застосовуючи загальну світову схему, – пише І. Лисяк-Рудницький, – можна вважати, що початком ранньомодерної доби в українській історії є Люблінська унія 1569 р. [264].

Розвиток суспільно-політичної думки ранньомодерної України відбувався на фоні подій і процесів, які були пов’язані з поширенням ідей європейської Реформації та Контрреформації, становлення Речі Посполитої як окремого державно-політичного утворення, формування українського козацтва, поширення унійного світогляду і розколу українського православ’я. Як зазначають автори колективної праці «Історія політичної думки України», зростання раціоналістичної традиції в українській свідомості під впливом протестантизму створювало ідейні передумови для формування світської науки в Україні [176, с. 47].

Суспільно-політична думка досліджуваного періоду розвивалася в основному в координатах православного мислення, а її основними темами були проблеми обґрунтування основ православного вчення і захист православної церкви перед наступом католицизму на українських землях,

критика догм католицизму і політики Ватикану. Водночас у змісті суспільно-політичної думки ранньомодерної України відчувається помітний вплив ренесансно-гуманістичних ідей, які поширюються в Україні. Тому друга половина XVI – перша половина XVII ст. трактується у філософській та політологічній літературі (В. Литвинов, В. Нічик, І. Паславський, Я. Стратій) як культурно-національне відродження, особливими рисами якого в Україні стало поширення гуманістично-реформаційного світогляду, діалог із західноєвропейської культурною та інтелектуальною традицією, активна діяльність культурно-освітніх осередків (Острозький культурно-освітній центр), розвиток реформаційних ідей в рамках таких національно-релігійних організацій, як українські братства [266; 308; 321].

Досліджуючи суспільно-політичну думку ранньомодерної України, слід також усвідомлювати ту важливу обставину, що європейські за походженням культурні епохи – Ренесанс, Реформація, бароко, Просвітництво – в чистому вигляді в Україні не існували. Про це пишуть В. Нічик, В. Литвинов і Я. Стратій [308]. Йдеться скоріше про синтез, взаємопроникнення зразків православно-руського мислення та ідей західноєвропейської культури. Проте наслідком поширення західноєвропейських ідей в ранньомодерній Україні стало те, що вони були відчутними в різних сферах українського життя і значною мірою визначали особливості української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби.

Подією, яка вплинула на вектор розвитку українського суспільства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. була, безперечно, Люблінська унія (1569 р.). Її політичним результатом стало об’єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в одну державу – Річ Посполиту під владою польського короля.

Слід зазначити, що до часу підписання Люблінської унії спостерігалося досить рівне ставлення до української культури та української мови в межах колишніх земель Київської Русі. Так, книжний варіант староукраїнської мови, так само як і литовської, використовувався для ведення державних

справ. А православна за походженням українська та білоруська аристократія, посідала високі посади при княжому дворі. Правові норми Руської правди лежали в основі Литовського статуту і використовувались для регулювання життя громадян держави. Однак під владою Польщі становище українців стало значно гіршим: обмежувалася у своїх правах православна шляхта, вона вже не могла займати державні посади. Закономірним наслідком цього стало те, що українська еліта масово переходила в католицтво, українські ремісники витіснялися європейськими, а для українських селян вводилася панщина.

Можна стверджувати, що наслідком Люблінської унії була лише декларативна єдність Великого князівства Литовського і Польського королівства. Як зазначає український дослідник Я. Ісаєвич, фактично Велике князівство Литовське опинилося в підпорядкованому становищі й зберігало лише певні ознаки державності – окреме законодавство і суди, окремі вищі адміністративні посади, свою фінансову систему і військо. В результаті Люблінської унії українські землі – Підляське, Волинське, Брацлавське і Київське воєводства були включені до польської частини Речі Посполитої [180, с. 57–58] .

Саме завдяки підтримці української та білоруської шляхти (прагнення мати такі ж самі привілеї, як і польська шляхта) власне стала можливою Люблінська унія. При цьому сталість державницьких традицій з часів Київської Русі проявлялася в тому, що навіть після прийняття Люблінської унії українські князі («княжата») намагалися вести самостійну зовнішню політику, щоб змінити статус українських земель. Історичним фактом є те, що під час перших виборів короля Речі Посполитої князі Острозькі і Вишневецькі разом з найвпливовішими магнатами Великого князівства Литовського М. Радивилом і Г. Ходкевичем підтримували кандидатуру Генріха Валуа, в планах якого було повернути українські воєводства до Великого князівства Литовського. В колективній праці «Історія української культури» зазначається, що в цей час поширювалася також ідея про

своєрідну східноєвропейську федерацію, яка включала б Україну як васальну державу з князем Острозьким як її правителем. Тобто очевидними були прагнення зменшити підпорядкування Польщі. Подібні плани українські магнати мали і пізніше, причому все більшу роль у них починає відігравати окрема соціальна сила – українське козацтво [180, с. 480].

Після Люблінської унії в Україні спостерігалися великі економічні та політичні зміни: впродовж XVI ст. відбувається повне закріпачення селян (так само, як і в Польщі), проте зростає кількість малих містечок, що сприяло розвиткові торгівлі. На Сході України розвивається ремесло і торгівля, але в суспільно-політичному житті провідну роль починають відігравати великі землевласники. Новим явищем суспільно-політичного життя став феномен українського козацтва: козаки виконували функцію оборони кордону від татарських нападів вздовж межі з «диким полем».

На думку Я. Ісаєвича, Люблінська унія поряд з негативними наслідками мала й позитивні. І чи не найважливішим з них було те, що більшість українських земель об'єднувалися в складі однієї держави. Центральні і північно-західні землі в складі Речі Посполитої зберегли певні особливості в устрої і праві, користувалися Литовським статутом, використовували руську (українсько-білоруську) писемну мову не тільки в місцевих судах і урядах, але й в актах коронної канцелярії [180, с. 481].

Суттєве значення для суспільно-політичного і культурного життя України мало те, що після Люблінської унії православні та церковнослов'янські традиції замінювалися на нові римо-католицькі цінності. Українська аристократія прагнула інтегруватися до політичної системи польської держави, українська аристократія з часом все менше спиралася на православну традицію та освіту. Це, звісно, сприяло асиміляції верхівки українського суспільства з польською елітою. І якщо спочатку йшлося лише про асиміляцію переважно найвищих верств руської спільноти, то згодом під впливом польської культури і латинської церкви асиміляція торкнулася також середньої шляхти [98].

Таким чином, політичні процеси, процеси покатоличення, мовна та культурна асиміляція, які відбувалися в другій половині XVI ст. були тісно пов'язаними. Небезпека цього усвідомлювалася в суспільстві й знаходила відображення в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби. Так, на початку XVII ст. М. Смотрицький пише трактати «Пересторога» і «Тренос або плач православної Руської церкви», в яких вказує на небезпеку втрати для Русі кращих родів. Перелік М. Смотрицького налічує тридцять одне родове прізвище (князі Слуцькі, Заславські, Острозькі, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Ходкевичі, Сапєги, Потії), багато з яких згадуються і в пізній історії польської шляхти [406].

В соціально-політичному вимірі польська експансія і процеси асиміляції сприяли формуванню класу польських і українських полонізованих магнатів («княжат»), які володіли великими землями та маєтками і навіть мали власні війська. Так, Я. Вишневецький, колишній православний і ворог Б. Хмельницького, володів маєтностями навколо Лубен до 280000 душ. Такими ж великими і впливовими в польській державі українськими магнатами були Збаразькі, Чарторийські, Заславські та Потоцькі.

Специфіка української політичної історії XVI – XVII ст. фіксується в політичних поглядах шляхти і особливо – у політичних поглядах великих українських магнатів. З. Когут зазначає, що як справжні «княжата», «крулев'ята» вони проводили внутрішню і зовнішню політику, незалежну і навіть протилежну до політики Польської держави. Їхні вчинки, мотивовані вірою, особистими амбіціями, придворною дипломатією або чистим авантюризмом, мали далекосяжні політичні та міжнародні наслідки [209, с. 14]. Більше того, політичні погляди українського владного класу мали значення для політичного життя всіх східних слов'ян.

Слід бачити різницю між зразками поведінки і політичною орієнтацією української середньої шляхти і української аристократії – представників княжих родів. Однією з найвиразніших зовнішніх ознак цієї відмінності була

шлюбна стратегія як втілення певної «фамільної політики», метою якої було зміцнення позицій роду в суспільстві та владних структурах шляхом підтримання родинних контактів між українською та польською аристократією. Тобто навіть у сфері шлюбних зв'язків проявлялися суспільні та політичні структури Речі Посполитої. Особливо ці процеси посилилися після прийняття унії. Конфесійна різниця тут не бралася до уваги.

Про політичні впливи представників відомих українських родин у Речі Посполитій свідчить той факт, що у 1669 р. польським королем став син Яреми Вишневецького Михайло Корибут. А його наступником був славетний Ян III Собєський, рід якого також був пов'язаний з Україною і володів тут величезними маєтностями, а сам він народився у староруському замку Олеську під Львовом.

На думку історика І. Шевченка, політика великих українських полонізованих магнатів і середньої шляхти вела до занепаду Речі Посполитої, а магнати-українці за походженням чи власники українських земель приклалися до розвалу Польщі: магнати ставилися вороже до створення централізованої виконавчої влади і тим самим не лише послаблювали внутрішню демократію польського шляхетського стану, але й опиралися реформам, необхідним для того, щоб Польща стала однією з модерних держав XVIII ст. [478, с. 146].

Крім того, польська соціальна і політична верхівка відчувала очевидну загрозу з боку українського козацтва та козацької верхівки в претензіях на рівні зі шляхтою права. І саме тому вона не спішила вирішувати «українське питання». А це також посприяло в майбутньому занепаду Речі Посполитої.

Польське панування було суттєвим фактором впливу на українське суспільно-політичне і культурне життя України аж до середини XVIII ст. Однак, на думку багатьох істориків, польська експансія на Схід мала не завжди позитивне значення для самої Польщі. Так І. Шевченко у своїй праці «Україна між Сходом і Заходом» пише про те, що дехто з польських істориків з жалем зазначає, що краще б енергія, затрачена на підкорення

східних територій, була покладена на створення нової централізованої держави – стану, якого Польща так і не встигла досягти перед поділами. Такий хибний шлях на кінець XVIII ст. привів до розпаду польської державності й загальмував формування сучасної польської нації. Ба більше, Польща так і не спромоглася ані вирішити українського питання, ані відвернути вибуху Великої Козацької війни [478, с. 146–147].

Важливою передумовою політичних процесів в Україні з часу прийняття Люблінської унії і до середини XVII ст. стає активність нової соціальної сили – українського козацтва. Державотворчі можливості українського козацтва яскраво були продемонстровані в останній чверті XVI ст. і перших десятиліттях XVII ст., коли відбувалися потужні козацькі повстання. Крім того, в цей час проводилися релігійні реформи, переосмислювалася роль православної церкви в українському житті. Яскравою подією українського суспільно-політичного життя XVII ст. стає виникнення і активна діяльність нових соціальних і організаційних структур – об'єднань української інтелектуальної та літературної еліти та українських братств. Тоді ж з'являються нові навчальні заклади, пожвавлюється літературна діяльність українських книжників. Результатом спільної діяльності православних діячів, представників культурно-освітніх об'єднань та українського козацтва (воно підтримувало православну спільноту), стало можливим відновлення в 1620 р. православної ієрархії всупереч волі польського уряду і всіх структур тодішньої польської держави.

На наше переконання, особливістю української політичної історії було те, що значний вплив на характер і форми суспільно-політичних процесів в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст. здійснювала церква. А знаковою подією цього часу стало запровадження на українських землях Унії. В суспільно-політичній думці ранньомодерної України Унія і поділ Київської митрополії на православну та унійну сприймався як національна трагедія, як втрата власної духовної тотожності [98]. Гострі суперечки між українськими книжниками, що захищали православну віру та

православну церкву, і прихильниками унійної доктрини породили полемічну літературу (К. Острозький, І. Потій, Х. Філалет, Г. Смотрицький, З. Копистенський та інші). Представники обох «грецьких» конфесій утверджували й обґрунтовували концепції єдності християнських церков (П. Могила, В. Рутський). Культурно-освітнім наслідком релігійного протистояння стала активізація шкільництва, друкарства й наук в Україні. Можна констатувати, що релігійна полеміка в Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст., як правило, завжди пов'язувалася з гострими політичними суперечностями, в ній чітко окреслювалися суспільно-політичні інтереси тодішніх українських еліт.

Великий вплив на розвиток української суспільно-політичної думки досліджуваного періоду здійснювала польська культура кінця XVI – XVII ст., яка, по суті, стала транслятором європейських ренесансних і реформаційних ідей та цінностей на українські землі. Польські латиномовні поети (Мацей Казімєж Сарбєвський) та політичні мислителі – Анджей Фрич Моджевський, Ян Ласький) навчалися в європейських університетах, мали європейське визнання. Знайомство з творчістю польських поетів та польською культурою спричинило те, що українська духовна та політична еліта активно долучалась до здобутків західноєвропейської ренесансної культури. А культурно-освітній рух, який почався в Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст., розвивався під впливом ідей Відродження та Реформації. Однак прагнення отримати західну гуманістичну освіту стимулювало багатьох вихідців з України змінити віросповідання і перейти в католицтво (С. Оріховський, Ю. Дрогобич, П. Русин), що мало свої політичні наслідки.

Україна, звісно, зазнала впливу гуманістичних ідей. Як зазначається в колективній праці «Історія політичної думки України», українська політична думка другої половини XVI – XVII ст. розвивалася на основі ідеології гуманізму [176, с. 48]. Не розділяючи повністю думку авторів цієї праці про ідеологію гуманізму як основу української суспільно-політичної думки досліджуваного періоду (вирішальним, на нашу думку, був все ж вплив

православного світогляду і православного богомислення), слід погодитися зі зробленими дослідниками висновками про те, що в українській культурі другої половини XVI – першої половини XVII ст. були помітними явища і процеси ренесансно-реформаційного характеру – поширювалися ідеї громадянського гуманізму, увага концентрувалася на пізнанні людини, сама людина розумілася як активна й діяльна істота, утверджувалася цінність праці (передусім, духовної, але не тільки), докладалися інтелектуальні й практичні зусилля щодо реформування православної церкви.

При цьому, як зазначає низка українських дослідників (В. Литвинов, В. Нічик, І. Паславський, Я. Стратій), слід усвідомлювати те, що такі зрушення в духовному житті України не могли розвинутися до рівня національної ренесансної культури, як це було, наприклад, у Західній Європі: йдеться лише про окремі елементи гуманістично-реформаційної свідомості та окремі тенденції в розвитку української культури й української суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби [266; 308; 321].

Адекватної реалізації ідей Ренесансу в Україні не відбулося. Має рацію В. Нічик, коли пише, що в Україні поширювався північноєвропейський варіант гуманізму в тісній єдності з ідеями Реформації [308]. Саме реформаційні впливи визначили інтерес українських книжників, церковних діячів та інтелектуалів другої половини XVI – першої половини XVII ст. до релігійної тематики. Разом з тим не можна говорити про суто механічне запозичення ідей європейської Реформації. Українська суспільно-політична думка ранньомодерної доби розвивалася на власній національній та духовній основі.

Немає підстав сумніватися у висновку зробленому В. Литвиновим, В. Нічик і Я. Стратій, що реформаційно-гуманістичні ідеї в Україні розроблялися на ґрунті східнослов'янських форм духовності і греко-руської культури. Українські книжники використовували реформаційні ідеї передусім для відродження східного християнства і зміцнення православної церкви. Тому в кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні виникла своєрідна

східнослов'янська версія реформаційної та гуманістичної ідеології [308, с. 130].

Суб'єктом трансляції гуманістичної свідомості на український ґрунт і формування політичної культури була перша українська інтелігенція – представники освіченої верхівки українського суспільства, філософи, вчені, літератори. М. Попович справедливо наголошує, що процес зародження української інтелігенції, досить високого рівня освіченості, почався ще тоді, коли Україна входила до королівства Польського та Великого князівства Литовського [354]. При цьому українською інтелігенцією слід називати лише тих її представників, хто усвідомлював себе українцем, «русином» і постійно на цьому наголошував. Конфесійні чи мовні ознаки тут не відігравали основної ролі. М. Попович пише, що видатний гуманіст XVI ст. Станіслав Оріховський постійно підкреслював своє «русинське» походження. Немає ні одного його твору чи листа, де б він не писав, що він є «русин», українець («українського (руського) народу, польської держави громадянин»). Водночас він таврував тих, хто намагався нацькувати русина на поляка, а поляка на русина. При кожній нагоді він звертався до польського короля бути захисником Русі [354, с. 150].

В інтелігентському середовищі, яке формувалося в Україні в XVI – XVII ст., поширювався новий світогляд, зароджувалися нові форми ментальності, утверджувалися нові зразки життя. Перша українська інтелігенція виражала інтереси світської аристократичної верхівки і міського патриціату і в добу ранньомодерної України могла впливати на характер культурного і політичного життя. Українські інтелігенти з прекрасною освітою, яку вони отримали в європейських університетах, намагалися переконати своїх співвітчизників у користі науки та освіти для культурного та політичного розвитку української суспільства. Український дослідник В. Микитась пише, що наукова й педагогічна діяльність мандрівних вчених, студентів, майстрів з України, які свого часу навчалися в Західній Європі й засвоїли там гуманістичні ідеї, сприяла поширенню ідей гуманізму [286].

Випускники європейських університетів засвоювали і продовжували в себе на Батьківщині кращі традиції західноєвропейської освіти та культури.

У XV – XVI ст. в університетах Кракова, Падуї, Болоньї та Праги було багато студентів, відомих як Roxolani. В Польщі, в Італії були професори і доктори філософії «руської» нації. Так, Павло Русин із Кросна працював у Кракові, професор астрономії Георгій Русин (Юрій Дрогобич) у Болонському університеті (1458 – 1482 рр.), Григорій Керницький зі Львова здобув докторат у Падуї 1641 р. Не кажучи вже про уродженця Перемишля С. Оріховського, видатного публіциста, сина польського шляхтича і внука православного священика, який викладав у Краківському університеті, але відкрито декларував своє руське коріння.

Природно, що навіть ті представники української еліти, які працювали в рамках традиційної системи і були категоричними прихильниками православної віри, також перебували під сильним впливом польської культури. Про це яскраво свідчать українські вірші спудеїв Могилянської академії в Києві, виголошені на честь Петра Могили в 1632 р.

Незважаючи на те, що визначальним фактором українського суспільного та політичного життя, звісно, була церква, а «духовне життя того часу, – як наголошує Б. Кухта, – майже повністю проходило в релігійних рамках» [253], не слід відкидати, на нашу думку, й інші соціокультурні чинники формування суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Так, важливими центрами освітнього й культурного життя в цей час стають двори української шляхти, великих магнатів, які впливали на політичне життя в Речі Посполитій – князів Острозьких, Збаразьких, Радзивілів, Чарторийських та інших. Під їхнім патронатом виникали й активно функціонували різні об’єднання, гуртки, спільноти, де об’єднувались кращі представники української культури – поети, письменники, дидаскали, духовні особи. Такий феномен діяльності різних спільнот під патронатом великих феодалів був поширений як у Західній Європі, так і в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст. Їхня роль посилювалася в ті

періоди, що характеризувалися складністю й неоднозначністю соціальної, політичної й культурної ситуації. В Україні це відбувалося напередодні й після прийняття Унії 1596 р.. Українські книжники цього часу (І. Кам'янчанин, Г. Смотрицький, К. Острозький, З. Копистенський та інші) виступають з гострою критикою Римської церкви, Папи Римського. «Єгдаже начаша быти папежи расколницы божественѣй церкви, тогда умыслиша и опрѣсноки в службѣ приносити», – пише Ісайя Кам'янчанин [186, с. 190].

Видатними постатями, що активно проявляли себе як в культурному, так і політичному житті кінця XVI – XVII ст. й концентрували навколо себе однодумців, були князь Костянтин Острозький, князь Ян Замойський, брацлавський воєвода Роман Федорович Сангушко, волинський воєвода Олександр Федорович Чарторийський, московський боярин Андрій Курбський, який після втечі з Московії поселився на волинських землях, митрополити Йов Борецький та Петро Могила, Києво–Печерські архімандрити Єлисей Плетенецький і Захарія Копистенський та інші.

В кінці XVI – першій третині XVII ст. найбільш помітною стає діяльність Острозького культурно-освітнього об'єднання, що склалося навколо непересічної фігури князя Василя Костянтина Острозького. Значення цього культурного осередку для культурного й політичного розвитку України важко переоцінити. В самому його існуванні та різних формах активності – освітньої, літературної, богословської – фіксувався процес розвитку української ментальності. Основні завдання, навколо яких були сконцентровані члени Острозького об'єднання (поет Д. Наливайко, богослов й ректор Острозької академії Г. Смотрицький, М. Смотрицький, полеміст В. Суразький, К. Острозький та інші), стосувалися осмислення місця Східної грецької церкви в українському житті, захист й пропаганда православ'я, а також літературно-ерудитські пошуки. Острозькі книжники були авторами яскравих й дуже гострих творів антикатолицького змісту. Не чужими також їм були проблеми поширення реформаційної свідомості. Я. Ісаєвич відзначає, що за сприяння князя Костянтина Острозького була

відкрита перша вища школа в Україні, яку сучасники називали «триязичним ліцеєм», «колегією», «академією» [180].

Вільна віросповідна атмосфера і духовна толерантність, що існувала на українських землях, значною мірою характеризувала суспільно-політичну ситуацію в XVI – XVII ст. і сприяла появі нових ідей та суспільно-політичних поглядів. Ця атмосфера притягувала вільнодумців з Європи та Москви. Зокрема, в маєтку волинського шляхтича Кадіяна Чаплича після втечі з Московії, оселився єретик Феодосій Косой «со товарищи». Такі ж сприятливі обставини для культурної та суспільно-політичної діяльності складалися у маєтках Федора Бокея, Василя Древинського. На думку українських дослідників (В. Литвинов, В. Нічик, І. Паславський, Я. Стратій), саме на Волині сформувалось те особливе соціальне і релігійне середовище, яке сприйняло і адаптувало до українських умов ідеї європейської Реформації і яке забезпечувало знайомство з першоджерелами і творами представників італійського і північного Відродження [266; 308; 321].

Важливу роль у творенні феномена «привабливості» життя в ранньомодерній Україні відігравали й особисті зв’язки, які встановлювались між представниками руської спільноти і європейськими гуманістами, філософами, культурними діячами, дипломатами. Зокрема, завдяки особистому знайомству князя Яна Замойського – засновника Замойської академії і одного з найцікавіших культурно-освітніх осередків на українських землях в кінці XVI – на початку XVII ст. – з голландським філософом Юстом Ліпсієм в Україні став відомим його твір «Політика». А відомий поет Ш. Шимонович, який працював в Замойській академії, був знайомий з голландським гуманістом і дипломатом Георгієм Дузою.

Проте слід зазначити, що впливи Реформації в Україні були спорадичними. Значно стійкішими та історично обумовленими були зв’язки української шляхти з католицьким світом та Річчю Посполитою. Природно, що навіть ті представники української еліти, які були категоричними

прихильниками православної віри, перебували під сильним впливом польської культури і норм політичного життя польського суспільства.

Починаючи з другої половини XVI – початку XVII ст. українська шляхта починає усвідомлювати свою належність до шляхетського «політичного народу» Речі Посполитої. Дотримуючись традиційних для свого православного середовища цінностей, українська шляхта виявляла станову солідарність, патріотизм і любов до своєї «політичної» вітчизни, демонструвала відданість існуючій політичній системі. Як зазначає П. Сас, коли йдеться про інтегрованість української шляхти в «шляхетський народ Речі Посполитої», то це означає, що українська, польська й литовська шляхта були тотожними в культурному, ментальному, а також у політичному відношеннях [181, с. 484]. В системі політичних цінностей пріоритетне значення в цей час надавалось категоріям вольності, свободи, рівності.

Забезпечення станових свобод та інтересів шляхти було зафіксовано ще в Литовському статуті. Литовський статут створював особливий правовий режим. Тому з часу його прийняття домінуючою політичною орієнтацією української шляхти було відстоювання традиційного політико-правового становища, політичної рівноправності українських і польських воєводств.

Після релігійного наступу єзуїтів на східні території Польської держави (кінець XVI ст.) очевидними стали негативні наслідки польської експансії не лише для церковного й культурного, але й для політичного життя руського православного населення. Опір польському засиллю чинили різні верстви українського суспільства. «На соціально-політичному рівні він вилився у козацькі повстання та рухи селянських мас, що були сповнені ненависти до польських панів та їхніх єврейських і вірменських поплічників. На культурному рівні він набув форми релігійної полеміки та православно-освітянського руху», – пише І. Шевченко [478, с. 146].

Українська шляхта відстоювала права руської мови і православної релігії, і в цьому проявлявся її своєрідний патріотизм. Православна віра у її східному варіанті пов’язувала шляхетський народ України з усім «руським

народом». У численних політичних маніфестаціях української шляхти («Архив Юго-Западной Руси») використовується поняття «руський народ», коли йшлося про задоволення конфесійних прав православного населення в польській державі [24, с. 203].

Усвідомлення своєї належності до православної церкви було чинником самоідентифікації українського населення. Зокрема, укладаючи заповіти, українські шляхтичі, будучи підлеглими польського короля, демонстрували відданість православній вірі та православній церкві. Цікавим у цьому контексті є духовний заповіт українського магната В. Загоровського – «кастеляна брацлавского, маршалка господара короля» (1577 р.). Своїх дітей він заповідає виховувати в «своем языку руском, в писме святом». Водночас він бажає, щоб дітей вчили «науки латинского письма» і для того слід віддати їх у Вільно до єзуїтів, тому що там добра наука. При цьому «абы писма своего руского и мовенья рускими словы и обычаев цнотливых и покорных руских не забачали, а наболшей веры своее, до которое их бог везвал и в ней на сесь свѣт створил, и набоженства в церквах наших, греческому закону належного и порядне постановленого, николи, аж до смерти своее, не опускали…, богу ся, сотворителеви своему, молили…, а ереси всякое, як одное трутизны душевное и телесное, пилне ся выстерегали а от нее ся огребали [158, с. 171–172].

У соціальному плані українська шляхта відділяла себе від основної маси населення ранньомодерної України – «посполитого народу руського». Проте з погляду процесів національної самоідентифікації православна українська шляхта вважала себе частиною «руського народу».

Невід'ємною частиною політичної реальності ранньомодерної України були процеси, пов'язані з переходом української знаті в католицьку віру і посиленням католицької церкви та єзуїтів, а також складна ситуація в руській православній церкві. У своєму «Треносі» М. Смотрицький гірко оплакує втрати православної церкви і пише про відомі родини, у тому числі й про

представників найвідоміших і найпотужніших в економічному й політичному планах князівських родин, які зрадили православ'ю [406].

У православному середовищі українського суспільства XVII ст. були помітні католицькі та протестантські впливи. Це стосувалося не лише релігійних практик, але й адміністрування, освітньої сфери, мистецтва архітектури й іконопису.

Таким чином, релігійна відкритість і толерантність людини та суспільства на зламі XVI – XVII ст., змінювалася релігійним протистоянням православних і католиків уже в XVII ст., що згодом переросте в політичне.

Досить репресивну щодо православних українців політику в XVII ст. проводив орден єзуїтів. Найяскравіше це проявлялося в діяльності єзуїта П. Скарги. Причину схизми (розколу) він убачав саме в православній церкві і в поведінці православних ієрархів. Він переконував, що грецькою мовою не можна осягнути Божу благодать. Водночас, не сумніваючись у вищості латинської віри і латинської освіти, що, на його думку, давали доступ до світової скарбниці, П. Скарга виступав за навчання у школах рідною мовою для православного населення.

Отже, суворі конфесійні принципи і приписи не були основними в організації етнокультурного і політичного життя в добу ранньомодерної України. Тут значення мали не лише політичні чи релігійні цілі, але й особисті мотиви, певні норми світського життя, що стосувалися шанування своєї минувщини, предків тощо. Тому великі князі – католики (Криштоф Збаразький, Адам Сангушко, Ярема Вишневецький та інші, не кажучи вже про православних князів (Слуцькі, Чарторийські, Острозькі) з кінця XVI до середини XVII ст. виступають на захист православної церкви, оберігають православні храми, висувають проекти примирення православної та унійної церков шляхом створення Київського православного патріархату.

Можна стверджувати, що в добу ранньомодерної України релігійна віра є фактором не лише конфесійним, але й політичним. Віра православних магнатів була свідченням належності їх до славної історії, але з іншого боку,

вони мали також демонструвати відданість польській короні. Крім того, поведінка магната повинна була координуватися з діями його підлеглих. Ситуація поліконфесійності вимагала від нього свого роду толерантності у ставленні до слуг і підданих, оскільки піклування про своїх «вірних діток» було обов'язковим. В кінці XVI – на початку XVII ст. конверсії (перехід в іншу конфесію) були поширені лише в середовищі княжої руської аристократії, і це не в останню чергу було пов'язано з соціальними мотивами (служба у католиків) чи питаннями політичної кар'єри. Політичного забарвлення набуває в середині XVII ст. піднесення «руського» патріотизму, який поширювався як православна традиція.

Однак така конфесійна рівноправність, що впливала на політичне життя ранньомодерної України, була зруйнована в середині і другій половині XVII ст., коли почалася Національна революція під проводом Б. Хмельницького. В цей час етнічна належність ототожнювалась з релігійною (лях-католик чи русин-православний). Тому Національно-визвольна війна сприймалася, передусім, як війна релігійна, як війна вір.

Протистояння католицької та православної церков у XVII ст. мало свої політичні і суспільні наслідки. Через багато причин православна церква віддавала свої позиції латинській. Крім того, культурний і освітній рівень православних священиків значно уступав вишколеності єзуїтів, а моральний авторитет служителів православної церкви потерпав від різних зловживань, неосвіченості тощо. Вищі ієрархи православної церкви думали не про завдання пастирського служіння, а про збагачення і різні привілеї. Це, звісно, впливало на стан української свідомості та політичної культури.

Реакцією на незадовільне становище православної церкви в українському суспільстві XVII ст., на негідну поведінку частини вищого православного духівництва стало створення міським населенням особливих організацій – братств, метою яких був супротив (організаційний та ідеологічний) чужим (неправославним) культурним впливам і політичним претензіям. Я. Ісаєвич, О. Матковська наголошують, що братства виникали

на національно етнічному ґрунті і функціонували на етнорелігійній православно-українській основі [173; 283]. Однією з причин виникнення братств в українських містах і містечках був патронат міщан над православною церквою, а діяльність Львівського Успенського братства не в останню чергу обумовлювалась боротьбою львівських міщан за відновлення у Львові православного єпископства. Саме православна церква в цей час (як і в Київській Русі), а не політичні інституції найбільше виражала зміст і перспективи національного існування. Декларуючи у своїх статутах (Статут Львівського братства, Статут Віленського братства) свої вимоги і прагнення жити «у братерській любові», братства, по суті пропонували свої програми розумної організації українського життя. За «чином» Львівського братства були створені братські організації в інших містечках і містах Галичини, Холмщини, Підляшшя – Перемишлі, Городку, Замості, Рогатині, Бресті, Дрогобичі, Самборі, Бережанах, Холмі, Кам'янці, пізніше – Києві (1615 р.) та Луцьку (1617 р.).

В XVI – XVII ст. братства були ідеологічними центрами й організаторами суспільно-політичного життя в українському місті. В діяльності та ідеології братств проявлялося незадоволення діяльністю православного духовенства, його низьким морально-освітнім рівнем, прагненням до особистого збагачення, його «обмирщенням». Через діяльність українських братств відбувалося оздоровлення релігійно-культурної атмосфери суспільства і робилися реальні спроби обмежити вплив духовенства на суспільно-політичне і культурне життя. Навколо братств групувалися вільнодумці, які не відрізнялися прихильністю до офіційних доктрин – чи то це була офіційна доктрина католицизму, православ'я чи Унії.

В історичних документах зафіксовано, що братства не лише захищали і підтримували православну церкву, але й прямо втручалися в її справи, навіть у теологічні питання. Цьому сприяло також і отримання деякими з них статусу ставропігійного братства, що означало виведення братства з-під

духовної юрисдикції місцевого єпископа і прямого підпорядкування константинопольському патріарху. Так відбувалося з Львівським братством (Акты, относящиеся к истории Львовскаго ставропигиального братства) [4, с. 2–29].

Політика братств щодо православної церковної верхівки викликала великий супротив з боку високих церковних ієрархів. Не завжди були задоволеними активністю братчиків також православні магнати, оскільки порушувалось їх монопольне право виступати в ролі «оборонців батьківської віри». А саме українські князі – Острозькі, Хоткевичі, Слуцькі в першу чергу претендували на цю роль у політичному світі Речі Посполитої.

Українські братства за структурою, нагадували західноєвропейські середньовічні цехи. Однак на відміну від цехів, братства переважно займалися питаннями соціального, культурного характеру, вирішенням різних громадсько-політичних справ, а не виключно питаннями регламентації виробництва, як це було в Західній Європі. Діяльність українських братств визначалася питаннями морального змісту (підтримка вдів і сиріт, милосердя, шляхетна поведінка членів тощо) і завданнями, які висувала перед ними політична ситуація. В церковних братствах особлива увага приділялася вивченню грецької мови у своїх школах. З цією метою налагоджувалися тісні контакти з Царгородським патріархатом.

Братства були утвореннями, що організаційно і духовно протистояли католицькій церкві та її інститутам, католицькому та уніатському духовенству, а також державній владі Речі Посполитої. Вони прагнули самостійності у справах міського самоуправління, мати свої суди, власне громадське майно, самим обирати священиків і наймати вчителів для братських шкіл. Я. Ісаєвич зазначає, що досить помітними в діяльності українських братств були елементи реформаційної свідомості (критика церкви, переклад Біблії зрозумілою для мирян мовою) [173; 180]. Проте українські братства суттєво відрізнялися від різних реформаційних утворень Західної Європи: критика ними церкви була лише однією складовою

багатогранної діяльності братств у громадсько-політичному та культурному житті ранньомодерної України.

Крім релігійно-культурної братства виконували й інші (політичні, юридичні) функції: здійснювали представництво на сеймах, відстоювали майнові, політичні та духовні інтереси українського православного населення, захищали його право на займання державних посад, на заняття ремеслом і торгівлею.

Особливої ваги набували в діяльності українських братств різні суспільні та громадські справи: братчики обговорювали важливі громадські проблеми, піклувалися про школи, утримували друкарні та шпиталі. При братствах відкривалися школи і друкарні. Їх діяльність сприяла поширенню і демократизації освіти, вони докладали зусиль для того, щоб освіта стала загальнодоступною. Найбільш відомими братськими школами була Львівська (почала своє існування з 80-х років XVI ст.) і Київська братська школа, яка згодом переросла в Київську академію.

Таким чином, братства відігравали важливу роль у розвитку та зміцненні українського етносу. Крім того, вони перетворювалися в досить помітний фактор громадського та політичного життя в ранньомодерній Україні. В них утверджувалися як високі християнські цінності, так і норми світського життя, формувався новий стиль життя особистості. Українські братства протистояли настановам політичної влади і авторитаризму церкви, пропонували нові зразки суспільної активності. Хоча братства були створені при церквах, їхні функції виходили за межі лише релігійних утворень.

Виконуючи низку економічних, політичних і юридичних завдань, що стояли перед українською спільнотою братства стали, таким чином, конструктивним елементом українського життя в ранньомодерну добу. Діяльність братств була пов’язана з процесами формування національної свідомості: вони сприяли згуртуванню українських сил навколо спільних цілей й культурно-національних інтересів.

Складовою політичної культури в XVII ст. був також певний рівень правосвідомості, яка формувалася через оцінку статусу Руської церкви після Берестейської Унії, пропагування у 1620-х рр. ідеї про Річ Посполиту як батьківщину «трьох народів» з однаковим правом, пізніше – у зв'язку з боротьбою за козацькі «права й вольності» впродовж XVII ст., а також з обстоюванням своїх прав у спробах утвердити автономію козацького Гетьманату.

Реконструкція правосвідомості в етнокультурному вимірі українського життя являє собою складний процес, оскільки норми права своєрідно інтерпретувалися і реалізовувалися в повсякденному житті і були представлені в українській ментальності, а також особливим чином поставали у правничій літературі і в правових кодексах, які діяли на території України. В XVII ст. відбувається перехід від норм звичаєвого права (усної традиції) до норм «права писаного» (писемної традиції), тобто кодифікованого. Як зазначає Н. Яковенко, в повсякденному житті широко застосовувалися певні вербальні штампи, за допомогою яких описувалися найрізноманітніші нюанси людської поведінки. На тлі нерозвинутості літературної мови як засобу передачі психологічних реакцій людини це давало несподіваний ефект тотального просякання правничою термінологією мало не всієї писемної продукції тих часів – від гумористичних мініатюр, що заносились до судово-адміністративних книг, до творів візіонерського жанру (У віршованій драмі кінця XVII ст. «Розмова во кратці о душі грішной» Страшний суд змальовується як засідання міського суду) [500, с. 82–83].

Реальний стан правосвідомості в українському суспільстві засвідчують правничі пам'ятки – юридичні кодекси і посібники, які були поширені в Україні. Зокрема, Литовський Статут був зводом кримінальних, цивільних, адміністративних, державних, процесуальних та інших норм публічного життя Великого князівства Литовського. У Першому Литовському Статуті (1529 р.) вперше норми звичаєвого права переводились в офіційну юридичну площину. У Другому Литовському Статуті (1566 р.) відбувається подальше

уточнення правових норм. Після прийняття Люблінської унії (1569 р.) норми Другого Литовського Статуту мали силу чинного законодавства на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. У 1588 р. була прийнята третя редакція Статуту – Третій Литовський Статут. Його дія поступово поширилася на українську територію.

Після Люблінської унії в Україні набули чинності коронні сеймові конституції (ухвали Польського сему). В міру інкорпорації українських земель в Річ Посполиту суди українських міст діяли значною мірою на засадах коронного польського права. Існувала велика кількість його коментованих видань в Україні, відомих як статути.

Не слід відкидати також масштаб поширення в українських містах і містечках норм магдебурзького права. Так само, як і в середньовічній Західній Європі, українська людина, яка жила в ранньомодерну добу, не відривала себе від суспільного цілого. Її знання, досвід, форми поведінки обов'язково повинні були отримати визнання з боку суспільного середовища, певної соціальної групи. Система відносин, у які включалася людина, підкорювали її соціально-психологічно, матеріально і політично. Водночас, на думку А. Гуревича, підкорення нормам, дисципліні, не виключало визнання рівності членів групи і поваги до прав людини [140].

Згідно з нормами магдебурзького права українські міста отримували самоврядування. Норми магдебурзького права, а також деякі важливі норми римського права діяли у Львові, Києві, Кам'янці, Кременці, Житомирі, Вінниці, Бердичеві, Овручі, Стародубі, Чернігові, Полтаві, Гадячі, Глухові, Лубнах, Ніжині та інших містах. Литовські та польські королі були зацікавлені в економічному розвитку українських міст й хотіли бачити в їх жителях своїх союзників у боротьбі з великими феодалами, тому й вони надавали магдебурзьке право. Крім того, перекладалася, таким чином, відповідальність за оборону міста на самих городян. Відповідно до норм магдебурзького права закріплювались певні свободи за міськими станами, встановлювався порядок діяльності органів міського самоврядування, суду,

купецьких об'єднань, цехів, регламентувалися питання торгівлі, оподаткування, опіки, спадщини та благоустрою міст.

Велике значення надавалось судам, що були пов'язані з магістратом: у них розглядалися справи найрізноманітніших верств населення. Магдебурзьке право відіграло велику роль у зміцненні міст, послабленні їхньої залежності від місцевих феодалів і центральної адміністрації. Дотримання норм магдебурзького права створювало сприятливі умови для розвитку індивіда, для вибору ним соціальних зв'язків з іншими. Суттєво обмежувалась регламентація життя городян з боку держави і офіційних політичних інституцій. Таким чином, створювались сприятливі обставини для розвитку людської ініціативності та свободи в українському суспільстві ранньомодерної доби.

Магдебурзьке право демонструвало ефективність правового механізму урегулювання конфліктів в українському суспільстві, стримування виявів насильства між людьми, давало гарантії свободи та можливості реалізації людиною своїх особистісних прав.

Рецепція норм магдебурзького права мала своїм наслідком поширення в містечках Галичини, Волині і Наддніпрянщини коментованих викладів «Саксону», тобто німецького міського права.

Загалом правнича література була звичним для доби ранньомодерної України моментом політичного життя. Звернення до неї при вирішенні різних проблем, а також посилання на норми права у житті свідчить про повагу до закону в цілому. Однак суспільно-політична думка ранньомодерної України не здійснила власної рефлексії щодо природи права, походження законів тощо. Причини цього, на нашу думку, криються в підлеглому становищі і політичній несамостійності української політичної еліти цього часу, яка покладалася на нормативність правових норм, що існували в Речі Посполитій. Історичні та культурні передумови формування суспільно-політичної думки ранньомодерної України розглядаються автором дисертації в статтях [98; 124].

Таким чином, характеристика культурно-історичних передумов та суспільно-політичного контексту, в якому творились суспільно-політичні ідеї, погляди, переконання українських мислителів ранньомодерної України, є необхідним елементом історико-політичного дослідження.

Суспільно-політична проблематика ранньомодерної України (проблеми існування національної церкви, релігійна полеміка, політика польських та українських еліт, політичні протистояння та ідеологічні дискусії, питання про польські впливи в українському житті, взаємозв'язок військових і політичних процесів) мусять розглядатися лише з урахуванням історичних і етнокультурних координат розвитку українського суспільства. Не підлягає сумніву факт поєднання візантійської, слов'яно-руської традиції з впливами європейської культури в Україні ранньомодерної доби. Це складає основу української ментальності та політичної культури в ранньомодерний період української історії й специфічним чином відображається в суспільно-політичній думці.

Однак на відміну від європейської історії, коли європейцями створювалися цілком модерні концепції історії та суспільного розвитку, українці визначали свою ідентичність, культуру і самосвідомість, формували політичні програми і моделі політичного розвитку, виходячи з норм східнослов'янської православної духовності й візантійської спадщини.

Найпомітнішою і найдраматичнішою подією, яка вплинула на хід української історії в ранньомодерну добу і визначила проблематику суспільно-політичної думки цього періоду, стала Берестейська Унія (1596 р.), внаслідок якої православна церква об'єднувалася з католицькою і підпорядковувалася Папі Римському за умови визнання основних католицьких догм і збереження православної обрядовості.

Тема Унії, поширення Унії в Україні окреслювала антиуніатську (як і проуніатську) суспільно-політичну думку полемічного спрямування. Полемічна література кінця XVI – першої третини XVII ст. була присвячена проблемам осмислення релігійного життя в Україні, обґрунтуванню засад

православного вчення, захисту православної церкви перед наступом католицизму і зміцненням релігійно-політичного впливу Ватикану.

Органічними в контексті осмислення українськими книжниками і полемістами кінця XV – першої третини XVII ст. реалій українського життя постають також питання духовної єдності українського суспільства і творення власної національної ідентичності.

3.2. Суспільно-політичні погляди українських полемістів кінця XVI – першої третини XVII ст.

Суспільно-політична думка кінця XVI – першої половини XVII ст. формувалася в складному симбіозі багатьох процесів, які характеризували українську політичну і духовну реальність. Йдеться про покатоличення українських територій, що входили до складу Речі Посполитої, про ідеологічний, релігійний супротив цим процесам православної церкви, про релігійну полеміку, що розгорнулася між захисниками православ'я і представниками католицької та унійної церков. Важливі політичні акценти ставились в осмисленні історичного минулого Київської землі та ролі Руської спадщини для становлення української суспільності й формування національного буття.

Починаючи з часів Київської Русі, православна церква в її східнослов'янському, руському варіанті, відігравала визначальну роль в українському духовному житті, була важливою соціальною силою в українському суспільстві, інститутом, що утверджував зразки і норми поведінки української людини і вибір нею політичних пріоритетів на тому чи іншому етапові історичного розвитку.

За умови відсутності національної держави церква виступала як легітимна національна інституція і сприяла розвитку інтеграційних процесів в складні й досить неоднозначні періоди розвитку українського суспільства. Важливими були функції збереження основ духовної єдності українського

етносу та цілісності його культурного простору. Обставини політичної боротьби та духовного існування української спільноти сприяли тому, що православна церква стала інститутом, який виконував функції збереження національної ідентичності. А проблеми існування та збереження православної церкви стали частиною громадської та суспільно-політичної діяльності української спільноти в XVI – XVII ст.

Можна стверджувати, що основним критерієм «національного» у ранньомодерній українській свідомості був фактор релігійний – відданість православ'ю і належність до східної грецької (православної) церкви. Крім того, важливу роль відігравали спільність походження, мови, звичаїв і обрядів. На думку З. Когута, найуживаніше ідеологічне кліше в політичному лексиконі суспільства XVI – XVII ст. – «руський народ» у значенні політичної категорії зводилося переважно до значення широкої віросповідної спільноти, що населяла українські і білоруські землі [209, с. 85].

В документах XVI – XVII ст. «руський народ» розглядається як один з народів світу поряд з італійцями, поляками, французами та московитами. Визнається, що цей народ має спільну культурну та історичну спадщину, сформовану в часи Київської Русі. У політичних маніфестаціях того часу вживаються як самостійні терміни «руський народ» і народ «грецької віри». («народ наш руський релігії старожитної грецької», «народ наш у релігії старожитній» тощо). Тобто фактор національний і віросповідний доповнюють один одного, коли йдеться про самобутність українського етносу («Акты, относящиеся к истории Западной России) [2].

Слід зазначити, що інтегрованість української шляхти в «шляхетський народ Речі Посполитої» не сформувала тотожність польської й литовської шляхти в культурному, ментальному й політичному сенсах. Дослідники української історії стверджують, що вже на початку 20-х років XVI ст. виникає теоретично вмотивована політична концепція «руського народу». П. Сас і С. Плохій вважають, що поняття руської історії та руського народу розглядалися як політичні. Ідейними засадами цієї концепції були тези про

одвічну свободу народу, засновану на природному праві й моральних приписах старовини. Стверджувалося, що ця свобода виявилася в добровільному і договірному підданстві, в присязі королю Польщі під час інкорпорації нею українських земель і затвердженні цього політико-правовими актами [181; 390; 331]. П. Сас зазначає, що руський народ об'являвся третім політичним народом країни після польського та литовського. Поширеною була думка про те, що «руський народ» є одним з фундаторів Речі Посполитої і рівноправною стороною поряд з польським та литовським народами [390].

Виходячи з ідеї рівноправності руського, польського та литовського народів формувалася думка про необхідність визнання прав руського народу, передусім, у сфері віри. Боротьба за православну віру і православну церкву стала інтегруючим чинником у становленні української спільноти, особливо після прийняття Берестейської церковної Унії 1596 р.. Національний (православний) чинник був важливою характеристикою політичної свідомості руської (української) спільноти в добу ранньомодерної України.

Напередодні прийняття Берестейської Унії 1596 р. складалися несприятливі для політичного, духовного і культурного розвитку української спільноти умови. Православне духовенство було незадоволене своїм становищем у Речі Посполитій порівняно з католицьким єпископатом, політичні й громадські вимоги щодо православної церкви і православного кліру висували братства, великі українські магнати («княжата») прагнули зрівнятися в своїх правах з католицькою шляхтою, польські королі здійснювали дії щодо досягнення духовної й політичної єдності своєї держави, і найголовніше, почала відбуватися агресивна експансія польських магнатів і католицької церкви на Схід, на православні землі.

Проте Унія 1596 року – це не лише закулісна змова частини вищого православного кліру (І. Потій, К. Терлецький та інші) з Римом. Дехто з найвідоміших українських магнатів (зокрема, князь Костянтин Острозький) обговорював можливості Унії зі своїми противниками. Так, К. Острозький,

захисник православ'я, засновник Острозького культурно-освітнього осередку разом із школою, виклав своє бачення можливого православно-римського союзу у листі до володимирського єпископа І. Потія (1593 р.). Як відомо, політичні та релігійні зв'язки між українськими землями та латинським Заходом були завжди. Однак церковний розкол, який відбувся в 1596 р., мав далекі політичні наслідки. Як пише І. Шевченко, католицький наступ у Східній Європі був ідеологічним супроводом територіальної експансії Польщі на схід [478, с. 158].

Оскільки українські території перебували під політичним пануванням Польщі, саме тут передбачалося перевести православну ієрархію Русі під верховенство папи, а до літургії східного обряду ставитися терпимо. А для цього потрібно було схилити до Унії впливових магнатів, заснувати мережу єзуїтських шкіл і колегій, публікувати католицькі книжки руською мовою. Деякі православні ієрархи підтримали Унію, щоб отримати рівність прав з католицькими ієрархами. Символом такої рівності повинен був бути допуск православних єпископів до сейму Речі Посполитої. Результатом цього й стала Берестейська Унія 1596 року. Найбільш ревними прихильниками Унії були К. Терлецький та І. Потій, єпископи луцький та володимирський. Згодом її підписали ще четверо ієрархів – київський митрополит Михайло Рогоза та єпископи полоцький, холмський і пінський.

Проводячи політику щодо впливу на свідомість людей на руських землях, католицька церква уміло використовувала свої організаційні та політичні структури. На початок XVII ст. припадає розквіт латинської освіти: єзуїтські школи були добре організованими, мали єдині універсальні програми навчання і використовували добре продуману систему тиску на свідомість людей. Крім того, як зазначає Н. Яковенко, для потреб релігійного оновлення використовувалися здобутки гуманізму та Реформації [180, с. 589]. Тому суто негативна оцінка діяльності єзуїтських шкіл в Україні, яка утвердилася з часів пристрасних полемічно-публіцистичних виступів

українських полемістів повинна бути суттєво переоцінена відповідно до об'єктивного аналізу змісту і рівня освіти в єзуїтських учбових закладах.

В кінці XVI – на початку XVII ст. православна церква перебувала в глибокій кризі й тому була досить вразливою до претензій своїх ідеологічних противників. Як пише І. Огієнко, вона «була в ненормальному стані, хворіла на всі гріхи смертні» [313, с. 134]. Неосвіченість, невігластво, аморальність, пияцтво, чвари в середовищі священиків не додавали їй авторитету в очах людей. У багатьох випадках критика православної церкви була справедливою. Відомий католицький полеміст і єзуїт Бенедикт Гербест у своїй праці «Календар Римский новый» писав, що Бог відібрав у Руси волю, пам'ять і розум [26, с. 251–252].

Православне населення (схизматики) зазнавали утисків і пригнічення з боку польської влади і католицької церкви. Якщо в XVI ст. Річ Посполита була досить толерантною і життя в польській державі характеризувалося деякою «привабливістю», то вже в XVII ст. найважливішим чинником політичного і культурного характеру стала належність до певної конфесії. Незважаючи на те, що Унія планувалась як крок до встановлення злагоди і єдності в суспільстві, порозуміння між людьми, досягти українській громадськості цього не вдалося. Як пише В. Нічик, лише згодом і завдяки іншим політичним та історичним обставинам був здійснений відхід від подібних націодеструктивних тенденцій у напрямку до націозберігаючої функції Унії. Вона стала перепоною полонізації й русифікації. Натомість православна церква не лише втратила ці функції, але й стала активним чинником імперського великодержавного шовінізму [307, с. 38].

В час, коли в Україні ширилася Унія і посилювалися впливи католицизму, консолідуючі функції в українському суспільстві брала на себе православна церква.

Релігійне й політичне протистояння в кінці XVI – першій половині XVII ст. стало причиною виникнення такого яскравого феномена духовного життя, як полемічна література. Її представниками з православного боку були

Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Стефан Зизаній, Христофор Філалет, Клірик Острозький, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Іван Вишенський. Значною мірою завдяки творам цих українських мислителів починається рух за відродження руської віри. Найбільшими їхніми противниками були католики Петро Скарга і Бенедикт Гербест, а також прибічники Унії – єпископи Кирило Терлецький, Кирило Луцький, Гедеон Львівський, Леонтій Пінський, Діонісій Холмський, Іпатій Потій, митрополит Михайло Рогоза.

Колискою західноруської полемічної літератури стала праця відомого і розумного опонента православної церкви П. Скарги «Про єдність церкви божої» (1577 р.). Цей твір був присвячений князю Костянтину Острозькому. У присваті П. Скарга звертається до князя Острозького за допомогою в створенні єдиної церкви [396].

Серед своїх сучасників П. Скарга вирізнявся великим хистом церковного проповідника, тонким аналітичним розумом, прекрасною освітою і ерудицією. На думку авторів «Історії політичної думки України», саме П. Скарга був чи не найвпливовішою фігурою польської Контрреформації кінця XVI – початку XVII ст. [176, с. 49].

Причиною всіх бід Польщі П. Скарга вважав існування на її території різних вір і, передусім, православ'я. На його думку, православна віра стала наслідком виходу греків з-під влади римського первосвященика і обману руського народу. Намагаючись заперечити факти, «вредящие единству церкви Божей», тобто утверджуючи церковну єдність як засаду єдності політичної, П. Скарга закликав до покори Папі Римському і до возз'єднання православної церкви з католицькою, до повернення до «старожитної єдності». Греко-візантійська і руська спадщина отримують у нього однобічну інтерпретацію [396,с. 223–526].

Твір П. Скаги є не лише пам'яткою полемічної літератури, це свідчення ідеологічного протистояння православної та католицької церков з очевидними для того часу політичними наслідками.

Реакцією на ідеологічне неприйняття праці П. Скарги та його уніатських прибічників стала низка талановитих публіцистичних творів православних авторів К. Острозького, З. Копистенського, Х. Філалета, І. Вишенського, Г. Смотрицького та інших). Українські полеміст гостро критикували догмати католицької церкви, принципи її організації, церковний абсолютизм, особливу роль у духовному й політичному житті римських пап, їхній вплив на світську владу.

Руська історія і руська спадщина стали основою і головним аргументом, на яку посилалися православні полеміст у своїй боротьбі з католиками. В кінці XVI – на початку XVII ст. формувалось також суспільне середовище, яке активно сприяло відродженню руської спадщини та «істинної віри». Один із найвідоміших осередків культурно-освітньої та громадської діяльності української суспільності був сформований в Острозі, навколо князя Костянтина Острозького. М. Грушевський пише, що в діяльності гуртка вчених людей, що згрупувалися навколо Костянтина Острозького, фокусувався цілісний процес розвитку української ментальності свого часу. Ця діяльність розгорталася навколо осмислення проблем православної церкви, пропаганди православ'я, захисту його перед наступом католицької церкви [139, с. 111–116]. Крім того, тут знайшли досить оригінальну інтерпретацію гуманістичні та реформаційні ідеї, поширювалась реформаційна свідомість.

Князь Костянтин Острозький був надзвичайно багатою і впливовою людиною в Речі Посполитій і водночас – він ревний захисник православ'я. При дворі князя Острозького об'єдналися православні, католики, антитринітарії, греки, московські втікачі, зокрема, друкар Іван Федоров. Про існування літературно-інтелектуального осередку пише З. Копистенський в «Палінодії»: «найдовалися на двор҃ѣ его и мовцы оному Демосфеновы ровныи, и Сафанове и иныи любомудрцы. Найдовалися и докторові славныи, в греческом, славенском и латинском языках выцв҃чоныи», «Церкви и двор того княжати – полныи православных учителей евангельских и

апостольских…» [221, с. 1135, с. 1137]. Двір князя Острозького став центром нової освіти, літературної та видавничої діяльності, в Острозі Іван Федоров (чи, як його називали сучасники, Іван Федорович) здійснив видання Біблії церковнослов'янською мовою. Членами гуртка були видатні представники української культури XVI – XVII ст. – Дем'ян Наливайко, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Мотовило, Клірик Острозький.

Видатною подією в українському житті стало відкриття в 1581 р. Острозької слов'яно-греко-латинської академії – першої серед православних слов'ян. В ній навчали трьох мов – церковнослов'янської, латинської та грецької, серед учителів були греки (Кирило Лукаріс), а ректором її був видатний публіцист Г. Смотрицький. З Острозької академії вийшли видатні літератори й громадські, політичні діячі, зокрема, М. Смотрицький й гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

Острозькі книжники були першими, хто усвідомив необхідність боротьби з католицизмом та протидії спробам Папи Римського підкорити собі православну церкву. Г. Смотрицький у книзі «Ключ царства небесного» виступає гідним опонентом П. Скарзі та Б. Гербесту. Він гостро критикує принципи організації католицької церкви і методи її роботи з православним населенням для навернення його в католицьку віру. «Учителеве костела римского… удаются до вас, народове рускіє, розличными кшталты и способы, выносячи зацность, святобливость, можность и над вс҃ми под небом звирхность своих папежов римских и от них уставленые законы и в҃ры также, а наших патрыархов кгрецких, и от них держаную в҃ру и закон, их вами посполу. Знедов҃рством, глупством и отщепенством змешавши, пред очима вашими явне топчут ногами а призывают вас в єдность» [403, с. 215]. Він закликає руський народ не мовчати і не терпіти, а гідно противитися чужій для Русі вірі, оскільки «молчанє з часом слушным за мудрость почитано бываєть и с пожитком, а з часом теж за глупство и з шкодою» [403, с. 216].

Г. Смотрицький добре розумів історичну ситуацію, що склалася навколо питань віри і прийняття Унії. Він пише про складну релігійну і суспільно-політичну обстановку в Україні кінця XVI ст.: «…розгорѣся великій пламень злохитрыхи многоглавныхєресей, помалѣ по временєх вступающих злохулно на преданія церковная, от єдиная на єдину, даже и до самыя главы церкве пріидоша…» [403, с. 208]. Така ситуація була дуже несприятлива для розвитку особистості, культури, процвітала ненависть, зрада, пожадливість серед вельмож і посполитих. По суті, руйнувалися засади українського суспільства.

Подібне сприйняття української реальності помітне також у творчості Ст. Зизанія, відомого полеміста і активного діяча Львівського та Віленського братств. Він був критиком світської та церковної влади, активно виступав проти Унії. Його проповіді були спрямовані проти релігійних переслідувань протестантів і православних. Ст. Зизаній різко засуджував вищу православну ієрархію, яка підготувала й проголосила Берестейську церковну Унію. Погляди Ст. Зизанія були настільки неортодоксальними з погляду офіційної церкви, що головний його твір, написаний в дусі реформаційних учень – «Катехизис», який був виданий у Москві в 1644 р., був засуджений православною і католицькою церквами.

Ст. Зизаній – автор відомого антикатолицького та антиуніатського трактату «Казанье святого Кирила патріархи ієрусалимского, о антіхристѣ и знакохєго» (Вільно, 1596 р.). В ньому Ст. Зизаній висловлює свою пошану князю Костянтину Острозькому за його дії, спрямовані на зміцнення православної церкви, за будівництво церков, надання великих коштів для «розширенняпобожности»: «Константин, он великий гетман…, котрого сталость, мужество, повагу, мудрость, вѣру господу Богу и пану своєму не толко в тутошних, але и в ины хпанствах дознали зацных народов люде»[165, с. 249].

У «Казаньи» Ст. Зизаній звертає увагу на нерозумну діяльність людей (як посполитих, так і представників вищих шарів суспільства), яка приводить

не до утвердження порозуміння і згоди, а до руйнування розумних основ людського буття. Найгіршими якостями людей для нього є гордість, багатство, зверхність, неприязнь тощо [165, с. 251]. Не приймаючи ідею єдиного чи кількох пастирів, письменник-полеміст декларує принцип єдності, спільності вірних православ'ю.

Окремим об'єктом критики Ст. Зизанія стає католицька церква і претензії Папи Римського на світове панування. Папу він називає антихристом, а всіх інших – слугами антихриста. Ст. Зизаній виступав проти верхівки Речі Посполитої: в середовищі церковному і владному відсутність порозуміння «владыки на владык, а клирики на клириков, и иных стану духовного на себе повстаючих, и до крови находячих» [165, с. 252], на його думку, є неприпустимим для нормальної організації суспільно-політичного життя.

Позиція Ст. Зизанія щодо різкої критики верховної влади і теократичних зазіхань Папи Римського панувати у всьому світі була співзвучною ідеям багатьох європейських реформаторів (Я. Гуса, Ж. Кальвіна, антитринітарному рухові). Можна висловити припущення, що у своїй критиці церкви Ст. Зизаній був близьким до реформаційних ідей. Згодом ці ідеї поширювалися в українській суспільно-політичній думці XVIII ст. (Т. Прокопович, С. Яворський).

З раціоналістичних позицій Ст. Зизаній підходив до осмислення догматів ортодоксального християнства – співвідношення душі й тіла, існування царства Божого, пекла і раю. Відкидаючи догмат про посмертне блаженство й особливу близькість до Бога святих, Ст. Зизаній, по суті, висловлює сумнів в особливих якостях духовенства. Виступаючи проти папства, Ст. Зизаній, так само, як і інші українські полемісти, висловлює думку про непотрібність земного глави церкви, оскільки таким є Ісус Христос.

За свою непримиренну позицію щодо Папи Римського та антикатолицьку й антиуніатську діяльність Ст. Зизаній зазнавав

переслідувань з боку як світської, так і духовної влади. В 1595 р. київський митрополит Михайло Рогоза через непокірність полеміста духовній владі видав грамоту про відлучення Ст. Зизанія від церкви і заборонив йому проповідувати. У грамоті вказувалось на те, що він не дотримується канонів, критикує всіх пастирів і духовний стан взагалі, спричиняє погіршення становища церкви, і тим самим розділяє народ [302, с. 121–122].

З іншого боку, Ст. Зизаній був оголошений польським королем Сигізмундом III державним злочинцем, тому він змушений був переїхати у Вільно. Всі ці дії свідчили про реальну небезпеку ідей Ст. Зизанія для офіційної політичної влади і офіційної церкви. Його погляди, що стосувалися осмислення і бачення істинних засад функціонування церкви і тлумачення важливих християнських догматів, проектувалися на сучасну йому українську реальність і неминуче отримували політичне спрямування.

Одним з найвидатніших полемічних творів кінця XVI ст., в якому формулюється релігійно-політична проблематика і відображується суспільно-політичний світогляд української людини ранньомодерної доби, є «Апокрисис» Х. Філалета. Трактат став відповіддю на книгу П. Скарги і на рішення Берестейського собору. Автор пише про істинні релігійні та політичні причини проведення Берестейського собору, наголошуючи, що справжню вигоду від нього мав Ватикан, польський король, польські магнати і шляхта, а також деякі православні єпископи.

Твір Х. Філалета є однією з найвдаліших спроб критики формального змісту Унії і обґрунтування тих форм життя, які відповідають нормам християнства.

Через всю працю проходить ідея критики церковних інституцій, папського єдиновладдя. Акт прийняття Унії трактується полемістом як незаконний і нерозумний, тому що це було досягнуто всупереч традиціям і звичаям предків. Унія, на думку полеміста, також суперечить правам, що давались православним королівською владою [425, с. 1040, с. 1044].

Відповідаючи захисникам Унії, автор «Апокрисису» наголошує, що справжньою метою католицької церкви у справі об'єднання церков є не встановлення миру серед християн, а прагнення Папи Римського утвердити свою владу, як духовну, так і політичну, на українських землях, втручатися у світські справи. Заручившись підтримкою польської влади, католицька церква поширює свій вплив на українських землях не силою переконаності й твердості у вірі, а силою зброї і відвертого насильства.

Автор аргументовано говорить про рівність грецької і римської духовної влади, про однакові права грецьких і римських владик, тому що істина є одною для всіх, «слово розны, речу однак одно суть» [446, с. 1074].

Поширеним явищем в українському житті він вважає втручання світської влади в справи церкви. Однак істинна церква не будується за настановами і приписами світської влади. Світська влада не повинна втручатися в духовні справи, а можливості державної влади не перевершать норм християнської моральності, на яких ґрунтується церква. Те ж саме стосується насильницьких методів у керуванні підлеглими. Натомість особливе значення Х. Філалет надає терпеливості й терпимості (толерантності).

Х. Філалет критично ставився до авторитарності церкви, ієрархічності її структури. Різко негативно він сприймав одноосібність влади в римській церкві. Він наголошував, що «розумѣннє о єдино начальствѣ церковном паперових милостій Римських ани в Евангеліи, ани в святых учителех, ани в историах церковных фундаменту не маєт» [446, с. 957]. Крім того, для церковного єдиновладдя немає моральних підстав. Х. Філалет яскраво змальовує духовний і моральний занепад церковної верхівки, формуючи, таким чином, у свідомості української спільноти негативну оцінку латинської церкви взагалі, особливо її ієрархії. Якщо навіть апостолу Петру й приписували «первшость порядку», «первшость власти и старѣйшинства», то він, на думку Х. Філалета, був всього лише першим серед рівних без верховної влади над іншими [446, с. 1336]. Умовою єдності, за яку так

виступали ідеологи католицької та уніатської церков, може бути реальна рівність католиків та православних.

Отже, позиція Х. Філалета не є ортодоксально православною (це може служити доказом для припущення, що автор «Апокрисису» належав до реформаційної течії социніанства), вона перегукується з ідеями протестантизму. Одним із політичних наслідків поширення протестантських ідей в Європі, як відомо, стане ідея про політичну рівність людей незалежно від їх походження.

Можна також припустити, що в початковому вигляді в «Апокрисисі» Х. Філалета формулюються ідеї суспільного договору і природного права. Політично перспективною стала також думка полеміста про обмеження влади монарха законом і про дотримання ним, так само, як і його підданими, справедливого закону.

Х. Філалет констатує, що всі громадяни Речі Посполитої є підданими короля і присягають йому, мають рівні зобов'язання перед королем і польською державою. Піддані присягають королю виконувати свої обов'язки, а король присягає підданим діяти згідно із законом, поважати права і свободи своїх підданих. Це є запорукою міцності й могутності держави. У випадках порушення королем закону, недотримання і нехтування ним прав і свобод підданих, держава послаблюється й у результаті занепадає.

Таким чином, на переконання Х. Філалета, всі громадяни повинні бути рівними в своїх правах, незалежно від належності до католицької чи православної конфесії. Разом з тим присягу королеві складають не лише піддані, але й король при сходженні на престол присягає народу, державі та її громадянам. Це є своєрідним договором між королем і державою, з одного боку, та громадянами держави, з іншого. Вибір віри кожною людиною є справою її сумління, а рівність громадян у державі визначається рівністю їх обов'язків. Піддані повинні захищати свої права від авторитарної влади.

Монарх не може бути повновладним володарем над своїми підданими, його влада не поширюється на душу людини. Монарх не має права чинити

свавілля відносно своїх підданих і не може бути абсолютно самовладним. Відносини між королем і підданими повинні ґрунтуватися на законі та добровільній згоді. Ігнорування інтересів підданих, утиски і беззаконня породжують невдоволення владою і можуть спричинити силовий супротив, «внутрішню війну», відповідальність за яку буде лежати на королівській владі.

Очевидним є те, що висловлені в «Апокрисисі» думки та ідеї суттєво відрізняються від тих політичних стереотипів, які декларувала тогочасна державна і світська влада. На думку Х. Філалета, монарх мусить розуміти силу своєї влади і усвідомлювати межі влади. Безмежною може бути тільки воля Божа, яка однаково панує як над монархами, так і над їх підданими [446, с. 1808]. Отже, перспективи організації суспільного і політичного життя в рамках польської держави Х. Філалет мислить у категоріях рівності, толерантності і християнського братерства.

Водночас, виходячи зі складності історичної та політичної ситуації, яка складалася в українському житті, Х. Філалет не відкидає й насильницьких методів в утвердженні розумних форм суспільно-політичного життя. Закладаються, таким чином, основи компромісу між державною волею і народом: підлеглі виконують свої безпосередні обов'язки, а монарх діє згідно із законом. Це постає як спосіб досягнення згоди в державі, в іншому випадку важко досягти розумної організації суспільного та політичного життя в Україні.

Велике значення Х. Філалет надає людським чеснотам і моральним якостям людини. Саме вони складають, на його думку, основи ідеального людського співжиття. Слід відзначити, що такий суспільний ідеал багато в чому нагадує аналогічні проекти ідеального суспільства, витворені західноєвропейською філософською та політичною думкою. Так само, як і європейські гуманісти (Т. Кампанелла, Т. Мор), Х. Філалет проектує таке ідеальне суспільство, в якому були б відсутні зовнішній примус держави, насильство над людиною і несправедливість. Покладаючись на розум і

виправивши всі недоліки, можна побудувати ідеальний суспільний устрій. І такою ідеальною спільнотою є Церква, саме до неї повинна прагнути людина [446, с. 1640].

Досить складним і суперечливим є місце в полемічній літературі XVII ст. одного з найосвіченіших і найталановитіших її представників – М. Смотрицького (1558 – 1633 рр.), який починав свій шлях із захисту православ'я, а закінчив як католик. Син ректора Острозької академії, М. Смотрицький вчився у Віленській єзуїтській колегії, Вроцлавському, Лейпцігському, Нюрнберзькому й Віттенберзькому університетах, був членом Віленського братства, виступав з полемічними творами, у 1617 р. постригся у ченці, у 1627 р. офіційно перейшов до Унії. Староукраїнською мовою він написав свою знамениту «Граматіки славенская правилное синтагма».

Виправдовуючи свій перехід в Унію і закликаючи до такого кроку інших людей, М. Смотрицький стверджував, що подібний крок приведе до спокою Батьківщини, сприятиме відновленню відібраних у неї прав. М. Смотрицький шукав шляхи подолання розколу в українському суспільстві за конфесійною ознакою.

Найпомітнішим і найвпливовішим у межах східнослов'янської, православної культури є твір М. Смотрицького «Тренос тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви», написаний польською мовою (Вільно, 1610 р.) [406]. Причиною її написання був історично зафіксований факт погрому уніатським митрополитом І. Потієм віленських православних церков і монастирів, які у 1609 р. насильно були передані уніатам, а також економічний і політичний тиск на православних з боку польської держави.

М. Смотрицький пов'язував релігійну боротьбу в XVII ст. з боротьбою проти інтересів і політичних планів папства і польських магнатів. Він називав католицьку церкву «алчним звіром», що прагне захопити всі багатства руського народу. Серед завдань, які ставив перед собою

український полеміст, було пробудження громадської думки для боротьби проти поневолення.

«Тренос» написаний у формі плачу православної матері-церкви за своїми дітьми. Через персоніфікований образ матері-церкви постає образ матері-України, яка плаче за своїми невдячними дітьми, що покинули свою віру, свою мову і громадянство. Йдеться, передусім, про великих українських магнатів, представників княжих родів і меншої шляхти. М. Смотрицький пише, що завдяки цілеспрямованій роботі єзуїтів у латинську віру перейшли українські аристократи з Волині, Полісся, Галичини, Холмщини. Католиками стали князі Слуцькі, Заславські, Вишневецькі, Збаразькі, Чарторийські, Бужинські, Лукомські, Пронські, Соколинські, навіть «дім княжат» Острозьких, який донедавна ще був оплотом православ'я [406, с. 84]. Від офіційної православної церкви відходили також православні миряни, створюючи власні релігійні громади.

Звертаючись до уніатського духовенства, церква запитує: «…доки німими бути хочете? Доки марнотратно овець пожирати будете?» й далі робить висновок, що вони не пастирі, а вовки хижі, не вожді, а леви зголоднілі, бо засліплені жадобою збагачення, срібла і грошолюбства [406, с. 74]. Таким чином, очевидним для М. Смотрицького є розбіжність між земними інтересами, політичними діями і моральними чеснотами. Звертаючись до таких людей, М. Смотрицький пише, що вони «грішителі, а не учителі, гасильники, а не світильники, брехуни, а не пастирі, архіскоти, а не архієпископи» [406, с. 74].

Критикуючи Ватикан і клір Римської церкви, М. Смотрицький гостро виступав проти догмату зверхності влади Римського Папи, доводив, що церковний монархізм як в канонічному, так і в моральному аспектах є неправомірним, спростовував теократичні прагнення Ватикану. Справжня влада, на думку М. Смотрицького, належить не Папі, а тільки Ісусу Христу.

Враховуючи те, що М. Смотрицький певний час належав до братського руху, він дозволяв собі піддавати різкій критиці також православне

духовенство. Він вважав, що православна церква здатна об'єднати руський народ у боротьбі за віру, право й свободу, бути на чолі цієї боротьби. Однак через свою зраду, моральну деградацію, жадобу до золота і маєтностей, невігластво і численні здирства православні ієрархи і священики не можуть очолити боротьбу за віру. Він наділяє православне духовенство негарними характеристиками, називає їх «згаслими лампадами», «потемнілими світильниками», «здичавілими вчителями», що в реальному житті є більше крамарями і купцями, ніж пастирями духовними.

Слід відзначити, що пропаганда єзуїтів, спрямована проти православної церкви, мала свої підстави. Авторитет православної церкви був підірваний не лише політичним крахом Візантії, але й падінням морального авторитету православного духовенства. М. Смотрицький був дуже категоричним у своїх характеристиках щодо служителів православної церкви:«Деякі з наших пастирів розумового стада Христового ледве достойні бути пастирями ослів... Церква наша наповнена на духовних місцях хлопцями, недоростками, грубіянами, нахабами, гуляками, ненажерами, ненаситними сластолюбцями, несправедливими суддями, дурисвітами, фарисеями, підступними іудами» [406, с. 81].

Разом з цим, М. Смотрицький з повагою ставиться до людини, міркує про можливість встановлення розумних стосунків між людьми. В політичному сенсі він висловлює свою належність до польської держави і закликає людей робити те ж саме. Він закликає духовну й політичну еліту того часу до консолідації, сподівається, що настане життя «без невзгод, свар, немилости». Тобто фактично він солідаризується з думками інших українських православних полемістів – Г. Смотрицького, Ст. Зизанія.

Таким чином, гострота полемічного розуму М. Смотрицького посилювала значущість і авторитетність критики римо-католицької церкви та польсько-шляхетського суспільства. Усвідомлюючи це і у відповідь на вихід книги М. Смотрицького польський король Сигізмунд III заборонив продавати і купувати її, а наявні примірники знищити. Незважаючи на це,

книга М. Смотрицького сприймалася православними як ідеологічна зброя у боротьбі проти католицизму.

Ще одним високоосвіченим, ерудованим українським полемістом початку XVII ст. був Захарія Копистенський. Він походив з Галичини, освіту, ймовірно, отримав у Львівській братській школі, а можливо, і в Острозькій школі. Через поширення Унії, З. Копистенський переїхав до Києва, став членом Київського братства, брав активну участь у гуртку Єлисея Плетенецького, що існував у Києво-Печерській лаврі, й проводив там значну літературну й видавничу роботу. Після смерті Є. Плетенецького він став архімандритом Києво-Печерської лаври.

Найбільш відомим полемічним твором З. Копистенського є «Палінодія, или Книга обороны кафолической святой апостольской всходней церкви и святых патріархов, и о греках, и о россоххристіанех» (1621 – 1622 рр.) [221]. Ця праця була спрямована проти католицизму та Унії; в ній формулювалася ідея об'єднання Східної Європи під егідою православ'я. Появі цієї книги передували конкретно-історичні обставини, що свідчили про загострення стосунків між православними і козацтвом та представниками протилежного ідеологічно-політичного табору. В 1620 р. в Києві була відновлена православна ієрархія, в православні митрополити був висвячений відомий релігійний і культурно-освітній діяч Й. Борецький, потужною соціальною силою, що підтримувала православну церкву, стає запорозьке козацтво на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним.

Найбільший у всій полемічній літературі твір – «Палінодія» – був спрямований проти праці відомого уніатського полеміста Лева Кревзи «Оборона єдності церковної» (1617 р.), де декларувалися постулати про Папу Римського як намісника Бога на землі, про те, що Київська Русь прийняла християнство до поділу на грецьку і римську церкви, а також про те, що після Флорентійського собору 1438–1439 рр. руські церковні діячі проголосили єдність з католиками, а Унія є єдиним порятунком для православних. З. Копистенський гнівно заперечує Л. Кревзі та його прибічникам і пояснює,

що причиною написання його книги була оборона православної віри та руського народу від ворожих їм посягань. Скоріше за все, «Палінодія» З. Копистенського творилась в оточенні однодумців, передусім, Й. Борецького та Є. Плетенецького.

На противагу захисникам католицької церкви З. Копистенський доводить, що апостол Петро не мав особливих повноважень на землі, тому що всі апостоли рівні. Велику увагу полеміст приділяє спростуванню католицького вчення про першість пап Римських та обґрунтовує рівноправність православних і католицьких ієрархій на свої церкви. Першість папи, – пише він, – випливає не з Божого права, а з людських звичаїв і людської ухвали, «з самого щирого права людского» [221].

Системною є критика З. Копистенським зажерливого Ватикану, аморальності папської влади, що прагне не істини, а «славолюбія и среблолюбія, над вс҃м св҃том пановати, зо всегосв҃та корысть брати». Він вважає, що латинська церковна мудрість позичена, римляни використовують грецьку мудрість. «А што ся Римляне хвалят наукою тогосв҃тною… чужим правем хвалятся… в чужом плащу напинаются» [221, с. 900]. «Грецкие то суть мудрости – Платонова и Аристотелева и иных философов грецких мудрость». Та й в європейські університети їдуть не за латинським, а за грецьким розумом. Але найвищою для Русі і руських людей є «правая мудрость святая апостольская и отческая». Саме в Святому письмі зосереджена істина, а всі інші «латинникове силлогизмов и аргументов ся учат – любопр҃тися и єждин другого препирати» [221, с. 904].

Письменник-полеміст в'їдливо відгукується про ватиканських владик, про вигадані Римом побори і ганебну практику індульгенцій. Від усього того, чим хваляться захисники католицької церкви і «папежов», руський народ не сприйняв нічого: «з початку Бог не благоволил россом ничего з поменених взяти, і продкове наши ничего не взяли, и мы не беремо», – пише автор «Палінодії». Отже, Руська спадщина не містить латинських зразків віри і випадає з контексту католицької церковної історії. Єпископів, які присягнули

Унії, З. Копистенський гнівно таврує, особливо це стосується постатей К. Терлецького та І. Потія. Він переконаний, що Унія крім іншого, переслідує чисто земні інтереси збагачення і політичного владарювання і не з панів і владик, а з простих міщан і посполитих церковно-уніатські ієрархи останню «кошулю зволокут». Тобто за машкарою святості криються зовсім інші мотиви [221, с. 1129].

Отже, як і інші українські полемісти, З. Копистенський виступає проти монополії духовенства в духовному житті. Він переконаний, що важливі питання церковного життя (організація соборів, обрання духовних осіб, контроль за церковними маєтностями тощо) мають вирішуватися не лише духовними особами, але й за участі світських громад.

Особливим об'єктом непримиренної критики З. Копистенського була, звісно, Берестейська унія. Унію З. Копистенський сприймає як наслідок підступної діяльності православних єпископів-ренегатів, які «…того хотять, абы Руси не было в Руси» [221, с. 957]. Він пише про їхню підступність, про зраду перед своїм народом, про далекоглядні політичні помисли та пропагандистські дії католицизму і польської влади на українських землях. Він пише, що Унія – джерело розбрату між людьми, а її результатом є «розтырки, непріязни, кровопролитье и надуфанія! Што перед тым была згода и милость, то нынѣ растырки и непріязни, што перед тым пріятели, то нынѣ вороги» [221, с. 1114].

З великою любов'ю З. Копистенський пише про свій (руський) народ, з гордістю згадує давньоруську історію. Таке шанобливе ставлення до своєї духовної та історичної спадщини було загальною рисою суспільно-політичної думки ранньомодерної України. На різні випади своїх ідеологічних противників, З. Копистенський пише, що нашим пращурам завжди притаманні були такі риси, як мужність, волелюбність, лицарська відвага. Він переповідає історію походу князя Олега на Царгород, пише про походи Київських князів Святослава і Володимира, про те, що «папеж

римскій» посилав до Данила Галицького своїх послів, коронував його, але Данило не відступив від своєї віри, а корона стала визнанням його заслуг.

З. Копистенський з гордістю пише про звитягу запорозького козацтва, яке є захисником християнської віри перед ворогом – турків, татар і королів польських. І у зв'язку з цим згадує про Хотинську битву, де козаки проявили себе лицарями.

Прославляв полеміст також руських мислителів – від Феодосія Печерського до сучасних йому «дидаскалів» – Ст. Зизанія, Л. Карповича та інших – освічених, ерудованих та мудрих людей.

Загалом, «Палінодія» З. Копистенського – це унікальний за своїм змістом, за літературним талантом автора, за чіткими релігійними й політичними акцентами твір. Зорієнтованість на знання Руської спадщини й використання її для досягнення суспільно-значимих цілей визначає його гідне місце в історії української духовної культури.

Яскравим представником полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст., визначним культурним і громадським діячем свого часу був Іван Вишенський (1545/1550–1620 рр.). На характер його поглядів щодо стану української церкви і суспільно-політичного життя в Україні вплинуло перебування в Острозькій академії, ректором якої на той час був Г. Смотрицький, а згодом – на Афоні. Зміст його політичних поглядів визначає різко негативне ставлення до Унії.

Світогляд І. Вишенського (як і Йова Княгиницького, Йова Почаївського) мав глибоко вітчизняну традицію, що сходила до києво-руської культури. Свій життєвий ідеал І. Вишенський вбачав у повному самозреченні й відчуженості від земного світу. Головне призначення людини, на його думку, полягає в служінні Богові, важкій праці над удосконаленням духу з метою злиття з Богом. Земний світ для нього був лише тимчасовим пристанищем і не наділявся майже ніякою цінністю.

Загальна програма розуміння людини та її призначення визначається рішучою критикою «мирського зла» і недоліків тогочасного українського

суспільства. В своїх працях і гнівних посланнях, адресованих різним людям, І. Вишенський заявляє про категоричне несприйняття земного світу з усіма його інституціями. Він відкидає будь-яку доцільність у розумній організації життя, пропонуючи утопічну, навіть для свого часу, програму досягнення ідеального суспільства (Царства) згідно з буквою і духом Святого Письма. Основні засади такого ідеального суспільства – християнська любов і рівність, ранньохристиянський ідеал життя в бідності. Натомість у цьому світі (земному) «замість смирення, простоти й убогості панують гордість, хитрість, маклярство й лиходійство. Замість суду й правди панують брехня, кривда, облудність, суперечки, наклепи, лицемірство, облесність, насильство антихристове. Замість віри, й надії, й любові панують безвір'я, відчай, ненависть, заздрість і мерзота» [71, с. 57].

Спасіння людини І. Вишенський вбачає у глибокій вірі та високій моральності. Саме вони, а не раціональні вчинки і не соціальна активність чи суспільно-корисна праця є найвищою метою для окремої людини та суспільства в цілому. Не випадковою у цьому зв'язку є критика І. Вишенським львівських братчиків та їхнього ватажка – Юрія Рогатинця. На переконання українського полеміста, публічні види діяльності, що визначаються цінністю праці, суспільної користі, втрачають своє значення перед моральним удосконаленням і щирою вірою [71, с. 171–172].

Різка оцінка І. Вишенським земного буття була не в останню чергу свідомою реакцією на суспільно-політичну та релігійну ситуацію в Україні напередодні й після прийняття унійної доктрини. Основні твори І. Вишенського видані під загальною назвою «Книжка». Її полеміст присвятив не якісь одній впливовій особі, а всім православним християнам, братствам, життя яких відбувалося в Малій Русі, короні польській [71]. І. Вишенський є автором багатьох трактатів, спрямованих проти Унії і найвідомішим з них є «Писання до єпископів, які втекли від православної віри», що було відповіддю на відому книгу П. Скарги.

Він був нещадним критиком Унії, вважаючи, що істинним мотивом її є поневолення руського народу, «аби народу руського вольності, а своє сумління і присягу зламав, якщо до латини не приложаться, руський народ припущений не був» [71, с. 165], примусити українців зректися батьківської віри і свого народу, заволодіти душами і майном, відібрати їх вольності та багатства. Різко критикував І. Вишенський і насильницькі методи впровадження Унії. Такі методи, на його думку, були протилежними тому, що демонстрував Ісус Христос зі своїми учнями. «Безбожні владики, замість правила і книжного читання, замість денного і нічного поучення в господні закони, вправляються над статутами у брехні, замість богослов'я й дотримання справжнього життя, навчають зваб, хитрості людської, неправди, лихослів'я і судового диявольського суєслів'я та догодження», – писав він [71, с. 60].

Справжньою причиною Унії стала зажерливість духовних і світських владик, католицького і православного духовенства, які шукали передусім вигоду, а тому й пішли на зречення руської віри – віри своїх предків. На думку І. Вишенського, вищі шари українського суспільства спокусилися диявольськими принадами світського життя і обтяжені найважчим гріхом – гординею. «А коли ти показати то не можеш, чим ти ліпший від хлопа, а сам гордістю чинишся, як же ти духовним чи навіть простим християнином зватися можеш» [71, с. 165]. Всі соціальні й політичні негаразди – тиранія, деспотизм, нерівність, насильство над людиною спричинені звабами земного життя, породжені жадібністю, прагненням до багатства, розкоші і необмеженої влади.

Головною політичною ідеєю в творчості І. Вишенського є ідея соборноправності. Ісус Христос дав настанову християнам «… один одного ісправляючи, а не одному над всіма поганськи володіючи» [71, с. 179]. Отже, письменник наполягав на тому, що рівність усіх людей як у церковно-релігійному, так і в суспільно-політичному житті може бути досягнена лише

шляхом соборності, таким чином можуть бути усунені несправедливість, гноблення, визискування, тиранія і всяке інше зло.

Основою соборноправності повинна бути майнова рівність, а державний апарат для регулювання суспільного життя і відносин між людьми необов'язковий. Допускається лише та власність, яка потрібна для підтримки земного існування, зароблена чесною працею. Багатство і жадібність як атрибути життя категорично не сприймаються І. Вишенським. При цьому письменник активно пропагував утопічні ідеї християнського гуманізму. Ідеалом для нього була всесвітня церква, яка не мала б нічого спільного з реально існуючими східними і західними релігійними організаціями.

В дусі суспільно-політичної утопії І. Вишенський запропонував програму ідеальної організації людського життя на засадах рівності, братерства й християнської любові, щоб воно було доступне не лише багатим, але й кожному бідному. Всі люди рівні перед Богом, тому рівність постає головним принципом відносин у суспільстві. Королі, царі та інші можновладці вивищуються над всіма лише своєю владою, а кров'ю, плоттю і смертю вони рівні зі своїми підданими. А влада тих, кому вона належить у суспільстві, повинна бути обмеженою. Справжньою державна влада є тоді, коли властитель підкоряє особисті цілі та особисті пристрасті примноженню блага для своїх підданих згідно з Божими заповідями.

Тавруючи сучасну йому українську реальність, І. Вишенський свідомо втікав від неї на Афон і не хотів бачити зусиль української інтелектуальної та церковної еліти, спрямованих на захист православної віри та церкви. Своїм духовним та політичним вибором І. Вишенський не сприяв формуванню єдиного українського фронту боротьби з польською владою і римською церквою. Така відчуженість мислителя від реалій українського культурного й суспільно-політичного життя демонструвала нездатність української духовної еліти включитися в боротьбу за державну незалежність українських

земель, що перебували у складі Речі Посполитої. Його спротив польській владі та папству не мав діяльного характеру, був суто духовним.

Слід відзначити, що суспільно-політичний ідеал всіх українських книжників часто ототожнювався з істинною духовною церквою. Пояснення цьому можна вбачати в тому, що на формуванні організаційної структури православ'я позначилися особливості політичної системи Візантії та давньоруської державності. Православ'я менше відійшло від ранньохристиянських ідеалів організації істинного життя, ніж це було притаманно католицькій церкві. Тому українські полеміст православного спрямування і діячі православної церкви за християнськими символами і християнськими сюжетами вбачали шляхи розвитку українського суспільства, створювали проекти його духовної модернізації. Суспільно-політичні погляди українських полемістів аналізуються нами у статтях [109; 116].

Отже, зміст суспільно-політичної думки ранньомодерної України визначався інтелектуальними та духовними спробами осмислити неоднозначність і трагічність ситуації, що склалася в Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст. у зв'язку з посиленням католицьких впливів і прийняттям Берестейської Унії.

Предметом особливої уваги видатних українських полемістів та української суспільності була православна церква. З часів Київської Русі вона була виразником українського національного життя й інтегруючим елементом українського суспільства. Православ'я об'єднувало руський народ у протистоянні католицизму. Тому особлива увага до Руської історії та руської спадщини була однією з провідних ідей суспільно-політичної думки кінця XVI – першої половини XVII ст. Це стосувалося як творів православно-полемічного спрямування, так і польськомовної літератури. Але об'єктивно склалося так, що захист саме православної віри і православної церкви був підставою національного розвитку.

3.3. Синтез державно-політичних, правових та релігійно-культурних ідей в суспільно-політичній думці України першої половини XVII ст.

У полі зору суспільно-політичної думки першої половини XVII ст. були питання, що стосувалися, передусім, особливостей і перспектив розвитку українського суспільства в політичному просторі Речі Посполитої, а також осмислення різних вимірів українського буття на основі синтезу релігійного, культурного та політичного досвіду людини.

Неоднозначність і складність процесів, що відбувалися в Україні в першій половині XVII ст., домінування польської політичної системи, національно-релігійне гноблення з боку католицької церкви, відсутність власної національної держави, церковний розкол стали факторами, які спричинили своєрідну рецепцію української реальності в суспільно-політичній думці першої половини XVII ст. На думку авторів праці «Історія політичної думки в Україні», все це не тільки помітно гальмувало у XVII ст. суспільний розвиток українського народу, а й робило цілком реальною загрозу втрати його національної самобутності, асиміляції та зникнення. Прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самостійний об’єкт [176, с. 76].

Вирішальним чинником розвитку українського духовного життя була церква, тому проблеми розвитку православної церкви, її функціонування як особливого інституту в тогочасній польській державі були в центрі суспільно-політичної думки України першої половини XVII ст. Великі зусилля до справи подолання кризи православної церкви, підвищення її авторитету в релігійно-політичному протистоянні з католицькою та уніатською церквами докладали діячі українських братств та культурно-освітніх об’єднань.

В уявленнях українських книжників, полемістів, освітніх та культурних діячів першої половини XVII ст. церква повинна поставати утворенням з досконалою організацією, що втілює найкращі сутнісні риси людської спільноти. Такі переконання доповнювалися різкою критикою церковної верхівки, кліру, соціальних і моральних вад духовенства, його неосвіченості й невігластва. Разом з тим важливими в суспільно-політичній думці першої половини XVII ст. є державно-політична і правова проблематика, що є свідченням початку усвідомлення українською політичною та духовною елітою необхідності утвердження власної української держави і правового обґрунтування засад українського життя.

Найвидатнішим представником української духовної культури першої половини XVII ст., хто зробив вагомий внесок у розвиток суспільно-політичної думки України, був засновник Києво-Могилянської академії, Київський митрополит П. Могила (1596 – 1647 рр.). Його життя та діяльність є прикладом того, як можна було здійснювати організаційну трансформацію православної церкви в тогочасній суспільно-політичній ситуації, і як належить змінювати політику держави щодо церкви. Постать П. Могили – це приклад того, як ідейна, духовна позиція українського мислителя може визначити політичні вектори розвитку українського суспільства та української церкви. Як зазначається в «Історії політичної думки України», П. Могила був одним з перших українських мислителів, хто спромігся сформулювати та втілити на практиці ідеї духовної та етнічної самобутності, самоцінності народу, його рівності з-поміж інших у сім'ї християнських європейських народів [176, с. 79]. В його багатогранній творчості здійснюється синтез релігійних, культурних, державно-політичних та правових ідей з метою цілісного осмислення проблем і перспектив національного розвитку.

Будучи духовною людиною, П. Могила сконцентрував свої зусилля на ідеї перетворення й організаційного зміцнення православної церкви. Він також розвивав ідею єдності церков в Україні. Власне український

митрополит формулював загальну цивілізаційну модель розвитку ранньомодерної України, органічними елементами якої були церква, освіта, культура. В складних умовах релігійно-культурного і суспільно-політичного самовизначення українського етносу П. Могила не тільки декларував, але й організаційно утверджував єдність церкви. З його іменем органічно пов'язаний феномен «золотої доби» Київської митрополії.

Освічений, талановитий, енергійний, впливовий П. Могила активно впроваджував нові зразки освіти, шкільництва та культури, проводив розумну церковну політику. Дослідженню цих аспектів багатогранної діяльності П. Могили присвячена численна література (С. Голубєв [87], І. Огієнко [313], А. Жуковський [157], В. Нічик [307], А. Колодний та Л. Филипович [217], З. Хижняк [460], В. Ткаченко [428] та інші) Як один з чільних представників української православної церкви він активно включився в політично актуальні на той час загальноцерковні справи на українських землях, а саме в акції примирення між православними та уніатами.

Від зміцнення авторитету і сили православної церкви, особливо після того, як була підписана Берестейська Унія і частина православних ієрархів перейшла в уніатство, залежала життєздатність українського етносу в XVII ст. Як зазначає В. В. Шевченко, церковно-релігійна конфронтація в українському суспільстві «згубним чином позначилася на стані етнонаціональних, міждержавних та єврорегіональних стосунків» [476, с. 4]. Слід також враховувати й те, що Україна в цей час не мала своєї власної держави, а отже, й політичних інституцій, які могли перешкоджати поширенню впливу католицької церкви. Тому наполегливі плани П. Могили щодо єдності церков в Україні, його наміри зміцнювати самобутність Київської церкви мали очевидний суспільно-політичний резонанс, особливо в контексті протидії польському домінуванню в Україні.

З іншого боку, Берестейську Унію можна сприймати також як спробу протистояти політичній гегемонії Москви та спробам підпорядкування її

Польщею. У час, коли Константинополь втрачав свою релігійну й політичну вагу (активно відбувалася мусульманізація християнської Візантії) й посилювалася роль Москви, у канонічному підпорядкуванні Римові руська (українська ієрархія) намагалася зберегти свою традиційну східну церковність. В. В. Шевченко вважає, що з такого погляду Унію можна розглядати як протидію політиці планомірної полонізації українського етносу, знаряддям чого був польський католицизм [476].

В перше десятиліття після прийняття Унії не спостерігалось суттєвих змін у суспільно-політичному житті, на відміну від виявів релігійної конфронтації між православними і католиками. При цьому поглиблювалася церковна криза. Проблеми церкви в Україні першої половини XVII ст. стали проблемами загальнодержавними, суспільними й політичними. Після відновлення в 1620 р. православної ієрархії за підтримки православного запорозького козацтва Київську митрополичу кафедру обіймали прибічники церковної і політичної єдності (і майбутнього возз'єднання) з Москвою (Й. Борецький, І. Копинський). На засадах єдності з «єдиновірним народом» перебувало і українське козацтво. Можна стверджувати, що з одного боку, це було виявом досить поширеної позиції в українських православних колах щодо перспектив політичного розвитку України, а з іншого, таку діяльність можна, на нашу думку, розглядати в контексті формування певних історичних передумов політичного лобізму. Не підлягає сумніву те, що лобізм у своїх завершених формах є явищем значно історично пізнішим і проявляється через механізми впливу на суспільну думку, через захист власної позиції, через представництво інтересів тих чи інших груп. Разом з тим лобізм "існував завжди, чи, принаймні, з тих пір, як з'явилося організоване суспільство, політика і держава" [132, с. 392]. Тому можна припустити, що українські мислителі, діячі церкви, а також козацькі ватажки висуваючи свої вимоги до польської державної верхівки, свідомо демонстрували й захищали промосковську політичну орієнтацію з метою впливу на поведінку держави (або виступали посередниками в їх реалізації).

Завдяки таким діям створювалися легітимні можливості для вироблення і прийняття рішень, що відповідали інтересам певних суспільних груп. Тобто йдеться загалом про одну з перших в українській політичній історії спроб лобіювання.

У 1633 р. Київським митрополитом був обраний П. Могила. Це стало видатною подією у житті українського суспільства, оскільки завдяки П. Могилі православна церква відновила свій правовий статус і почала процес організаційного, легітимного впорядкування церковного життя, взаємин церкви з державою та суспільством.

Від того, в якому напрямі повинна була здійснюватися церковна політика, залежали вектори суспільно-політичного розвитку української спільноти. На відміну від свого попередника І. Копинського, П. Могила симпатизував політичному курсу Речі Посполитої, орієнтувався на західну культуру, був переконаним прихильником високої європейської освіти та культури. І. Копинський звертав свій погляд лише на православну Москву. Після того, як митрополит Ісайя рішуче був усунений від влади П. Могилою, а його діяльність прихильно почала сприйматися владою, православ'я знову отримало легалізацію на українських землях, а православна церква отримала можливість вибудовувати свою ієрархічну структуру. Короткий період розквіту православної церкви в Україні був пов'язаний саме з діяльністю видатної особистості в духовній історії України – П. Могили.

Київський митрополит виходив з того, що суворе впорядкування і строга організація церковного життя є необхідною умовою завоювання православною церквою авторитету в суспільстві, а успішне функціонування церковної організації значною мірою залежить від високого рівня освіченості й культури її служителів. З того часу, коли П. Могила став архімандритом Києво-Печерської лаври, він усвідомлював значимість зміцнення цілісності церковної організації.

П. Могила став фундатором (й довічним покровителем) Київського колегіуму, який постав на основі злиття Лаврської школи зі школою

Київського Богоявленського братства і перетворився в потужний центр освіти й культури в першій половині XVII ст. Таким чином, зміцнення духовної влади в Україні відбувалося одночасно з поширенням освіти.

У політичному плані П. Могила підтримував державність Речі Посполитої. Його успішна діяльність на чолі Київської митрополії і перемога над прибічниками промосковської орієнтації в духовно-церковному середовищі XVII ст. свідчили про те, що європейські ідеї суттєво впливали на українську духовну еліту, її стиль мислення і зразки політичної поведінки. В. Нічик зазначає, що козацька старшина з недовірою ставилася до П. Могили, особливо до його спілкування з уніатськими ієрархами. Він вів тривалі розмови з уніатським митрополитом Веньяміном Рутським і Мелетієм Смотрицьким, який на той час перейшов до Унії, про можливість об'єднання українських церков і проголошення українського Патріархату [307]. Він добре усвідомлював значення духовного єднання для консолідації українського етносу. Однак в майбутньому долю церкви в Україні визначило українське козацтво, яке ставало провідною силою в суспільно-політичних трансформаціях доби ранньомодерної України.

П. Могила добре розумів всі ризики і небезпеки для православної церкви для України з боку Унії. Тому захищаючи православну церкву від нападів уніатських полемістів, він не відкидав ідеї відновлення втраченої єдності християнських церков. На думку В. Нічик, Унія багато в чому відповідала прагненням самого П. Могили, тому що вона була однією зі спроб синтезу культур Заходу і Сходу, пошуком форм і засобів виживання та розвитку української нації за нових геополітичних умов. Однак історичні та політичні обставини в ранньомодерній Україні склалися так, що саме унія перетворилася у засіб пригнічення православного населення польською політичною владою [307, с. 36].

Шукаючи компроміс у створенні єдиної церкви, П. Могила рішуче відкидав ідеї протестантизму, а також Берестейську концепцію зближення з католицькою Європою. Він дистанціювався від реформаційної ідеології, яка

поширювалася діячами українських братств та православними полемістами (Х. Філалет, Ст. Зизаній), які у боротьбі з католицькою церквою часто зверталися до ідей Реформації. Водночас він шукав підтримки у православних людей та козаків. Не відгороджувався він також від культурного досвіду Європи.

П. Могила був видатним богословом та інтелектуалом. Його перу належать такі твори, як «Євангеліє учителноє», «Новоканон», «Літос», «Требник», багато полемічних проповідей. У «Православному сповіданні віри» або «Катехизисі» дається виклад системи православного віровчення.

Як і інші українські книжники-інтелектуали кінця XVI – початку XVII ст., П. Могила у своїх міркуваннях звертається до історії Київської Русі. У його творах («Літос», «Требник») йдеться про особливе місце церкви в руській історії. Він відводить їй роль чинника суспільного розвитку. На думку П. Могили, церква повинна забезпечити міцний фундамент для тяглості й зміцнення знаменитих руських родів [293].

Велику увагу київський митрополит приділяв проблемі організаційного зміцнення церкви. У головній праці свого життя – «Требнику», який був написаний і виданий наприкінці його життя, за рік до смерті митрополита (1646 р.), він наголошує на потребі досягнення міцної церковної організації, що забезпечувало б її ефективне функціонування [294]. Вперше перед церквою ставляться цілі організаційного, інституціонального характеру. У попередній релігійній літературі не проявлялася увага до проблем функціонування церкви і акценти, зроблені П. Могилою, були досить новими для руської конфесіональної свідомості. До нього в основному писали про сотеріологічні завдання церкви (спасіння) або ж про лідерську місію церкви для кожної людини, як це робив, зокрема, З. Копистенський у своїй «Палінодії». У час, коли П. Могила вступив на митрополичий престол, православна церква перебувала в кризі, тому беззаперечно потребувала свого організаційного зміцнення й оновлення.

Метою П. Могили було бачити сильну церкву, тому він не відкидає думки про диктат і примус щодо своїх вірних, а також ворогів. Він мав досить владний і жорсткий характер, був безапеляційним у своїх судженнях і повчаннях інших. Ймовірно, у його діях, вчинках і поведінці проявлялось і походження – П. Могила був нащадком молдавських господарів (монархів). Ідея верховенства влади православної церкви, а також міркування про ідеального володаря – сильного, могутнього – розробляється ним у «Євангелії учительному». П. Могила був переконаний, що православний володар отримує владу безпосередньо від Бога і підпорядковується тільки Богові, а не цареві. Ідеї П. Могили йшли врозріз з настановами московських книжників про абсолютність царської влади відносно до церкви.

П. Могила наголошував на тому, що церква повинна бути втіленням божественної влади на землі, тому що істинною владою і на небі, і на землі, володіє лише Бог. Бог наділяє владою церкву: «… основал бо ю єси на камени истинныя твоєя вѣры, и сего ради непозиблема пребываєт в вѣки, имать бо тебя самого воплощенного Бога, и нѣ в послѣдние дни, основаніє и главу» [294, II, арк. 36]. Крім того, у Бога є влада прощати гріхи, «согрешенія многая и лютыя» [294, I, арк. 488].

Визнання першості церкви було цілком зрозумілим і обґрунтованим для Київського митрополита, оскільки Україна в той час не мала своєї власної державності. А визнання вищості світської влади означало б визнання легітимності польської влади на українських землях.

Православній церкві, на думку П. Могили, притаманні великі консолідуючі можливості, оскільки вона об’єднує людей і спрямовує їх до Бога. Ці думки П. Могили були співзвучними ідеям видатних діячів православної церкви в Україні – Й. Борецького, З. Копистенського, Є. Плетенецького.

Київський митрополит П. Могила рішуче виступав за єдиновладдя в церкві. І в цьому він розходився з діячами українських братств. Як пише відомий дослідник творчості П. Могили і могилянської доби С. Голубєв,

незважаючи на те, що П. Могила підтримував боротьбу українських братств проти ієрархів-відступників і сам певний час був членом київського братства, він не схвалював втручання світських людей у діяльність церкви і всіма силами прагнув усунути двовладдя в церкві. Могила обмежував самостійні зусилля братств видавати богослужбові книги і був переконаний в тому, що у справах віри та організації православної церкви найбільшим авторитетом повинно бути духовенство, а не миряни [87, т. 2, с. 186–187].

При цьому митрополит П. Могила не схвалював думки прихильників Реформації (як європейських, так і українських) щодо втручання світської влади в питання церковного життя. Досить високо оцінюючи зусилля реформаторів у перекладі Біблії, підтримуючи їхні вимоги щодо дотримання свободи совісті й ставлення до людини як до індивіда, він не сприймав основної тези реформаційного вчення, яка стосувалася заперечення ролі духовенства та інституту церкви в духовному житті, в забезпеченні єдності людини і Бога. Він був переконаний, що часто наслідком поширення ідей Реформації був розкол, роз'єднання за конфесійною ознакою і громадянські війни, про що свідчила європейська історія.

Київський митрополит П. Могила докладав великих зусиль, як організаційно-політичних, так і духовних, щоб перетворити церкву на стабільну й міцну інституцію українського життя, сподівався на те, що вона об'єднає людей. Він писав у «Требнику»: «И яко в той єдиной церкви, вси иже в вѣрѣ православной незыблемо, надеждею и любовію утверждены пребывают, яко в новом ковчезе от потопа вечныя погибели спасаются» [294, т. 1, арк. 128]. Такі думки митрополита П. Могили були досить своєчасними в суспільно-політичній ситуації XVII ст., оскільки релігійні протиріччя наносили великої шкоди українському народові (боротьба «Руси з Руссю»). До цього також долучалися політичні чинники, що ставило перед українським етносом проблему вибору між Варшавою, Москвою та Туреччиною. Тому проблема порозуміння, релігійної єдності для українців була також політичною. Слід також брати до уваги те, що «П. Могила, як

нащадок молдавських воєвод, мав державницьку свідомість і тому прагнув до легальних форм існування української церкви, сподіваючись здобути для неї права, однакові з католицькою церквою. Бажання легального становища та визнання існуючого політично-державного стану на Сході Європи й були причиною початкового непорозуміння і зіткнення П. Могили з революційною козаччиною», – вважає А. Жуковський [157, с. 134].

На думку П. Могили, на організаційну дисципліну в церкві негативно впливає роз'єднання церков. Намагаючись вивести православну церкву з кризи, в якій вона тривалий час перебувала, П. Могила використовував досвід організації католицької церкви, існуючу в інституціях католицької церкви практику дотримання дисципліни й організаційної впорядкованості. Водночас він вважав, що кожна з церков має право на самостійний історичний шлях розвитку.

Високі вимоги ставив П. Могила перед православним духівництвом. Саме воно, на його переконання, повинно відіграти вирішальну роль в утвердженні необхідної для українського народу церковної єдності. Життя священика повинно бути зразком моральності й доброчесності. Тому П. Могила різко засуджує тих представників церковної ієрархії, які порушують приписи християнської моралі, прагнуть збагачення, високих посад і прибутків [294, I, арк. 48]. Блага швидкоплинного земного життя – слава, маєтки, золото і срібло – несправжні, оскільки все це – «пепел, все перст, вся сень» [294, I, арк. 607]. Найвищим критерієм в оцінці людини та її дій для нього є моральність.

Приділяючи головну увагу питанням зміцнення православної церкви, Київський митрополит думає і про країну, в якій він живе. Звертаючись до Бога, він пише: « и всякій град, и весь, и страну и в ѣрою живущих в них от глада, губительства, труса, потопа, града, огня, меча, нашествія иноплеменнику, междособныє рати и всякія смертоносныя язвы и напрасныя смерти всегда избави» [294, I, арк. 135]. Він бажав утвердити єдність не лише в церкві, а й у земному людському житті. Його хвилювали різні суперечності,

розбіжності та непорозуміння, які існували в українському суспільстві. Але головною силою, що здатна консолідувати український народ, П. Могила вважав все ж таки православну церкву.

Висував свої претензії П. Могила і до світської влади. Її головним призначенням він вважає піклуватися про благо людей. Він закликає правителів допомагати бідним, не задовольняти власні потреби, а тратити свої прибутки на відбудову церков, православних зруйнованих святинь [87, т. 2, с. 407]. Ідеальним правителем він вважав того, хто одержавши владу від Бога є відповідальним перед ним за свої дії. Правитель повинен добре виконувати свої функції і бути втіленням високих моральних якостей – чесності, правди, справедливості. Так само, як і європейські гуманісти, П. Могила вважає володаря «батьком на троні, опікуном підданих», який повинен обмежувати себе законами і моральними чеснотами.

Значне місце в творчості П. Могили приділяється проблемам держави. В. Нічик пише, що його роздуми про державу стосуються періоду, коли Україна була в складі Речі Посполитої й реального питання про її відокремлення ще не стояло й навіть недостатньо усвідомлювалося [307, с. 98]. В багатьох українських містах діяло магдебурзьке право, а козацька республіка ще не відбулася і не отримала свого правового оформлення. П. Могила досить прихильно ставився до польської влади, мав численних приятелів серед польських магнатів, однак критично сприймав ті розпорядження й укази польської корони, що були спрямовані на обмеження української культури й утиски православної віри та церкви. Польського короля Владислава IV він вважав легітимним главою держави, обраним польською і українською шляхтою.

Звісно, міркування П. Могили про українську державу були нечіткими й недостатньо завершеними. Відомо, що в бібліотеці П. Могили було багато творів античних і ренесансних авторів, присвячених проблемам держави (Платон, Аристотель, А. Августин, Т. Аквінський, Н. Макіавеллі, Т. Кампанелла, Ж. Боден, Ю. Ліпсій, Г. Гроцій). Із праць філософів Нового

часу він сприйняв ідеї природного права, спільного блага, трактування взаємозв'язку права і моралі, а також ідею сильної державної влади з освіченим і сильним володарем на чолі. Під впливом західноєвропейських авторів П. Могила у своїх працях вживає поняття природного права, загального блага, спільної користі. Ідея договірного походження держави буде розвиватися пізніше вже його однодумцями, вихованцями Київської колегії – Т. Прокоповичем, Г. Бужинським, Г. Кониським, М. Козачинським та іншими.

П. Могила відображає певні компромісні погляди на сутність і походження держави [307]. Він вважає, що держава божественна за своєю суттю і походженням, вона дається людям Богом, але її існування можливе через волю людей. Держава повинна бути виразником волі та інтересів усіх людей і її існування спрямовується на досягнення загального блага. «Але ж влада ця справді від Христа Бога, тому як щось ієреї розв'яжуть, то на небі це розв'язаним є, як щось на землі зв'яжуть, то й на небі це зв'язаним є; небо ж не цією людською владою підтримується, а Божественною силою, даною від Христа Бога; ніхто ж гріхи прощати не може, як передрікається, тільки один Бог. Через ієреїв своїх Христос Бог, сам наділений владою Духа Святого, розв'язує і зв'язує.», – пише П. Могила у «Требнику» [307, с. 279].

Владні функції держави, на думку П. Могили, пов'язуються з досягненням спільного добра і спільної користі. Йдеться про захист Вітчизни від зовнішніх ворогів, збереження злагоди між людьми в державі, правочинність, піклування про торгівлю і ремесла, поширення освіти. У відомому богословському творі П. Могили «Євангеліє учителное» розвивається ідея про освіченого володаря, «філософа на троні». Ця ідея знайде продовження і в його однодумців по Київському колегіумі, а потім стане однією з головних в філософії Просвітництва.

П. Могилою розвивається думка, що справжній володар повинен знати, що робиться в державі і приймати розумні рішення, а його слова не повинні розходитися з ділами, щоб не втратити віру й повагу народу. Велике

значення для виконання володарем своїх функцій мають такі якості, як природна мудрість і благочестя, політична освіченість і досвід керування державою. П. Могила вважав, що сила держави ґрунтується не на примусі, а на розумові, освіченості володаря, на праві й законі.

Розмірковуючи про володаря, П. Могила переважно вживав терміни «цар» або «король». Він хотів, щоб на чолі майбутньої держави в Україні стояв сильний православний володар. «Поміркувавши уважно, подивуйтеся тій предивній владі, що тільки одній Святій Церкві від Христа Бога дана і таким преславним чудом в ній запевнена, – тож у правовір'ї зміцнюйтесь і непорушно стійте. І де є така влада, там, без усяких сумнівів, є справжнє апостольське прийняття інших, дружелюбність, є там порядне священство, а також істинні таїнства, через які вірні приймають відпущення гріхів, усиновлення, освячення й благодать Божу, таким чином, і Царство Небесне успадковують», – пише він [307, с. 279]. Православний митрополит хоч і прихильно ставився до польського короля, але не думав про збереження подальшого політичного підпорядкування України Польщі й підданство її православного населення королю-католику.

Вважаючи вищою владу духовну, П. Могила наголошував, що в земних справах верховною і вищою за владу церкви є світська влада володаря. І в цьому відчувається вплив зразків європейської культури. Ідея всевладного й свавільного царя-тирана його не приваблювала. Володар повинен бути взірцем дотримання громадянських законів і моральних норм.

Як відомо, в країнах католицької Європи проблема співвідношення світської і церковної влади отримала форму папоцезаризму (папоцезаризм означає визнання вищості церковної влади), а у Візантії та деяких інших країнах православного світу цезарепапізму (першість влади царів, світських володарів). П. Могила не був прихильником ні того, ні іншого. Натомість ідеї політичного візантинізму переважали в ідеології московських книжників, які будували концепцію «Москви – третього Риму» і переймали практику

централізації влади, візантійський церемоніал, політику підступної дипломатії.

На відміну від Москви в українському духовному житті не утвердилася ідея цілковитого підпорядкування церкви світській владі, тут завжди був неприйнятним цезаропапізм, тобто повна підлеглість церкви державі. Демократизм був притаманний і обрядовій практиці православ'я, що відображено в «Требнику» П. Могили. «Зрозумійте ж, правовірні нащадки руського роду, що в одній святій Соборній Апостольській Церкві влада, провіщена через істинні знамення за допомогою благодаті Господа Христа, єдиного її Вічного Нареченого, що перебуває невідступно з Нею навіть і до скону віків, і утримується в цілісності. – пише він у «Требнику» [307, с.281]. Тобто у справах духовних Київський митрополит визнає першість влади церкви над владою держави.

Але водночас він формулює ідею сильної державної влади. У земному, світському житті влада державного володаря повинна бути найвищою. Така ідея була дуже актуальною для України в XVII ст., яка перебувала в оточенні сильних держав і не мала власної державності.

Таким чином, раціональна оцінка Могилою світської влади була співзвучною західній політичній традиції й відмінною від московської. Крім того, це відповідало політичним реаліям України середини XVII ст., тому що в цей час за посередництва Польщі Україна вже частково включалася в систему європейського типу права, судочинства, міського самоврядування.

Неоднозначним було його ставлення до московської держави. І. Шевченко вважає його політичну позицію антимосковською. Він зазначає, що П. Могила прославляв руську шляхту та її предків за участь у походах проти Москви на службі у польського короля [478, с. 200]. Де в чому з ним погоджується В. Нічик, яка підкреслює, що П. Могила, безперечно, не мав промосковських інтенцій і не орієнтувався ні на державно-політичний устрій, ні на культурно-освітній рівень Московії, так само як і Ю. Немирич, котрий 1632 р. видав у Парижі під час навчання в Сорбонні «Роздуми про війну з

московитами». Ще більше не бажав П. Могила піддання України під руку московських володарів і підпорядкування її церкви московським патріархам [307]. Такі переконання П. Могили вплинули на його реальні дії: він різко виступав проти І. Копинського та Й. Борецького, які наполягали на дружбі з Москвою.

Але це не означає, – зазначає В. Нічик, – що він був антимосковитом і говорити про його ворожість до Московської влади не можна. Він підтримував зв'язки і контакти з московським урядом і церковними діячами, неодноразово відправляв ченців до Москви, звертався до її царів з проханням про допомогу на реставрацію давніх храмів і отримував її. Чимало книг П. Могили та інших українських авторів перевидавалися в Москві [307].

Як православний богослов в своїх уявленнях про ідеального володаря П. Могила більше орієнтувався на східноєвропейську традицію в розумінні зразкового правителя. Ідеальний володар є носієм державної влади і як такий повинен дбати про своїх підлеглих, добро своїх підданих повинен ставити вище, ніж власну волю. Це мудрий політик, мужній і розсудливий полководець, захисник скривджених і убогих, покровитель освіти, церкви, шкіл. Однак, про форму державного устрою, якому він надавав перевагу, ми нічого однозначного не можемо сказати. Скоріше за все, він не був прихильником ні аристократично-олігархічного, ні республікансько-демократичного правління. Немає в його міркуваннях ідеї легітимізації козацької християнської республіки. Така ідея вже буде присутня в просторі політичної культури другої половини XVII ст. і представниками її будуть спочатку Ю. Немирич, а потім і П. Орлик.

Аналізуючи текст відомого твору П. Могили «Євангеліє учителноє», В. Нічик робить висновок, що П. Могила свідомо віддає перевагу зверхності права, закону над царським маєстатом і необмеженою волею державного володаря. На його думку, хоч би якою сильною була воля володаря, він, навіть творячи громадянські закони, повинен їм підпорядковуватися й обмежувати ними свої дії. Тому, – наголошує В. Нічик, – відроджуючи ідеї

ранньовізантійського автора Агапіта за умов значно відмінних як від західноєвропейських, так і від московських, П. Могила використовував їх для осмислення державно-політичного життя України й тим самим закладав підвалини для вироблення категоріально-поняттєвого інструментарію й творення за його допомоги державницьких теорій щодо майбутнього її устрою [307, с. 96–160].

П. Могила був освіченою людиною і перебував під впливом ідей західноєвропейської культури. Тому йому імпонували ідеї верховності права, рівності всіх громадян перед судом і законом. Християнські закони поєднувались у його творчості зі знанням римського права і візантійської вченості.

Проте, на його думку, громадянські закони й закон творяться самими людьми, а люди багато в чому між собою різні. І це визначається як їхніми різними діями, так і божественним промислом. Закон – це справедливість, він покликаний охороняти інтереси кожної людини, їх спільне благо. Бог є прикладом для людей. Держава повинна піклуватися про спільне благо, дотримання законів й права, а верховна влада повинна узгоджувати свої дії з правом. Таким чином, можна стверджувати, що П. Могилою було відтворене властиве для української правосвідомості ранньомодерної України визнання цінності прав і вольностей людини, їх пріоритету перед особистою волею володаря та його урядовців.

Слід наголосити, що політичні погляди П. Могили формувалися в політичному просторі Польської корони, вірнопідданцем якої він себе відчував. Говорячи про «ойчизну нашу», він завжди мав на увазі Річ Посполиту. П. Могила, як і його наступник на київському престолі С. Косов добивалися рівних прав руського народу в межах Речі Посполитої, хоч це так і не вдалося їм зробити. І аж ніяк він не бажав підпорядкування Москві.

Про ставлення П. Могили до Б. Хмельницького важко щось сказати, оскільки він помер раніше, ніж почалася Національна революція XVII ст.

однак в цілому козаки досить прихильно ставилися до Київської колегії, а гетьман І. Виговський у 1688 р. колегію підніс до рівня академії.

В творах П. Могили велика увага приділяється правничій проблематиці, а саме ідеї справедливого суду і рівності перед ним всіх людей – і багатих, і бідних («Требник»). Український мислитель виступав проти беззаконня в церкві і в світському житті. Суд повинен встановлювати правду і карати за скоєні злочини, незважаючи на особу злочинця.

Розрізняючи божественне, природне і громадянське право, П. Могила переконаний, що їхнім джерелом є Бог. Як християнський мислитель він визнає значення моральних чеснот у житті будь-якої людини та в її діях. Він наголошує на значенні християнської моралі: він не допускає, що через суд і право багаті можуть збагачуватися. А вимагаючи справедливого й рівного суду для всіх, він піклується про захист інтересів бідних, вдів і сиріт.

Думки православного мислителя про державу, про засади політичного й правового життя, незважаючи на те, що вони формулювалися звичною для свого часу релігійною мовою, були своєчасними і актуальними для української спільноти, перед якою в недалекому майбутньому вже стояли завдання формування власної національної держави.

Особливе значення для розуміння ідейно-духовно-політичної спадщини П. Могили має принцип толерантності, який, на думку мислителя, був основою об’єднання людей у спільноту і одночасно засобом політичної поведінки та позиції особистості («Требник»). П. Могила завжди схилявся до мирного полагодження конфліктів і різних непорозумінь. Йому були чужі виключність і фанатизм, він шукав компромісу у вирішенні політичних питань. Своїм життям та діяльністю він підтверджував важливу для тогочасного релігійного й суспільно-політичного життя в Україні істину: толерантність, а не протистояння, війна чи конфронтація, може бути духовною передумовою національної єдності.

Однією з найпомітніших рис світогляду П. Могили була релігійна толерантність. Це виражалося в тому, що він завжди прагнув до діалогу та

порозуміння православних з католиками і католицькою церквою загалом. Незважаючи на те, що київський митрополит залишався ревним захисником православ'я на українських землях, він далекоглядно відмовлявся від конфесійної замкнутості й нетерпимості.

Одним із значних культурних та історичних досягнень митрополита П. Могили стало перетворення Києва в справжній центр українського політичного і культурного життя в XVII ст. У цьому йому активно допомагали його сподвижники та однодумці з числа київських інтелектуалів, діячів церкви та викладачів Київського колегіуму. Київський колегіум, відкритий завдяки старанням П. Могили, був концентрацією всіх духовних, інтелектуальних сил. Як пише С. Голубєв, з приходом у Київ високоосвіченого, енергійного православного митрополита спостерігається пожвавлення культурного й освітнього духу. І діяльність його увінчалася наслідками більш плодотворними, ніж досягли його попередники [87, т. 1, с. 6].

Київський колегіум став прообразом Київської академії. І хоча зразком для неї були єзуїтські школи, Київська академія стала першим у слов'янському світі закладом, що свідомо будувався на засадах православ'я. Вже в XVII ст. Київський колегіум (а згодом Академія) відповідали структурі західноєвропейських учбових закладів, а багато курсів (поетика, риторика, філософія) читалися латиною. Так само, як і в ренесансній Європі, у Київському колегіумі втілювалася ідея тримовності (вивчення латини, грецької, гебрайської мов).

У Київській академії активно поширювалися гуманістичні ідеї, і, таким чином, здійснювалася своєрідна трансляція цінностей європейського життя на український ґрунт. Атмосфера духовного і освітнього життя в академії сприяла формуванню вільної особистості, культурної і високоосвіченої за європейськими зразками. Досить показовим для розуміння сутності суспільно-політичних процесів у XVII – XVIII ст. є те, що випускники Київської академії виконували просвітницьку місію у Росії і в православно-

слов'янському світі. Формувалась, таким чином, спільнота однодумців у межах Російської імперії. Як пише В. Нічик, впродовж усього часу свого існування академія була головним центром духовної консолідації, інституцією, яка через освіту формувала, єднала й уніфікувала етнокультурні процеси [307, с. 54]. Державницькі, правові й суспільно-політичні погляди П. Могили досліджуються також у наших статтях [107; 108; 118].

Постать П. Могили та діяльність його сподвижників є знаковими для розуміння так званої «могилянської доби» в українській культурі. У 30–40-і рр. XVII ст. представники церкви, українські інтелектуали, письменники, поети, філософи об'єднуються навколо Могили і формують своєрідне «могилянське коло». Його діяльність стала одним з найвищих виявів української духовності, а в середовищі «могилянського кола» культивувались цінності свободи й вільного вибору своєї позиції, переконань, дій.

Гурток однодумців, відомий в історії як «Києво-Могилянський Атеней», об'єднував видатних постатей української історії та української культури. До нього належали філософи С. Косов і Й. Кононович-Горбацький, поети А. Кальнофойський, С. Почаський, Й. Калимон, Т. Баєвський, Х. Євлевич та інші. Філосфські курси в академії читали Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, Й. Кроковський. Пізніше велику роль у київському гуртку відігравав Л. Баранович, який був ректором Київської колегії. С. Почаський написав свій знаменитий твір «Євхастеріон, або Вдячність», який був присвячений П. Могилі. В ньому проголошується народження в Києві «Руського Парнасу». Поет уславлює науки, які вивчалися в Київському колегіумі – діалектику, риторику, поетику, історію [359, с. 267].

Можна стверджувати, що феномен «могилянського кола» в українській історії XVII ст. – це своєрідне свідчення демократичності українського духовного, суспільного й політичного життя, органічною частиною якого були як діячі церкви, так і світські люди. Отже, однозначно говорити про монополію церкви і духовенства на освіту, книжні знання, розумову працю,

суспільно-політичні погляди в могилянську добу, на нашу думку, недоцільно. Варто брати до уваги значення синтезу релігійно-культурних і суспільно-політичних поглядів в середині XVII ст. Цікаво відзначити й те, що будучи зосередженням багатьох українських інтелектуалів, центром нової філософії та науки, Київська академія від самого початку свого існування демонструвала свою незалежність від політичної влади.

Велике значення для осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України має те, що дух культурної та інтелектуальної незалежності, що виховувався в стінах Академії, формував політичну й культурну еліту нації. Вихованцями Києво-Могилянської академії у свій час були відомі українські політичні діячі, гетьмани – І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик.

Факт існування могилянського кола був свідченням початку формування в Україні інтелектуальної, духовної та політичної еліти, яку вже не можна було назвати «дурними русинами». Така еліта формувалася з найбільш творчих, вольових, передових сил українського суспільства. Тому в Київській академії могли навчатися вихідці з усіх суспільних станів і прошарків.

П. Могила та його могилянське коло здійснили великий вплив на розвиток суспільно-політичної думки в добу ранньомодерної України. Як підкреслює І. Шевченко, це проявлялось «у піднесенні загального рівня інтелектуального життя Києва, у прищепленні руській молоді західних культурних понять, а отже, у вихованні в руської еліти культурної впевненості у собі в її протистоянні з поляками. А те, що руський спудей говорив не про гору Тавор, а про гору Гелікон, і слухав не пісень із Октоїха, а Горація, було справжньою революцією» [478, с. 221].

Можна констатувати, що поєднання духовних надбань Заходу і Сходу, врахування значимості досягнення єдності церков в Україні, було дуже важливим для майбутньої політичної перспективи України. З одного боку, це перешкоджало полонізації української еліти, а з другого – відтягувались

процеси русифікації ранньомодерної України. В результаті йшов процес формування національної ідентичності, розвивалося відчуття «інакшості» українського етносу від поляків і московитів (росіян), творилася основа для уявлень про українську окремішність в добу модерну.

Таким чином, різнобічна діяльність П. Могили (в царині богословської науки, церковної, культурно-освітньої, суспільно-політичної), сприяла реалізації активного діалогу із західноєвропейською культурою, утвердженню синтезу культурних, інтелектуальних, політичних надбань Заходу і Сходу. Це формувало суспільно-політичний вектор розвитку української спільноти, який був підтриманий його однодумцями, учнями та ідейними спадкоємцями, випускниками Київської колегії. Перебуваючи в різних куточках і місцях московської держави, а згодом Російської імперії, як і П. Могила, вони завжди несли із собою світло просвітництва, науки і культури

З іменем видатного церковного і культурного діяча першої половини XVII ст. пов'язується час «золотої доби Київської митрополії», перетворення її у важливого суб'єкта духовних, культурно-освітніх і суспільно-політичних процесів у ранньомодерній Україні. Аж до часу інкорпорації Київської митрополії в Російську (1688 р.) і реорганізації її Петром I у звичайну архієпископію (1720 р.) статус православної церкви в українському суспільстві був чітким і організаційно визначеним.

Заслугою П. Могили було те, що через діалог з уніатською церквою та відомими її представниками, він заклав основи Києво-руського християнства, окреслив його місце в умовах релігійної і політичної конкуренції між Римом і Москвою.

Важливим аспектом суспільно-політичної думки першої половини XVII ст. було осмислення проблем розвитку українського суспільства на основі синтезу релігійного, культурного та політичного досвіду людини. У полі зору українських мислителів могилянської доби були проблеми становлення Української держави, пошук шляхів утвердження державної

ідеї. Можливості реалізації цілей національного розвитку в суспільно-політичній думці України ранньомодерної доби вбачалися в духовному єднанні та консолідації української нації, в усвідомленні необхідності формування духовної та політичної еліти, яка б брала на себе відповідальність за перетворення українського суспільства.

3.4. Розуміння своєрідності національного буття в суспільно-політичній думці ранньомодерної України і становлення української ідентичності

Аналіз суспільно-політичної думки ранньомодерної України дає підстави стверджувати, що проблеми національного і політичного розвитку України в XVI – XVII ст. були одними з основних в її змісті. Про це свідчить численна фіксація виявів української ментальності у польськомовній і латиномовній літературі, інтерес до процесів відродження руської віри, її зміцнення у протистоянні з латинською, поширення гуманістичних ідей в українській духовній культурі XVI – XVII ст. Основні вектори національного розвитку були пов’язані з усвідомленням своєї національної ідентичності, що було обов’язковою передумовою розвитку української спільноти.

Як зазначалося нами раніше, від ступеня розвитку української ідентичності значною мірою залежав успіх українського державотворення в XVII ст. Непростий, а то й трагічний поступ України на шляхах національного розвитку й націотворення є свідченням того, що національна самоідентифікація і творення загальнонаціональної моделі ідентичності є необхідною складовою політичного розвитку українського суспільства. Крім того, феномен української ідентичності безпосередньо впливав на формування модерної української нації [104, с. 280–283].

Становлення української ідентичності відбувалося як усвідомлення українським етносом самототожності зі своєю історією, минулим, мовою, вірою, традиціями. Найбільш вагомим наслідком цього процесу було

перетворення етнічної спільноти в політичну, а також початок формування української модерної нації, що виступало необхідною передумовою здійснення процесів українського державотворення. На думку М. Рябчука, парадигматично, але зі своїми особливостями і основними етапами, цей процес не відрізняється від того, як розвивалися нації у Східній Європі, де майже всі бездержавні етноси спромоглися розвинути модерну національну свідомість і досягти державності. Але цей процес тривав аж до XIX ст. [380, с. 6].

В Україні процеси становлення національної ідентичності й формування модерної нації гальмувалися через соціальний і, головним чином, політичний тиск державних націй. Їх реалізації в українському житті XVI – XVII ст. перешкоджали також держави, до яких входили довгий час українські землі, передусім, польська і московська (Російська). Тому слід визнати, що реалізації класичної моделі європейського націєтворення в Україні не відбулося ні в XVII – XVIII ст., ні пізніше, у XIX ст.

Темою, що визначала комплекс політичних ідей в системі суспільно-політичної думки ранньомодерної України, було осмислення й своєрідна інтерпретація ідеї національної окремішності. Вона отримала специфічне розуміння й ілюстрацію в багатьох творах українських і польських авторів кінця XVI – першої половини XVII ст. Поява такої літератури стала свідченням усвідомлення тогочасною українською людиною своєї самототожності – як релігійної, так і етнічної, національної.

В. Лісовий зазначає, що процес становлення нації – довготривалий і складний. Її формування залежить не лише від наявності стійких ознак, що характеризують той чи інший етнос (соціальних зв’язків, особливостей економічного та культурного розвитку, спільної території, мови, побуту, традицій і звичаїв), але й від міфів, ідеалів, ідеологій, призначених об’єднувати людей у спільноти [267, с. 86]. На думку Е. Сміта, головними ознаками національної приналежності є історична територія, або рідний край, спільні міфи та історична пам’ять, спільна масова громадська культура, єдині

юридичні права та обов'язки для всіх, спільна економіка з можливістю пересуватися у межах національної території [398, с. 23–24].

Європейська історія свідчить про те, що політичне самовизначення різних європейських спільнот відбувалося через перетворення етнічних (культурних) націй в політичні. Головними чинниками формування етнічної нації є такі елементи культури, як мова, світобачення, звичаї. Становлення політичної нації супроводжувалося процесами політичного самовизначення етносу, перетворенням його в політичну спільноту. Вирішальною ставала участь сформованої політичної спільноти в процесах творення держави.

Виникнення політичної нації в Україні було тісно пов'язано з розвитком національної свідомості й становленням національної ідентичності. В ранньомодерній Україні національна свідомість поставала, передусім, як етнічна, конфесійна. Лише згодом відбувалася політична самоідентифікація, що проявлялося через протиставлення «своїх» і «чужих». Українці завжди чітко вирізняли себе з-поміж інших етносів, а в українській історії формувалися національно ефективні культурні й релігійні механізми, що перешкоджали асиміляції з боку поляків, а пізніше – росіян. І хоча автентична назва України – Русь – була привласнена Москвою, як, власне, і історія Київської Русі, українська ідентичність завжди яскраво проявлялася через релігію, мову і культуру.

Слід також розрізняти поняття «культурна ідентичність» і «національна ідентичність». На думку О. Гнатюк, поняття національної та культурної ідентичності є частиною ширшого поняття – колективної ідентичності: індивід засвоює істотні елементи колективної культури, визнаючи їх за власні, ототожнюючись з ними. Так в індивіда виникає чуття належності до спільноти (на засадах подібності). Водночас індивід виробляє в собі чуття окремішності щодо інших національних спільнот (інакшість). Проте, – пише вона, – неможливо з'ясувати, що саме визначає належність індивіда до нації – об'єктивні чи суб'єктивні критерії, себто народження

(«кров»), місце («земля»), мова, культура чи радше національна свідомість індивіда [83, с. 51].

Отже, національна ідентичність не тотожна культурній. Культурна ідентичність проявляється через спільність релігії, традицій та мови і як така вона може існувати без відчуття належності до національної спільноти. При цьому за однакової культурної ідентичності в межах певної етнічної спільноти можуть існувати різні національні ідентичності. Національна ідентичність пов'язана з процесами політичного самовизначення спільноти, а процес націотворення є від самого початку політичним явищем. Тому, коли йдеться про ідентичність, на увазі обов'язково мається політичний контекст.

О. Гнатюк пише, що у суто традиційному розумінні національна ідентичність постає як комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднується з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави. Тоді як культурна ідентичність постає як ототожнення індивіда з вартостями та моделями, усталеними в певній системі культури виокремленої спільноти [83, с. 56].

Суттєвий вплив на формування української ідентичності мала конкретна історична ситуація, що склалася в кінці XVI – на початку XVII ст.. Слід також враховувати активність національних сил, які виявляли й усвідомлювали свою національну самототожність. Крім того, як вважає Н. Яковенко, ключовим для розуміння специфіки передмодерної української ідентичності у її політичному вимірі було питання про те, коли й за яких причин/обставин «руський народ» став претендувати на місце третього рівного в «Речі Посполитій Двох Народів» [500, с. 231].

Вже в творах українських інтелектуалів та книжників XVII ст. розвивалася думка про те, що «руський народ» як політичний суб'єкт існував з Києво-руської доби. А після того, як Україна стала частиною Корони Польської, «руський народ» на рівних правах співіснував з польським народом і це було підтверджено певними привілеями.

Можна стверджувати, що проблема визначення часу і специфіки формування української ідентичності пов'язана з осмисленням неперевності української історії з часів Київської Русі, з ототожненням України з Руссю, а українців з руським народом. У першій половині XVII ст. в українців формується чуття етнічної спільноти, усвідомлюється належність до «руського народу», причетність до руської історії. Це проявляється в переконаннях українських полемістів кінця XVI – XVII ст. і відбивається в поглядах представників різних прошарків населення. На переконання П. Саса і Ф. Сисина, назва «руський народ» торкається процесів самоідентифікації українців, але в XVII ст. українці й білоруси продовжували сприймати себе переважно як культурно-історично-релігійну єдність [390, с. 57–62; 394, с. 61–63]. Водночас Н. Яковенко стверджує, що тезу про «єдність Русі» в XVII ст. не слід сприймати однозначно: «в тогочасних уявленнях про Русь як політичний простір останній збігається з територією південних(«українських») князівств Києво-руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, але й білоруські терени, що, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, ніби то сприйняття «Русі» як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час/внаслідок Хмельниччини [500, с. 250].

В українському суспільстві історично сформувалася інституція, яка найбільше впливала на творення національної ідентичності. Такою специфічно руською інституцією була, безперечно, православна церква. З моменту прийняття київськими князями християнства в його східному, візантійському варіанті православна церква визначала зміст культурно-історичних процесів в українському суспільстві, відігравала вирішальну роль у виборі способу культурного існування українського етносу. Як наголошує Н. Петрук, у час боротьби з католицизмом та Унією в XVI – XVII ст. вона забезпечувала цілісність культурного простору й єдність національного буття. За умов політичної нестабільності православна церква перебрала на

себе роль національної інституційності, виступаючи чинником організації та стабілізації українського життя [326, с. 147].

Православна церква втілювала релігійну, духовну й культурну єдність українського етносу. Разом з тим вона виступала важливою політичною інституцією і брала участь у формуванні політичної структури українського суспільства. Факторами, які прямо чи опосередковано впливали на процес формування української ідентичності, були політика церкви до- і після Берестейської Унії, її роль у функціонуванні польської держави, відносини з українським козацтвом, діяльність впливових православних діячів, спрямована на захист церкви.

Можна зробити висновок, що перші вияви української ранньомодерної ідентичності поставали як ототожнення релігії з етнічністю. Усвідомлюючи себе як окремішність у сукупності соціальних і політичних зв'язків, українська спільнота ототожнювала себе з православ'ям і «своєю» (православною), а не «чужою» (католицькою, уніатською) церквою. Це вирішальним чином впливало на відносини православної церкви з польською політичною владою і католицькою церквою. Має рацію А. Левченко, який стверджує, що, православна релігія була основою ціннісної системи українства, а православна церква – головним соціалізуючим інститутом українського суспільства [258, с. 251].

У 1620 р. єрусалимський патріарх Теофан, повертаючись з Москви висвятив на митрополита Й. Борецького, колишнього ректора Київської братської школи. Це стало символічною подією, яка впливала і на політичну ситуацію в Речі Посполитій, і на діяльність українського козацтва, яке своєю політикою і діями поступово втілювало модель української ідентичності в XVII ст.

Й. Борецький в 1621 р. написав свою відому «Протестацію» польською мовою, де він виступає від імені «народу Руського». Він доводить, що руський народ має законне право на православне віросповідання. Водночас у «протестації» гнівно засуджуються церковні утиски православних з боку

польської влади і католицької церкви. Прославляється українське козацтво як оборонець православної віри.

Як і інші діячі православної церкви, Й. Борецький засуджує Унію і дії уніатських ієрархів. Він був переконаний, що саме уніати пригноблюють бідних людей, розпалюють «гнів козаків, гонячи на них нашу покривджену братію та наповнюючи нею Україну». Й. Борецький застерігає польську владу й шляхту від реальності різних інцидентів (політичних, військових). Вбачаючи в єдиновірній Москві захист від утисків католиків та уніатів, Й. Борецький закликає до єдності.

Факт прийняття унійної доктрини в кінці XVI ст. спровокував відродження руської віри, суттєвим чином вплинув на становлення української ідентичності і на формування національної свідомості. На думку І. Шевченка, воно зміцнило у свідомості українських православних одну зі складових частин національної тотожности. З'явилося почуття солідарності між різними верствами населення. Незначна частина шляхти, священики, козаки – всі вони стали краще усвідомлювати свою «інакшість» від поляків [478, с. 173].

Концепція тяглості у київській історії в суспільно-політичній думці ранньомодерної України розвивалася до 40-х років XVII ст. Вона була репрезентована у виданому в 1635 р. (спочатку польською, а потім староукраїнською мовами) «Патерику» С. Косова – соратника і однодумця П. Могили. У цій праці С. Косов, який в недалекому майбутньому стане Київським митрополитом, прославляв старокиївські традиції і пов'язував історію Києва князівської доби із Києвом сучасної йому України.

На думку автора дисертаційного дослідження, існує ще один, досить суперечливий аспект, пов'язаний зі спробами визначити українську ідентичність через належність до православ'я. Відродження руської віри, визнання її абсолютності відносно інших, «чужих» вір створювало потенційні перешкоди для формування національної свідомості на українських територіях в ранньомодерну добу. Українські книжники й

церковні інтелектуали, утверджуючи «інакшість» православних проти поляків, підкреслювали тотожність українців з московитами, визнаючи цінність для одних і інших православної віри і спільні завдання з відстоювання інтересів православних у різних культурно-цивілізаційних просторах – польському чи турецькому [104, с. 282–283].

Як відомо, в 1620 р. було відновлено православну ієрархію в Києві. В цей час до Москви приїхала козацька делегація з пропозицією переходу козаків у царське підданство. Історичним фактом є те, що в1624 – 1625 рр. православне київське братство зверталося до московського царя за підтримкою. А промосковськи налаштований митрополит Й. Борецький скаржився цареві на польського короля і просив захисту для православних. В цілому подібна церковна й політична орієнтація українських православних сил та інтелектуалів призвела до руйнівних для української спільноти й української ідентичності наслідків. Свого логічного завершення це набуло в 1654 р., коли внаслідок Переяславської угоди і входження України до складу Московської держави, релігійний центр переносився до Москви. При цьому московське православ'я проявило свій відвертий денаціоналізуючий і антиукраїнський характер: уповільнився процес національного розвитку, різко загальмувався процес усвідомлення своєї національної тотожності і національної окремішності, а православна церква стала активним провідником імперського шовінізму. Перенесення в XVII ст. патріархату з Києва до Москви завершилося втратою політичної незалежності України і нівелюванням тих вольностей і свобод, якими володіли українці до цього часу.

Певні ідейні та політичні установки, що впливали на процеси національної ідентифікації, були відтворені також і в історичній думці ранньомодерної України. Зокрема, йдеться про літописи XVII ст. – Густинський, Львівський, Межигірський. В них викладаються історичні причини багатьох подій в Україні, а погляд історика, як правило, звернений до історії Давньоруської держави, спадщини Київської Русі, моменту

хрещення Русі князем Володимиром. При цьому духовна спадщина минулих віків української історії переосмислювалась відповідно до проблем сучасного українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. Зокрема, в Густинському літописі міститься виклад історії України з часів Київської Русі, йдеться про внутрішнє становище України, про її зв'язки з Московією, про політику Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Османської імперії, про напади турків і татар на Україну [12, с. 146]. Особливе місце в літописі відводиться історії ідейно-релігійної боротьби проти Унії 1596 р.: автор рішуче засуджує політику князів церкви та української аристократії, які зрадили своїй вірі і перейшли до Унії. Як пише П. Сас, з політичної точки зору історичні знання «раціоналістично виховували чуття національної ідентичності політичних еліт українського суспільства – як старої (шляхта, князі), так і новопосталої – козацької старшини» [181, с. 789].

У першій половині XVII ст. знання про минуле руського народу служило не тільки виявленню історично важливих сторінок вітчизняної історії, а й виступало важливою ідентифікаційною ознакою «свого» руського. Авторами літопису, як і українськими книжниками загалом, вирішується проблема про походження руського народу. У Густинському літописі (1627 р.) слово «Русь» вживається як спільна назва східнослов'янських племен і народів, які населяли «Європейську Сарматію». Водночас у межах домінуючої в Речі Посполитій парадигми слов'янського етногенезу, а також конфесійних міркувань східного слов'янства автор Густинського літопису продемонстрував незвичний для свого часу диференційований підхід (в аспекті етнічної території та назви-етноніма населення) до руського народу, виокремлюючи «Україну», «козаків» і відділяючи їх від населення Московської держави [181, с. 792]. А козаки («наш», «руський народ») протиставляються «ляхам», «Литві» та «Москві». «У цьому можна вбачати перші ознаки наростаючого «зсуву» історичної свідомості на рівні «теоретичної» культури від Русі як «знаку», однаково уживаного, хоч по-різному трактованого в Москві, Вільно та Києві, до України як політичної та

національної цілісності», – переконаний П. Сас [181, с. 792]. Водночас, дехто з українських книжників (З. Копистенський у своїй «Палінодії») підкреслював, що руський народ має один корінь з московським, роблячи при цьому наголос на спільності походження східнослов'янських народів і духовної тотожності православного універсуму. В умовах Речі Посполитої це було способом знайти також моральну опору в єдиновірному народові, який вже мав сильну державу.

Відзначаючи велику роль православної церкви і православних діячів у творенні національної ідентичності, слід наголосити, що цю ідентичність у XVII ст. творили також й інші квазіполітичні інституції на зразок інтелігентських об'єднань, гуртків вчених інтелектуалів, братських організацій та шкіл, спільнот українських та польських гуманістів.

У моделі української ідентичності як паритетній польській належне місце займає козацтво. Воно визнається разом зі шляхтою невід'ємною частиною «руського народу». В суспільно-політичній думці ранньомодерної України воно стає своєрідним символом звитяги і мужності, приймає на себе роль захисника християнської віри, боротьби проти невірних. Таке сприйняття українського козацтва було значною мірою результатом ідеалізації його як політичної сили. Водночас, як вважає П. Сас, всередині козацької спільноти завершується формування погляду на себе як на «політичний народ», рівноправний зі шляхтою, що виступає легітимізованим виразником і захисником прав на свободу «нашої руської нації». В листах гетьманів з'являються такі вислови, як «а ми і вся наша руська нація», «а ми і народ наш» тощо [390, с. 231].

Додаткові свідчення і висновки щодо осмислення проблеми становлення національної ідентичності в ранньомодерній Україні надає аналіз латиномовної та польськомовної літератури кінця XVI – першої половини XVII ст. Польські поети-гуманісти були авторами багатьох творів, написаних латинською чи польською мовами. Завдяки їх зусиллям у XVII ст. виник цікавий феномен «католицької Русі», яка співіснувала з Руссю

православною. Латиномовна та польськомовна література є органічною частиною цього культурного феномена.

«Католицька Русь» формувалася переважно в XVI ст.: до виникнення цього феномена долучилися вихованці західноєвропейських університетів і частково місцева шляхта, що вже покатоличилася. Як пише В. Литвинов, саме ця верства принесла на українські землі ідеї ренесансної культури, а на зламі XVI – XVII століть і в першій половині XVII ст. витворила своєрідну латинську і польсько-українську літературу. «Католицька Русь» мала досить високу національну конфесійно-етнічну самосвідомість і так само, як і православна спільнота формувала національну ідентичність. Але вже в XVII ст. польське політичне і духовне домінування в українському житті стало визначальним і поети-католики починають дистанціюватися від українського культурного і національного контексту [265].

Польсько-українська культура була представлена іменами відомих письменників і поетів – С. Пекаліда, Я. Щасного-Гербута, І. (Я.) Домбровського, С. Кленовича, Ш. Шимоновича, Ш. Зиморовича, Б. Зиморовича, А. Чагровського, М. Пашковського та іншими. Вони зробили вагомий внесок у розвиток суспільно-політичної думки ранньомодерної України Будучи за віросповіданням католиками, вони щиро визнавали свою належність до української землі і поетичними засобами демонстрували свою любов до неї.

Україна та українці завжди були в думках та творчості українсько-польських поетів-гуманістів. В їхній творчості були присутні українські мотиви, оспівувалась українська природа, український побут тощо. Поетичні твори польських авторів не свідчать, що вони почувалися етнічно чи релігійно «чужими» в українському етнічному середовищі. Для них Україна була своїм краєм, своєю землею, а Львів був своєю «руською» столицею.

Українсько-польські автори постійно звертаються до історії. В цьому проявляється відчуття близькості та любові до руської землі Як і для європейських гуманістів історія була для них вчителькою життя. Знання

власної історії було не тільки шляхом відтворення пам'яті про своє далеке минуле, але й відкривало нові можливості для розуміння себе і свого часу. Тому українсько-польські гуманісти усвідомлювали потребу висвітлення й пропаганди історії своєї Вітчизни – Русі.

Таким чином, вони демонстрували свою належність до етнічної й культурної спільноти, а звернення до історичного досвіду та історичної пам'яті було для них одним із шляхів вирішення складних церковних й суспільно-політичних проблем, що були притаманні тогочасному українському життю. Руська (Києво-руська) історія була джерелом усвідомлення українською людиною тотожності зі своїм етносом.

Як зазначалося нами в низці статей, ознаками, що визначали належність до України-Русі були географія (певна територія), мова, культура і релігія. Думка про тяглість української історії з часів Київської Русі стає однією з провідних у творчості українсько-польських гуманістів. Для окреслення головних ознак українського етносу використовуються різні назви України – Русь, Рутенія, Роксоланія, Руссія тощо [104; 115]. Отже, латиномовну та польськомовну поезію XVII ст. можна розглядати як спосіб усвідомлення особистістю значущості звернення до своїх природних та етнічних витоків.

Зокрема, С. Кленович у латиномовній поемі «Роксоланія», використовуючи багатий арсенал поетичних засобів античної літератури і міфології, оспівує київські руїни, красу і багатство рідної землі, її міст і сіл, змальовує детально життя простих людей, їх звичаї та вірування [199]. Дієвими особами в нього виступають не персонажі давньої грецької чи римської історії, а пастухи і косарі з українськими іменами. Польська мова пересипана українськими словами. Україна – Роксоланія для С. Кленовича – це землі Київської і Галицької Русі, де стоять міста Київ, Львів, Холм, Дрогобич, Перемишль, Белз, Луцьк, Кам'янець. Це землі, де жили українці.

Я. Щасний-Гербут у праці «Розмисел про народ руський, написаний під час московської конфедерації (1613) паном Щасним Гербуртом

Добромильським, старостою Вишницьким та Мостицьким» [494, с. 173–177] піклується про долю своєї Вітчизни – України, яка входить до складу польської держави, про спокій і мир у ній: «рану в серце Вітчизни нашої завдає той, хто ламає право і розриває згоду між народами, з яких складено Річ Посполиту Польську, – він Вітчизну в серце забиває» [494, с. 173].

Релігійне і політичне протистояння, що почалося в Україні після прийняття Берестейської Унії, розцінюється Я. Щасним-Гербутом як колотнеча, що приносить смерть. Висловлюючи щиру прив'язаність до руської землі, він застерігає від приниження і обману руського народу, який називається ним «шляхетним». «Того я в жодний спосіб збагнути не можу. Бо коли хочуть, щоб Русі не було в Русі, – то це річ неподобна, і це все одно, якщо порівняти, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бершадь неподалік Гданська», – пише Я. Щасний-Гербут [494, с. 173]. Важливим фактором для забезпечення цілісності Русі він вважає конфесійну єдність. У зв'язку з цим він засуджує Флорентійський і Берестейський собори, які, на його думку, вносять розкол в українське суспільство. Католик за віросповіданням, він разом з тим досить приязно ставиться до православних.

Вагомими для Я. Щасного-Гербута є й політичні права руського народу, дотримуватися яких він закликає польське суспільство та польську владу, звичаї та традиції руського народу, писане й звичаєве право. «Хто тільки чесний, хто тільки любить свободу й мир у Польщі, мав би до того схилитися, щоб старі права і звичаї цілими залишити!», – пише гуманіст [494, с. 177].

Українська тема є провідною і в творчості братів Шимона і Бартолемея Зиморовичів. Зокрема, збірка Ш. Зиморовича називається «Роксоланки» (1629 р.). Тут зібрані пісні про кохання, про місцевий колорит, місцеві весільні обряди. Постійно присутніми в лексиці поета є місцеві (львівські) українізми. Написані на античну тематику, вірші Ш. Зиморовича вражали обізнаністю автора в особливостях українського життя. Відчувається, що

автор «Роксоланок» був уродженцем Львова, хоча й писав свою поезію в Кракові.

А в творі польського поета, львівського радника і згодом бургомістра Львова у XVII ст. Б. Зиморовича «Потрійний Львів: Leopolis Triplex» йдеться про походження русинів (українців). Історія Львова представлена за трьома періодами домінування в ньому трьох різних народів – «Львів руський», «Львів німецький» та «Львів польський» [167].

В іншому поетичному творі «Пам'ять війни турецької, року 1621-го польським народом перенесеної» Б. Зиморович з повагою пише про запорозьких козаків, які на чолі з гетьманом Сагайдачним боронять рідну землю від турків:

В поміч військам сарматським з того боку, де північ сочить
І Дніпро прудкоплинний голосні пороги мочить,
Лицарство запорозьке з охотою поспішає…
У бій встряє з турчином… [166, с. 225].

Пише Б. Зиморович і про Дністро (Дністер) і Кам'янець, про Хотин і Поділля. Набіги турків на українські землі, руйнування і вбивства українських людей сприймаються ним як власне горе.

Цікаво відзначити, що релігійна полеміка тих часів не знайшла відображення в поезії польських авторів (згадка про неї присутня частково у творчості Я. Щасного-Гербута). «Не знаходимо у віршах польських поетів і жодного вияву почуття вищости – не кажучи вже про антипатію – у відношенні до місцевого населення. Навпаки, одна чи дві ідилії Шимоновича свідчать про явну небайдужість автора до тяжкого соціяльного становища цього населення», – вважає дослідник української історії І. Шевченко [478, с. 149].

У поезії геніального польського поета Ш. Шимоновича переважають сюжети, присвячені різним виявам українського життя і оспівуванню української природи. А головним героєм його поеми «Женці» є жінки з українськими іменами, які змушені тяжко працювати на полі [485, с. 176–

182.]. Життя українського села цікаво зображене Ш. Шимоновичем у циклі віршів під назвою «Селянки».

Особливий погляд на тотожність польської людини з українським етносом і українською історією представлений І. (Я.) Домбровським. Автор «Дніпрових каменів» католик, але ідентифікує себе з Руссю, про що свідчать висловлені ним симпатії до чужих за віросповіданням, але рідних за спільною Батьківщиною православних. Його твір присвячений Києву та його давній і славній історії. І. Домбровський переймається тим, як відновити давній Київ, який колись був столицею могутньої держави:

Мова іде про князів, які Київ зробили столичним
Містом і центром держави; коли в володіннях Борея
Над усіма панував племенами Сарматії й мосхів [152, с. 204].

І. Домбровський не був прихильником православ'я і православної церкви, але називає Софію Київську «шанованим храмом» і бажає релігійного миру на руській землі. І. Домбровський захоплювався русичами, які тримали в страхові візантійських імператорів, прирівнював їх до римлян, прославляв він і звитягу та мужність запорозьких козаків, які стримували натиск турків і татар.

Важливим засобом ідентифікації себе з певною спільнотою, і землею, яку автор вважав своєю вітчизною, стає міфологізована історія. Витоки руської історії І. Домбровський пов'язує з легендарними князями – Києм, Аскольдом і Діром. Княгиню Ольгу він порівнює з Жанною д'Арк. Нащадками «руського короля» Данила Галицького називає князів Острозьких, Заславських, Замойських. Зокрема, в таких міфологізованих уявленнях про спадкоємні зв'язки українських «княжат» XVII ст., які зрадили православ'я, проглядається також і політичний контекст – виправдання їхньої політики щодо церкви і українського етносу. І. Домбровський висловлює політичну підтримку польському королеві, але ідентифікує він себе із землею, де народився, тобто з Україною.

Важливим також є те, що в руській історії І. Домбровського немає місця Москві як політичному центрові Русі (на відміну від різних ідеологічних побудов московських книжників XVII ст.). А «мосхи» для нього є лише «плем'ям північним» [152, с. 202].

Так само як і твори Я. Щасного-Гербута, Ш. Шимоновича, Б. Зиморовича та інших, вірші І. Домбровського пронизує щире співчуття і любов до української землі та її народу. І зовсім у нього не можна побачити й тіні того презирства, з яким П. Скарга говорив про «неписьменних русинів».

На думку І. Шевченка, творчість І. Домбровського, Ш. Шимоновича із Б. Зиморовичем – дозволяють зробити висновок, що на початку XVII ст. дехто з польської еліти вже дивився на Україну як на свій рідний край і вважав її історію своєю [478, с. 151]. А отже, ідентифікував себе з Україною.

Багато хто з представників польськомовної та латиномовної суспільно-політичної думки раньомодерної України не вважав віросповідний принцип головною ознакою національної ідентичності. До уваги приймалися інші фактрори, які впливали на процес становлення української національної ідентичності. Це, зокрема, характерно для талановитого поета М. Пашковського, який писав не про далекі легенди та міфи, а про історичні битви свого часу, учасниками яких були запорозькі козаки (Із книги «Дії турецькі і змагання козацькі з татарами», Краків, 1615 р.) [323, с. 183–198].

М. Пашковський був одним із тих польських публіцистів, на яких було багате життя в Речі Посполитій на початку XVII ст. Причиною цього було активне політичне життя у польській державі, війни, які вела Польща, військове протистояння з Османською імперією і татарами, боротьба шляхти за розширення своїх прав тощо. Всі ці політичні події і знаходили своє відображення у польській політичній літературі XVII ст. М. Пашковський писав, в основному, про українські справи, про українську землю у складі Речі Посполитої. Від імені рідної землі – України, а в іншому випадку – Поділля просить своїх синів (тобто українську шляхту) захистити її від

татарських набігів. Цікавим є опис життя і звичаїв запорозьких козаків, сучасником яких був М. Пашковський.

Отже, аналізуючи польсько-латинську літературу, яка здійснила великий вплив на розвиток суспільно-політичної думки ранньомодерної України, можна констатувати, що всі поети, поляки за походженням, не відчували себе етнічно чи релігійно чужими в Україні. Український колорит, українська історія і природа присутні в їхніх творах. Як пише І. Шевченко, вони мали відчуття, що описують свій рідний край і свій народ, свою «руську» землю, своїх «руських» людей, свою «руську» столицю – Львів чи навіть київські руїни, з чудотворними Лаврськими печерами [478, с. 148]. Аналіз творів Ш. Шимоновича, Я. Щасного-Гербута, Б. Зиморовича, Ш. Зиморовича, М. Пашковського, І. Домбровського та інших відкриває новий аспект в розумінні процесів формування української національної ідентичності, пов'язаний з усвідомленням поляками за походженням своєї належності до української землі, причетності до української історії і участі в суспільно-політичному житті свого часу.

Не підлягає сумніву, що Україна була батьківщиною однаковою мірою для поляків і українців. Українсько-польські гуманісти сприймали минуле Київської землі як частину української історії. Використання історичної та духовної спадщини Київської Русі можна вважати невід'ємною частиною їх політичного мислення. Для письменників і поетів «католицької Русі», як і для українських книжників XVII ст., Києво-руські традиції були тим самим, що й антична старовина для західноєвропейської культури.

Духовна та релігійна спадщина Київської Русі відігравала надзвичайно важливу роль в осмисленні політичних проблем свого часу, в міркуваннях про українську державність й була своєрідним індикатором у питаннях визначення національної ідентичності. На жаль, вже через півстоліття уявлення про руську ідентичність і про тяглість української історії зміняться на користь нової ідеологеми, орієнтованої на Москву. Вона була підтримана

українськими інтелектуалами і відтворена в такій історичній праці, як «Синопсис».

На думку П. Саса, наприкінці XVI – XVII ст. спостерігається редукція терміну «Русь» в його політичному та географічному аспектах до політико-територіального визначення «Україна» «Звісно, – пише він, – в тогочасній політичній і релігійній свідомості народ, який живе на українських землях і має такий важливий релігійний центр, як княжий Київ, називається руським. Однак у повсякденному житті цей народ називається українським, а земля, де він проживає, називається Україною. Поняття «Русь» зберігається в релігійно-конфесійному лексиконі для визначення духовної самототожності українського етносу» [181, с. 795]. Дослідники політичної історії підкреслюють, що в першій половині XVII ст. на зміну старій «Русі», яка давно втратила політичну суб'єктність і територію, швидко і невідворотно приходить нова назва східних земель Речі Посполитої – «Україна» [181, с. 795]. Така назва стосувалася, головним чином, визначення території, а не її населення в етнокультурному і політичному розумінні. У тогочасній українській свідомості міцно вкоренилося поняття «руський народ».

У вузькому значенні слова Україна була політико-територіальною назвою Київщини і Східного Поділля, тобто східних територій Речі Посполитої, які були кордоном і пограниччям з тими територіями, які перебували у сфері політичних впливів Османської та Московської держав (таке ж сприйняття України демонструє Гійом Левассер де Боплан, назвавши свою книгу «Опис України» [57].

Таким чином, почуття любові до своєї Вітчизни і рідної землі, повага до власного минулого, звернення до руської історії з метою виховання української людини сприяли формуванню ідеалів громадянськості, національної ідентичності та національної свідомості в суспільно-політичній думці ранньомодерної України. Аналіз творів українських і польських авторів яскраво демонструє, що ними творилася традиція історичного, політичного та патріотичного виховання українського народу. Національна

свідомість ставала суттєвим чинником формування української національної ідентичності.

Належне місце у моделі української ідентичності відводиться суспільно-політичною думкою ранньомодерної України козацтву. Козаки – це невід'ємна частина «руського народу», оборонці християнської віри, мужні воїни і лицарі. Відбувалася, таким чином, ідеалізація українського козацтва як політичної сили.

Національна ідентичність у кінці XVI – XVII ст. визначалася мовою, культурою, історією і вірою. Саме вони були у фокусі мислення українських книжників, поетів, письменників і розглядалися ними як головні ознаки самототожності українського етносу в складному потоці соціальних і політичних змін, що відбувалися в добу ранньомодерної України.

Висновки до третього розділу

Таким чином, становлення та еволюція суспільно-політичної думки ранньомодерної України відбувалися в загальноісторичному та етнокультурному просторі національного українського буття. Її зміст визначався в основному парадигмою східного, православно-руського мислення. Особливо це стосується осмислення проблем православної церкви, розуміння значення руської історії та руської традиції в процесах українського державотворення.

Водночас суттєвий відбиток на характер і спрямованість суспільно-політичної думки ранньомодерної України накладали світоглядні зразки західноєвропейської культури, передусім, ідеї Відродження, Реформації, Бароко та Просвітництва. Це орієнтувало українських мислителів, полемістів, гуманістів ранньомодерної доби на осмислення проблем людини, її місця в системі політичних відносин, визнання її самоцінності в світі.

Важливим етапом у розвитку української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби є полемічна література другої половини XVI – першої

половини XVII ст. Феномен полемічної літератури став духовною та політичною реакцією на прийняття в 1596 р. Берестейської Унії та пов'язане з цим поширення польських політичних впливів в Україні.

Посилена увага українських полемістів та книжників до проблем церкви, їхня активність у справі захисту її інтересів обумовлювалася тим, що в добу ранньомодерної України церква була чи не єдиним легітимним інститутом, який сприяв національному розвитку українського етносу і забезпечував духовну єдність українського суспільства. Належність до східної грецької (православної) церкви виступала основним критерієм збереження української національної ідентичності в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Крім того, православна віра виступала, по суті, тією сферою суспільно-політичного життя, де реалізовувалися станові права та інтереси української шляхти. Зі справою захисту православ'я пов'язувалися політичні позиції певних верств українського суспільства.

В діяльності видатних представників української культури яскраво окреслювалися політичні інтереси та пріоритети, ґрунтовані на визнанні істинності православної віри, суспільної значущості православної церкви і перспективності політичної орієнтації на Москву. Українські мислителі XVII ст. часто виступали посередниками у трансляції промосковських ідей в українському суспільстві, сприяючи, таким чином, узгодженню інтересів української владної еліти і прийняттю відповідних рішень. Формувалися, таким чином, історично перші форми політичного лобіювання. При цьому незаперечним є той висновок, що як самостійне суспільно-політичне явище лобізм формується значно пізніше – в процесі трансформації сучасних суспільств.

Загальною рисою суспільно-політичної думки ранньомодерної України було шанобливе ставлення до руської історії і до руського народу як своєї духовної та історичної спадщини. Через осмислення Києво-руської історії та традицій Київської Русі відбувалося обґрунтування національної

ідентичності й засад української державності. Відроджуючи традиції, історію й духовну спадщину Київської Русі, суспільно-політична думка ранньомодерної України декларувала, таким чином, тяглість української історії та державотворчих процесів в Україні.

Українські православні полеміст були непримиренними противниками політики Ватикану, активно протидіяли соціальному, політичному і релігійному гнобленню українського народу з боку польської королівської влади, виступали проти авторитаризму загалом – як церковного, так і світського. Створений ними ідеал майбутнього життя, побудований на засадах християнської духовності, багато в чому нагадує утопічні проекти перебудови суспільства, які існували в західноєвропейській суспільно-політичній думці. Формувались, таким чином, світоглядні передумови програми національного й державного розвитку, яка буде реалізована в наступну козацьку добу.

Значний внесок у розробку суспільно-політичної та державотворчої проблематики в досліджуваний період зробили не лише книжники-полеміст, але й поети та письменники, які творили переважно польськомовну літературу й були трансляторами західноєвропейських ідей на український духовний і політичний ґрунт.

Органічною частиною суспільно-політичної думки першої половини XVII ст. була різнопланова і різнобічна творчість Київського митрополита П. Могили. Сформульовані ним ідеї стали підставою для подальшого обґрунтування ідеї української державності в творах його ідейних та інтелектуальних наступників – І. Виговського, Ю. Немирича, П. Орлика, І. Мазепи.

П. Могила та його однодумці (могилянське коло) були активними учасниками культурного та суспільно-політичного життя в Україні XVII ст. У їхніх планах та задумах було формування української спільноти, яка б піднімалася над регіональними відмінностями й активно синтезувала здобутки різних культур. Усвідомлювалась, таким чином, потреба у

становленні української нації зі збереженням своєї віри, мови, звичаїв і використанням при цьому надбань культури Заходу.

Реформаторська, подвижницька діяльність митрополита П. Могили сприяла відходу від духовного ізоляціонізму українського етносу, встановленню тісних зв'язків із західноєвропейською культурою, проникненню європейських впливів у різні сфери українського життя.

Вагомим наслідком починань П. Могили був також відхід (хоч і тимчасовий) від однобічної політичної спрямованості українського суспільства в бік єдиновірної Москви, утвердження в українській свідомості та українському житті європейської системи цінностей.

Стратегічні задуми та проекти П. Могили щодо подолання кризових явищ у церкві і реорганізації культурно-освітнього життя мало далекосяжні наслідки для розвитку всього українського суспільства. В загальний контекст суспільно-політичних трансформацій в ранньомодерну добу вписувались ідеї П. Могили щодо держави і права, які свідчили про часткову присутність західної політичної традиції в українському житті першої половини XVII ст.

Тісно співпрацюючи з вищою політичною елітою тогочасної польської держави, разом з відомими світськими й духовними інтелектуалами П. Могила зробив великий внесок у справу політико-державницького розвитку України. А духовна, інтелектуальна еліта могилянської доби, перебуваючи в орбіті західноєвропейських культурних впливів, формувала фактично стиль мислення і стиль життя політичної еліти наступного часу.

В суспільно-політичній думці ранньомодерної України знайшло відображення розуміння своєї духовної, історичної та етнічної належності до української спільноти і усвідомлення своєї національної ідентичності, що стало обов'язковою передумовою розвитку української спільноти і державотворчих процесів в Україні.

Національна ідентичність постає як самототожність українського етносу з руською історією, своїм власним минулим, мовою, релігією, традиціями. Процеси ідентифікації в українському суспільстві торкаються

проблем перетворення етнічної спільноти в політичну з усвідомленням своїх цілей і перспектив національного розвиту.

Особливістю становлення національної ідентичності в добу ранньомодерної України є те, що її розвиток не завершився формуванням модерної нації на зразок того, що було в Західній Європі. Великою мірою це пояснюється тим, що в Україні раньомодерної доби не було власної держави, а державотворчі процеси гальмувалися через політичний тиск державних націй, передусім, польської і російської.

РОЗДІЛ 4
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗМІНИ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.

4.1. Українська державна ідея в суспільно-політичній думці козацької доби

Важливим етапом формування і розвитку суспільно-політичної думки ранньомодерної України стала козацька доба. Вона була відзначена виходом на політичну арену українського козацтва і подіями Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Найвизначнішим результатом активності українського козацтва, яке в середині XVII ст. перетворилося в потужну силу національного розвитку, і найважливішим політичним наслідком Національно-визвольної війни середини XVII ст. стало творення Української держави. В ранньомодерній історії України національна держава була формою найвищого розвитку українського етносу, свідченням його державотворчого потенціалу, суттєвим чинником реалізації в українському суспільстві процесів націєтворення.

Українська державність та українська національна ідея були головними темами української суспільно-політичної думки середини XVII ст. В «Історії політичної думки України» переконливо стверджується, що у процесі розгортання національно-визвольних змагань у середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки були чітко сформульовані фундаментальні основи національної державної ідеї: право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання; незалежність і соборність Української держави; генетичний зв’язок козацької державності з Київською Руссю [176, с. 77].

Суспільно-політичні події, що відбувалися в Україні в період визвольних змагань середини XVII ст. сприяли піднесенню суспільно-

політичної думки. Видатну роль в цьому відіграли Ю. Немирич, І. Гізель, гетьмани Б. Хмельницький та П. Орлик. Свій внесок у розвиток української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби зробили діячі Києво-Могилянської академії. Плеяда видатних вчених, філософів, просвітників, яка була вихована атмосферою духовного співробітництва і вільного мислення в Києво-Могилянській академії, спричинили розквіт філософської та інтелектуальної культури в Україні, сприяла реалізації західних освітніх моделей на українському ґрунті і вихованню нового покоління українських мислителів, тісно інтегрованих в європейський політичний і культурний процес.

Творення Української держави і становлення української державності в цілому відбувалося в єдності з процесами пробудження національної самосвідомості, зростанням національної ідентичності, потужним розвитком української культури. Як зазначають В. Смолій та В. Степанков, незважаючи на те, що формування інституційних засад українського державотворення було складним, суперечливим, далеким від свого завершення процесом, в багатьох своїх рисах не схожим на те, що відбувалося в європейських суспільствах, немає підстав сумніватися ні в існуванні Української держави, ні в тому, що вона виконувала всі функції, властиві цьому суспільному інститутові [401; 402].

В українському суспільстві усвідомлювалась потреба в національній державі, що відображалося в суспільно-політичній думці ранньомодерної України, в літературних, поетичних та філософсько-богословських пам’ятках української культури. Зокрема, зародження ідеї державотворення в раньомодерну добу вже помітно в творах видатних українських книжників та мислителів другої половини XVI – XVII ст. – Х. Філалета, З. Копистенського, П. Могили, С. Пекаліда, М. Пашковського, І. Домбровського та інших. Можна констатувати, що в суспільно-політичній думці ранньомодерної України активно обговорювалися питання, що стосувалися формулювання української національної ідеї. Діяльність української інтелектуальної та

духовної еліти мала своїм наслідком утвердження в свідомості ідеї духовної спільноти, що об'єднує людей навколо спільних цілей і національних завдань. Це було передумовою державотворчих процесів у суспільстві, а духовна консолідація нації певною мірою компенсувала нереалізованість ідеї національної держави до часу визвольних змагань середини XVII ст.

На думку В. Смолія, впродовж XVII ст. викристалізовувалась програма козацького автономізму і велику роль у цьому відіграла війна 1591 – 1596 рр. під проводом гетьмана Війська Запорозького К. Косинського [399, с. 228]. С. Леп'явко пише, що це було сигналом про зародження ідеї утворення «альтернативних владних структур» [260, с. 71–72] на землях Війська Запорозького. Саме тоді вперше з'являється ідея протистояти Польщі й утворити власну державу.

В козацьку добу національна ідея ототожнювалася з ідеєю державності. Очевидним також є те, що ідея власного державотворення ставала домінантною в системі цінностей української суспільності ранньомодерної доби. Вона об'єднала патріотичні почуття широких верств українського суспільства – рядових козаків, козацьких ватажків і гетьманів, інтелектуальну та духовну еліту. На думку дослідників української історії (П. Сас, Ф. Сисин) передумови формування ідеї української державності проглядаються в усвідомленні належності «руського народу» до єдиної етнічної спільноти, що можна вважати проявом самоідентифікації українців. Хоча в цей час українці та білоруси продовжували сприймати себе як культурно-історичну єдність – Русь [390, с. 57–62; 394, с. 61–63; 395, с. 68].

Зусиллями православних книжників в українській свідомості утверджувалася ідея неперервності руської історії і неперервного буття руського народу з часів Київської Русі. При цьому Руські землі сприймалися не як провінції Польської держави, а як невід'ємна частина єдиної Руської держави. Русь починає сприйматися як рідна земля, як Батьківщина. А руська історія пов'язується з історією Київського і Галицько-Волинського князівств. Таким чином, поступово Русь осмислюється як політичний простір буття

українського народу. Як пише Н. Яковенко, формування уявлень про український етнос як самодостатню історичну спільноту, що починає своє існування з часів Київської Русі і засвідчує неперервну тяглість віри і Церкви, легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) та її «старого рицарства» – шляхти і козаків [500, с. 256]. Такі ж процеси продовжуються в час, коли в політичній свідомості «руський народ» претендував на місце третього рівного в Речі Посполитій (поряд з польським і литовським).

В суспільно-політичній думці України козацької доби українське козацтво постає силою, яка прагнула реалізувати політичні та державницькі ідеали українського етносу. Козацтво суттєво впливало на становлення в українському суспільстві нових моделей світосприйняття і нової політичної культури, завдяки козацтву відбувався процес консолідації українського народу навколо національної ідеї. Ця ідея була головною в політичних планах гетьмана Б. Хмельницького, починаючи з 1648 – 1649 років. На думку В. Смолія, саме тоді в політичній свідомості формуються уявлення про владу й авторитет лідера, відбувається також їх закріплення в правових нормах, ідеалах демократичного, рівноправного ладу [181, с. 194].

З середини XVII ст. українське козацтво перебирає на себе функції національного державотворення. Прагнення козацтва до соборності та державності збігалося з його ціннісними ідеями, а соціальні ідеали козацтва були співзвучними демократичним принципам рівноправ'я, соціальної справедливості, ґрунтувалися на визнанні цінності особистості та її свободи.

Про суттєві зміни в ціннісній матриці XVII ст. свідчить те, що основними персонажами української суспільно-політичної думки XVII ст. ставали вже не тільки ченці та святі, а й діяльні та соціально активні постаті – князі, гетьмани, братчики, козацькі вожді, герої козацьких походів. Інтерес до людини в буремні часи боротьби за віру, власну державу, протистояння військовим ворожим набігам вимірюється вже не її «тихістю» чи християнським смиренням, а «діяннями», славою, розумом, хоробрістю,

відвагою, навіть багатством. Багатьма українськими поетами та мислителями досить відверто пропагувався культ сили, військової звитяги, влади, слави, а також і учености. Оспівуються також подвиги блискучих діячів-авантюристів, які претендували на роль героя і лідера. Такі люди наділялися залізною волею, великою мужністю, мали таланти державного діяча. Найвідомішою з цих постатей був Байда-Вишневецький. А на пограниччі зі Сходом такими героями виступають українські козаки, які боронили свою землю від турецько-татарських набігів.

У суспільно-політичній думці ранньомодерної України найбільше цінилися людські якості, що свідчили про військову звитягу і військові здібності. Найвищими чеснотами визнавалися військова майстерність, відвага, вірність, які важили дуже багато на полі бою. Надзвичайно високих оцінок в українській свідомості набував захист українськими козаками православної віри. Значною мірою завдяки цьому козаки сприймалися як втілення лицарського ідеалу. У самій свідомості козаків уявлення про лицарське призначення й обов'язок захищати руський народ були укорінені досить міцно. Своєю місією козаки вважали «службу польському королю», Речі Посполитій і всьому християнському світу [179, т. 1, с. 146]. Козаки являли собою свого роду лицарську спільноту – об'єднання військових людей з притаманними лише їм моральними і військовими чеснотами. У свідомості козацької доби лицарями поставали конкретні особистості, зокрема, П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький та інші.

У листах до польських королів козацьке військо називалося «Військом Запорозьким», а козаки – «лицарством запорозьким», «лицарством Війська Запорозького». Так, у листі до польського короля у 1660 р. відомий козацький ватажок Самійло Кішка підписувався «Самійло Кішка гетьман, полковники, сотники, все рицарство вашої королівської милості Війська Запорозького» [11, с. 234–235].

Як лицарів сприймали козаків також іноземні володарі. Це свідчить про високий рівень їх оцінки як в українській, так і в європейській свідомості.

Зокрема, король польський Ян II Казимір видав універсал про збереження давніх лицарських прав Війська Запорозького [179, т. 1, с. 144]. За кордонами України воїнів з берегів Дніпра нерідко називали «дніпровськими мальтійцями».

Можна вважати, що в українській суспільно-політичній думці ранньомодерної доби козаки сприймалися як втілення ренесансного культу сильної людини, яка органічно поєднувала радості земного життя і активність у суспільно-політичному житті. Українськими мислителями XVII ст. формувався ідеал військового та суспільного діяча, який здатний боротися за незалежність свого народу. Однак в літературі козацької доби нерідко протиставляються лицарські цінності та християнські чесноти. Про це писав І. Домбровський, наголошуючи, що християнська духовність чужа лицарському мисленню, а войовничий дух здатна послабити лише освіченість [152, с. 200–221].

Можна стверджувати, що в середовищі українських книжників XVII ст. зародилася міфологема українського козацтва. До її створення були причетні Й. Борецький, З. Копистенський, М. Смотрицький. В творчості українських мислителів ранньомодерної України козаки наділялися високими моральними і громадянськими чеснотами, поставали як «новоявлене Христове воїнство» православної церкви, знаряддя Божої волі для захисту світового християнства, носій волі руського народу. Свого оформлення козацький міф набуває вже в 40-их рр. XVII ст. В політичній концепції руського народу Адама Кисіля стверджувалося, що руський народ мав власні політичні, історичні та духовні традиції і мав право претендувати на третю рівноправну складову політичної системи Речі Посполитої.

Однією з перших спроб представити козаків як частину традиційної Русі та поширити на них права «старожитньої», князівсько-шляхетної нації була «Протестація» Й. Борецького (1621 р.).

Й. Борецький – відомий культурно-освітній, релігійний і політичний діяч, полеміст і письменник. Свого часу він був ректором Львівської

братської школи, першим ректором Київської братської школи. У своїй «Протестації» Й. Борецький захищає православну церкву і героїзує запорозьке козацтво як військову і політичну силу. Він наполягав, що козаччина є спадкоємицею «старої Русі», старих руських родів. Козаки, за його словами, є дійсними лицарями Христа, а віра й спасіння душ православних – це головна мета їхніх подвигів і військової звитяги [58].

Й. Борецький пише про запорожців як членів старовинного лицарського ордену, який має суверенну територію, свій адміністративний устрій і навіть власну дипломатію. Крім того, Й. Борецький наголошував, що козаки – це легітимна частина руської церкви і самостійна сила історичного розвитку, підкреслювалось також їхнє право бути частиною князівсько-шляхетської Русі.

В умовах посилення польського панування Й. Борецький прагне до об'єднання світських і духовних людей в Україні, виступає на козацьких радах – саме тому його називали «козацьким митрополитом». Він доводив, що українці мають історичні права на власну вітчизну й церкву. У праці «Історія політичної думки України» справедливо зазначається, що в творчості Й. Борецького поєднуються ідеї античності, барокової доби із середньовічною переконаністю у непорушності шляхетських станових привілеїв, наданих монархом за вірну службу [176, с. 83].

У «Протестації» Й. Борецьким висловлюється вимога до польської верхівки дотримуватися принципу рівності у ставленні до польського, литовського й українського народів як рівноправних членів єдиної держави, обстоюється типова для станової демократії думка про те, що шляхетному королю належить керувати вільним народом, не порушувати присяги і шанувати надані народу привілеї [58].

Цікава інтерпретація державницько-політичної проблематики в суспільно-політичній думці ранньомодерної України дається відомим українським мислителем XVII ст. К. Саковичем у творі «Вірші на жалостний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» [383, с. 220–

237]. Тут головним героєм українського життя постає козацтво та його гетьман.

Є всі підстави стверджувати, що українською суспільно-політичною думкою XVII ст. чітко усвідомлюється лідерська місія козацтва на чолі зі своїми ватажками та гетьманами, а не княжої аристократії («княжата» Острозькі, Заславські тощо). Зокрема, таким політичним лідером у ранньомодерну добу вважався П. Конашевич-Сагайдачний.

Українське козацтво на чолі зі своїми гетьманами стало головним носієм ідеї державності в XVII ст. К. Сакович підкреслює лицарський соціальний та морально-етичний статус Сагайдачного та козацького війська, яке зі зброєю в руках захищає свою «Ойчизну» і свого короля. Статус козацтва оцінюється не як рівний шляхетському, але в трактуванні К. Саковича він був вищим за статус селян та міщанства і гідним спеціальних прав і свобод [383, с. 222].

У творі К. Саковича представлені цікаві міркування про власну державу і про роль П. Конашевича-Сагайдачного в процесах українського державотворення, здійснена одна із спроб осмислення шляхів, можливостей і нереалізованих перспектив українського державотворення. При цьому у «Віршах» чітко проглядаються сподівання на майбутню українську державу. Аналізуючи цей твір К. Саковича, відомий сучасний дослідник Г. Грабович пише про те, що «Вірші» Саковича визначали дуже велику й масштабну модель, яку ми можемо назвати державотворчою. «Важливо, – пише він, – що за сприятливих історичних обставин ця модель мала шанси стати вирішальною в переосмисленні європейських реалій, місця України в Європі» [134, с. 260]. На жаль, ця модель українського державотворення в ранньомодерній історії України не була реалізована.

Роль гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного в українському державотворенні визначається, передусім, тим, що він був одним з перших, хто об’єднав козацтво з міщанством і українською елітою ранньомодерної України. Висока мета – творення власної держави – вимагала реальної

консолідації різних станів і груп українського суспільства. На думку Г. Грабовича, той факт, що П. Конашевич-Сагайдачний вступив до київського братства і вписав своє військо до нього, можна розцінювати як вершину державного мислення в Україні козацької доби, оскільки вперше і мабуть востаннє козацька військова сила була структурно пов'язана з цивільною і духовною владою, з українською владою [134, с. 261].

К. Сакович у своїх «Віршах», по суті, пише про цінності, зміст яких є співзвучним для державного мислення. Зокрема, йдеться, про «вольность», хоч насправді йдеться про «вірність». «Вольность» для К. Саковича – «наиболшая реч межи всіми», «лечо на не кождому может бити дана, толко тим, што боронять ойчизни», «не грошми, але крв'ю ся її докупують» [383, с. 221]. Особливу роль К. Сакович відводить Війську Запорозькому: «Войсько Запорозькоє волности набило тим, же вірне ойчизні и кролюм служило» [383, с. 221].

Вірність у розумінні українського мислителя-гуманіста – це служіння державі, «ойчизні». Поширення в свідомості такої цінності може бути показником утвердження легітимних зв'язків у суспільстві. На думку Г. Грабовича, від поняття легітимності витворюється не тільки поняття закону, але й поняття regnum, тобто вітчизни, що стоїть вище самого короля, а не лише гетьмана і війська. Тобто цінність закону і легітимності гарантує те, що ми тепер називаємо «правовою державою» [134, с. 264]. Таким чином, держава в розумінні українського мислителя будується на засадах легітимності й законності, де кожна людина відчуває себе частиною державного цілого, де військо і гетьман роблять спільну справу «кгди ж гетьман не сам през ся, леч войськом єст славний, а войсько тиж гетьманом…» [383, с. 222].

Велика роль у державотворчих процесах відводиться саме гетьману – П. Конашевичу-Сагайдачному. У «Віршах» акцент робиться на поєднанні особистісних і громадянських чеснот в його особі, на значенні підтримки ним православної церкви, на його меценатстві і громадських справах.

Особливо ціняться громадянські чесноти гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного – відвага, гідність, мужність, обов'язок служіння «Ойчизні», діяльність для забезпечення «вольності Ойчизни».

Політика козацтва на чолі з такими гетьманами, як П. Конашевич-Сагайдачний стала важливим кроком до консолідації різних станів і груп українського суспільства в русі до високої мети – творення української держави.

Однак у реальній історії ранньомодерної України не так вже й багато було фактів реального домінування пріоритетів держави в суспільно-політичному житті. В XVII ст. так і не було створено Української держави, а сама ідея національної держави ще не стала загальною для українського суспільства. На нашу думку, важливою причиною цього була деформація національної свідомості української еліти з часу прийняття Люблінської Унії.

Історія підтверджує, що Українська державність могла творитися національно свідомою елітою. Існування такої еліти, її яскрава національна позиція було необхідною передумовою державотворчих процесів в українському суспільстві. Середовище національної еліти складали кращі представники шляхетського стану, городянства, української церкви, інтелектуальна аристократія.

Козацька старшина домагалася зрівняння в правах з польською шляхтою і висувала вимогу обирати польського короля. І хоча така вимога була відкинута польською політичною елітою, це свідчило про важливі злами в свідомості козаків, особливо коли йшлося про ставлення до польської влади. На думку П. Саса, в середовищі козацької старшини зароджується думка, що польський король є лише польським, а не українським (руським), тому служба козаків на вірність короні є можливою лише за умови принесення королівської присяги щодо дотримання прав і вольностей руського народу. Таким чином, з боку козацької старшини з'являються вимоги її легітимації та визнання і навіть можливості збройного виступу проти королівської влади. В разі відмови козацтво залишало за собою право

захищати права і свободи руського народу [390]. Символом збереження власної ідентичності та етнічної самосвідомості козаки вважали вірність православ'ю і православній церкві. Православна церква у свідомості українського населення була осередком збереження всіх традицій, витоки яких сягали Київської Русі.

За умов польського володарювання в українській свідомості утверджувався стійкий стереотип сприйняття всього польського як свідчення наступу і посягання на права руського народу, ворожого йому і на основі цього формувалося почуття ненависті до поляків. За словами М. Грушевського, «все що панувало і утискало, було «лядське» – походженням, вірою, культурою, духом. Все «руське» було поневолене. Все, що стояло в таборі пануючих, все що заступалося за нього, – ототожнювалося з польським, було «лядським» незалежно від свого походження» [138, с. 129]. Тому боротьба за права і вольності набувала форми військового протистояння. Зокрема, гетьман Яків Острянин метою боротьби бачив звільнення «народа нашего православного от ярма порабощения и мучительства тиранского ляховского» [Цит за: 179, т. 1, с. 232].

Отже, перші кроки у виробленні козацькою елітою підвалин української державної ідеї фіксувалися через формулювання прагнення вільного від національно-релігійного гніту розвитку українського народу, урівняння його в правах з польським. Козацтво перетворювалось у носія державності українського народу. В. Смолій і В. Степанков наголошують, що українська державна ідея зароджувалася на ґрунті суспільно-політичної організації «козацького устрою, що відзначався демократичністю» [401, с. 235].

Реалізація ідеї української держави передбачала неминуче реформування державного устрою Речі Посполитої, а Україна перетворювалася на самостійний державний організм.

На час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького припадають найвищі вияви процесу українського державотворення. Національно-визвольна війна середини XVII ст. потужно вплинула на рецепцію українськими мислителями реалій українського життя і на їх оцінку дій та політики українського козацтва. Змінювалися стереотипи щодо сприйняття українців та України в ментальності інших народів. І це також було спричинено подіями 1648 – 1654 рр.. Національна революція середини XVII ст. помітно переорієнтувала погляди Б. Хмельницького та наближеної до нього старшини і шляхти на перспективи української державності. В свідомості козацької еліти ідея козацького автономізму змінюється ідеєю незалежної Української держави та возз'єднання в її кордонах всіх українських земель.

Богдан Хмельницький (1597 – 1657 рр.) – український політичний діяч і полководець, що стояв на чолі Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., був творцем державницької концепції, яку можна вважати вершиною державницького мислення козацької доби. Основні її ідеї формулювалися і розвивалися в «Листі до польського короля Владислава IV» (1648 р.), «Пунктах козацьких вимог до короля Яна Казиміра та польського уряду (1649 р.), «Березневих статтях» (1654 р.). На думку дослідника політичної думки доби Гетьманщини І. Куташева, концепція Б. Хмельницького засвідчила утвердження Української держави, визначила її внутрішню та зовнішню політику [249].

Початок формулювання державницької концепції збігається з початком Національно-визвольної війни середини XVII ст. В перших універсалах гетьмана Б. Хмельницького, де пояснювалися причини народної війни проти польського панування в Україні, викладені основні її ідеї [437, с. 45–70]. Зокрема, йдеться про те, що українці зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали військо Запорозьке. В Універсалі від 1648 р. Б. Хмельницький, зокрема, писав: «доводжу до відома духовних людей – владик, архімандритів, протопопів, ігуменів, священиків…

а також старшин грецької віри – війтів, бурмистрів, радників та інших урядовців, що ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша і слава, і Божі доми мало не загинули…до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців і невинних діточок… ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли» [481, с. 643–644].

Гетьман закликав народ до повстання і, передусім, «для оборони старовинної грецької віри». Він наполягає: «Назви унії щоб не було, а тільки римський та грецький закони, так як з'єдналися Русь з Польщею» [151, с. 52]. Він є непримиренним критиком Унії, причому Унія, умови і шляхи її запровадження на українських землях трактуються Б. Хмельницьким не як теологічна, а політична проблема.

Так само, як і українські книжники та інтелектуали кінця XVI – першої половини XVII ст. Б. Хмельницький обґрунтовує початок визвольної війни посиланням на історичне минуле та історичне походження українського народу. Цікаво, що походження поляків виводиться в одному з універсалів Б. Хмельницького від савроматів і русів. А загалом українці і поляки характеризуються як народи одного спільного кореня, тому між ними повинен бути встановлений мир. Про козацьку війну проти поляків Б. Хмельницький говорить як про неминучу, а козаки «мусили не без причини почати війну», тому що гніт польської шляхти став нестерпним.

Національна революція середини XVII ст. визначила принципово нові акценти у формулюванні державної ідеї. Так, після перемог козацького війська під Жовтими Водами та Корсунем у 1648 р. Б. Хмельницький у своєму універсалі писав про наміри відібрати «у ляхів всю Україну» [151, с. 30].

Польському королю та польському уряду Б. Хмельницьким були послані вимоги щодо відновлення «давніх вольностей» Війська Запорозького, підпорядкування війська Запорозького владі короля виключно,

ліквідація на землях козацької України польських органів влади, адміністративно-територіального устрою Речі Посполитої, визнання кордонів козацької України (тексти цих документів приводяться в українському перекладі В. Шевчуком) [481, с. 661–662].

Гетьман Б. Хмельницький був головним носієм територіальної і національної соборності Русі-України. Русь для нього – це «Вітчизна», «наша земля». Від польського короля й уряду Речі Посполитої він вимагав дотримуватися «наших» прав і вольностей, на яких королі присягали «народові руському» і які польський король надав Війську Запорозькому за його заслуги в захисті кордонів Речі Посполитої. Він вважав, що повернення православній церкві відібраних у неї храмів, монастирів і маєтностей, скасування Унії – цілком законна річ, тому що «ми не чужого, а свого вимагаємо» [150, с. 196]. Самостійною була політика гетьмана також і на міжнародній арені.

Б. Хмельницький став творцем нової держави на українських теренах – козацької (Військо Запорозьке), з якою рахувалися великі держави тогочасного світу, шукали союзу і підтримували дипломатичні стосунки. Можна стверджувати, що Б. Хмельницькому було властиве широке геополітичне мислення, що проявлялося у визначенні кордонів і меж Русі. Б. Хмельницький визначав межі Русі від Поділля до Волох і по Віслу, до Вільно і Смоленська. Тобто Україна-Русь включала в себе як українські, так і білоруські землі, зокрема, Київщину, Волинь, Перемишль, Мстиславські, Полоцькі землі. Він писав, що ця земля – «предковічна вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням» [179, т. 1 с. 95]. Саме ці землі гетьман ідентифікує з козацькою державою. Можна вважати, що поняття Русь-Україна і Козацька держава постають у державницькій концепції Б. Хмельницького як тотожні.

Водночас слід розуміти, що для розвитку національної державної ідеї в час Національно-визвольної боротьби українського народу повинні були

відбутися великі зміни, переосмислення цілей боротьби, подолані існуючі стереотипи в українській свідомості. Ідея незалежної держави та її реалізація значною мірою залежала від рівня політичної та правової культури українського суспільства.

Таким чином, вже в першій половині XVII ст. формуються суспільні, політичні та ідейні передумови творення державної ідеї, яка розвивалася в формі козацького політичного автономізму. Йшлося про виокремлення в складі Речі Посполитої козацького регіону як автономного утворення. Наступним кроком реалізації цієї ідеї було реформування державного устрою польської держави. Як відомо, гетьман Б. Хмельницький і більша частина старшини та козаків пов'язували майбутні зміни в Українській державі з волею польського короля. Королю в їхніх очах належало бути справедливим володарем із сильною владою, він повинен був протистояти свавіллю польських магнатів і шляхти, захисником прав і свобод Війська Запорозького і руського народу в цілому.

Гетьман Б. Хмельницький став на чолі Національно-визвольної війни українського народу і цей фактор суттєво впливав на його політичну свідомість. Як відзначають дослідники, за територіальним охопленням і масовістю участі населення національно-визвольна, конфесійна і соціальна боротьба в Україні не мали собі рівних у ранньомодерній історії Європи [179, т. 1, с. 239]. Для повсталого народу Б. Хмельницький був «Мойсеєм», «визволителем Вітчизни». Метою козацького повстання, яке переросло у Національну революцію, було знищити польське панування, релігійне й соціальне гноблення, здобути незалежність від Польщі. Однак зі смертю польського короля Владислава IV козаки, козацька старшина та гетьман Б. Хмельницький звернули погляд на московського царя, пов'язуючи з його особою надії на реформування політичного устрою Речі Посполитої.

Таким чином, як підкреслюють автори колективної праці «Українська політична нація», вже в XVII ст. українське суспільство оперувало поняттям «нації» як на рівні духовних провідників України, так і масової свідомості

широкої спільноти [434, с. 15]. А аналіз творів відомих українських книжників цього часу дає підстави зробити висновок, що вживаючи термін «народ», українські мислителі розуміли руську спільноту в цілому, а в Києво-руській спадщині вони вбачали фактор, що об'єднує українську шляхту, духовенство, міщанство, козацтво, селянство.

У ході боротьби українського козацтва з Річчю Посполитою відбувалося інтенсивне формування українських інституцій за зразком устрою Війська Запорозького («волості»). У цей час Б. Хмельницьким були прийняті «Статті про устрій Війська Запорозького», функціональним призначенням яких було не тільки упорядкування військової структури, але й всіх інших сфер діяльності державних інституцій [179, т. 1, с. 240].

В козацьку добу, особливо з початком Національно-визвольної війни середини XVII ст., у свідомості української еліти (козацької старшини) утверджується ідея виокремлення в складі Речі Посполитої окремого політичного суб'єкта – Руської/Української держави. Вона повинна була постати на теренах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств зі статусом, який мало в польській державі Велике князівство Литовське. В. Смолій та В. Степанков констатують, що в оточенні гетьмана точилися розмови про утворення Руського князівства й саме тут слід шукати витоки Гадяча 1658 р. [401]. Б. Хмельницький та його однодумці віддавали перевагу думці, що єдиновірний православний монарх (московський цар) був найбільш прийнятним претендентом на трон. Не відкидалися, звісно, і контакти з польським королем. Однак ідея про досягнення повної державної самостійності України в той час ще не формулювалася. Натомість у 1648 р. в козацькому середовищі превалювала думка (підтримана гетьманом) про перемир'я з Річчю Посполитою. Наслідком того, що гетьман Б. Хмельницький погодився відвести свої війська «в Україну», було повернення Польщі західних і центральних районів України і утвердження там польських владних структур та інституцій.

Можна констатувати, що політична позиція тогочасної української політичної еліти була невиразною і нечіткою. Це спричинило те, що Україна фактично поділилася на два регіони – менший «козацький», де функціонував посталий у ході Національної революції державний організм, і незрівнянно більший – польський. На жаль, тогочасна козацька еліта не висунула власну програму окремого від Речі Посполитої державного життя українського народу. Таким чином, про остаточне формулювання української державної ідеї на даний час не йдеться.

Переломним у формуванні основних принципів української державної ідеї можна вважати 1649 р.. На той час українські землі, які були вже контрольовані Військом Запорозьким, сприймаються як окреме державне утворення. Велике значення для здійснення самостійної політики гетьманом Б. Хмельницьким і усвідомлення ним цілей боротьби, яку вів український народ, мали зустрічі та бесіди з київським православним духовенством та єрусалимським патріархом Паїсієм. Більше того, єрусалимський патріарх висвятив Б. Хмельницького на гетьманство («вінчання»). Як відомо, висвячення правителя в європейській практиці політичного життя було необхідною передумовою визнання його божественних прав. Таким чином, через посвячення («вінчання») Б. Хмельницького на гетьманство узаконювалась його влада як така, що надана була йому Богом. Можна погодитися з С. Плохієм у висновку, що влада гетьмана отримувала передусім релігійну легітимацію. Легітимним ставало також і повстання, яке очолив Б. Хмельницький [331, с. 97–107]. Ю. Мицик пише, що сам Б. Хмельницький порівнювався з римським імператором Костянтином Великим, який оголосив державною релігією християнство [291].

Можна констатувати, що в державницькій концепції Б. Хмельницького не відкидалася думка про досягнення незалежності українських земель від Речі Посполитої. В середині XVII ст. відбулося усвідомлення й політичне декларування засадничих положень української державної ідеї.

Найвизначнішим її репрезентантом та захисником в козацьку добу став гетьман Б. Хмельницький.

Як зазначає автор дисертаційного дослідження, розвиток української державності у першій половині XVII ст. – це процес, що відбувався разом з початком формування політичної культури, а також зі становленням національної свідомості, зміцненням почуття належності до української спільноти, усвідомленням окремішності свого існування, утвердженням в історичній пам'яті понять «рідна земля», «Батьківщина». Гетьман і старшина цілком усвідомлювали відповідальність за долю народу. Водночас пришвидшується еволюція влади Війська Запорозького, підлеглої «колективній волі», у владу гетьмана, освячену Богом. Досить виразною стає тенденція до утвердження самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького. Одним із свідчень цього було те, що запроваджувалась посада кошового отамана, який не обирався, а призначався гетьманом [125; 127; 128].

Однак розвиток національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав пройти довгий шлях, повинен був відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання політичних стереотипів, розвитку українського менталітету. При цьому слід взяти до уваги той факт, що успішному здійсненню процесів національної єдності та формування національної держави перешкоджали супротив політичної еліти, політичні розбіжності всередині неї, інкорпораційні процеси на Лівобережній Україні.

Геополітичне становище України в XVII ст. робило актуальною ідею сильної влади в українському суспільстві. Виникнення козацької держави відповідало цілям етнонаціонального розвитку України. Але в Україні не приживалися ідеї на зразок візантійського цезаризму чи московського авторитаризму. Зміст суспільно-політичних процесів в Україні суттєво відрізнявся від того, що в цей час відбувалося в Московії (Росії), де ще з XVI ст. починає формуватися теократичний ідеал «Москви як третього

Риму». Наслідком цього у московському політичному житті стало утвердження сильної авторитарної влади царя, та уніфікація всіх виявів життя.

Традиції демократизму були традиційно сильними в Україні, а розвиток українського ранньомодерного суспільства здійснювався великою мірою на засадах демократизму і республіканізму. В Україні завжди більше цінилася свобода, ніж у Московщині. Перевагу тут мали цінності вільного розвитку, свободи, поваги до особистості, людської гідності.

Однією з суттєвих передумов творення власної держави, яка була б найвищим проявом розвитку етносу, в суспільно-політичній думці ранньомодерної України поставали ідея духовної єдності. В першій половині XVII ст. подібну ідею формулював митрополит П. Могила. Він, спираючись на ідею неперервного історичного розвитку Русі, бачив Українську державу історично самодостатньою, яка б не підкорювалася ні Речі Посполитій, ні московському царю. Подібні міркування про власну українську державність були продовжені гетьманами І. Мазепою та П. Орликом. Однак були й такі українські інтелектуали та діячі церкви (Й. Борецький, І. Копинський, І. Гізель), які вбачали в православ'ї підставу для єднання з Москвою.

Слід відзначити, що релігійна ідея набувала особливого значення в Національно-визвольному русі середини XVII ст. і суспільно-політичній думці козацької доби. Має рацію С. Плохій, коли пише, що саму Національну революцію середини XVII ст. можна розглядати, передусім, як «боротьбу за віру», коли релігійні вимоги поступалися лише вимогам боротьби за козацькі вольності [331, с. 114]. Вже з самого початку козацької війни утворився своєрідний альянс релігії та нації, а православна церква стала духовною основою для реалізації козацького повстання 1648 р. і для наступного творення Української держави Б. Хмельницького.

Історія засвідчує, що ідейні гасла в національно-визвольній боротьбі дуже часто формулювалися духовенством. Гетьман Б. Хмельницький рішуче обстоював інтереси православ'я, але разом з тим визнавав право на існування

в Україні католицизму й католицької церкви, вважаючи, що «є один Бог і одна християнська віра, і хто хоче і як хоче, хай вірить» [150, с. 73].

Через призму православної віри переломлювався комплекс соціальних та політичних ідеалів тогочасного українського суспільства. Однак якщо в першій половині XVII ст. висвячена під захистом козаків П. Конашевича-Сагайдачного нова православна ієрархія, київське духівництво, що було тісно пов'язане із Запоріжжям, власне сприяли легітимації нової ролі козацтва в українському суспільстві, то пізніше православ'я стало частиною російської великодержавної імперської політики і, зрештою, втратило роль провідника національної свідомості.

Цікаво відзначити й те, що в суспільно-політичній думці XVII ст. церква визнається інститутом важливішим, ніж держава. Відомо, що П. Могила говорив про зверхність влади церкви над владою держави, передусім, у справах духовних, але й не тільки в них. Він, по суті, визнавав автономію церкви від світської та політичної влади. Таку позицію підтримували соратники П. Могили – І. Трохимович-Козловський, Й. Кононович-Горбацький, С. Почаський, І. Оксенович-Старушич та інші. А зусилля П. Могили на митрополичому престолі в Києві в справі зміцнення православної церкви та її інститутів, посилення церковної організації сприяли в цілому розбудові українських владних структур.

В суспільно-політичній думці козацької доби відображується потреба в помісній, національній церкві. Церковний порядок мислився українськими інтелектуалами чи не найголовнішою підвалиною державного життя. Зміцнення православної церкви сприяло її легалізації в рамках польської держави. Усвідомлення місця православної церкви в українському житті та її ролі в творенні української держави мало своїм наслідком те, що в 1654 р. наступник П. Могили С. Косів виступив проти союзу з Росією, а українська церква певний час зберігала свою незалежність тоді, коли Україна втратила політичну.

Суттєві зміни відбувалися також у правосвідомості того часу. Як зауважує І. Крип'якевич, про це свідчить певна трансформація понять «справедливості», «моральності», «добра і зла», зміна суспільних уявлень про право власності на землю, право успадкування, право на працю тощо. Одночасно посилюється тенденція до усвідомлення українським селянством особистих свобод, проявом чого стало масове покозачення населення, вимоги знищення великого панського землеволодіння. Гетьман виступав за «соціальну рівновагу в громадянстві», «обмеження надто широких прагнень окремих станів» [245, с. 238].

Таким чином, на середину XVII ст. в Україні стало можливим формування повноцінного державного організму з демократичними рисами національного устрою. Цьому сприяли зважена соціальна політика гетьманського уряду, врахування соціальних ідеалів козацтва та формування на Запорожжі «зародків національної державності. Однак через певну політичну й геополітичну ситуацію свої державницькі проекти Україні реалізувати не вдалося. Після поразки під Берестечком 1651 р. територія козацької України була суттєво обмежена, її автономія зведена нанівець. Україна перебувала в складній політичній ситуації і це стимулювало владу шукати допомоги в країни-протектора. Наслідком цього стала Переяславська угода 1654 р. й прийняття протекції московського царя. Згідно з угодою цар мав виступати спільним монархом Малої та Великої Росії, при цьому Україна та Росія мали залишатися політично незалежними одна від одної [325, с. 10–14]. Тобто про ліквідацію Української держави чи перетворення її на автономну складову Московського царства не йшлося.

Як свідчать документи, що стали основою українсько-російського договору («Статті Б. Хмельницького», «Жалувана грамота» царя гетьману й Війську Запорозькому, грамота царя шляхті та інші документи) [290, с. 90–92], він передбачав збереження непорушності існуючих форм правління та політичного ладу Української держави, цілісність її території, збереження адміністративно-територіального устрою, суду, фінансово-фіскальної

системи. Підтверджувались права і привілеї козацтва, української шляхти, міщан, декларувався повний суверенітет гетьманського уряду в проведенні внутрішньої політики. Непорушною і пожиттєвою визнавалась гетьманська влада. Стверджувалося, що після смерті гетьмана Військо Запорозьке може обирати його наступника згідно зі своїми звичаями. Чисельність козацького реєстру була 60 тис. козаків. Росія зобов'язувалася вступити у війну з Річчю Посполитою і допомагати відбивати напади Кримського ханства. З іншого боку, Україна визнавала протекцію російського царя, сплачувала до царської скарбниці певну суму данини і втрачала право на проведення самостійної політики [72, т. 3, с. 560–565, с. 567–570]. Отже, ухвалені в 1564 р. «Статті Б. Хмельницького» не відкидали інституційних засад української державності.

Разом з тим закріплювався існуючий розподіл українських земель на дві частини, незважаючи на те, що цей договір легітимізував розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою й декларував утвердження Української держави. Російська влада зразу після укладення договору зробила спробу обмежити внутрішньополітичний суверенітет козацької України, паралельно здійснювався тиск на українське духовенство для того, щоб воно визнало підлеглість московському патріархові. Водночас, – зауважують В. Смолій і В. Степанков, – Б. Хмельницький намагався зміцнити власну владу, що еволюціонувала у монархічну [402, с. 197–203].

Поступово гетьман уособлює колективну волю Війська Запорозького, перетворюючись на ту політичну фігуру, що персоніфікувала Українську державу. Однак диктатором Б. Хмельницький не став. Основи українського демократизму зберігалися, а всі рішення гетьмана легітимізували лише ухвали Старшинської ради. Водночас вибудовувалась нова модель суспільних відносин в Українській державі. Роль соціальної еліти в ній починає відігравати козацтво, воно було носієм державності, і тому мало найбільше можливостей реалізувати свої громадянські цінності та ідеали. Водночас селянству надавалося право вступу до козацького стану. Ідея

рівності селянства і козаків сприймалася як невід'ємна складова буття України (Гетьманщини).

Таким чином, можна констатувати, що незважаючи на всі політичні трансформації і геополітичні обставини, центральною лінією розвитку суспільно-політичної думки України середини XVII ст. стала ідея Української держави і боротьба українського козацтва на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким за національне визволення.

Зі смертю Б. Хмельницького змінилися засадничі принципи української державної ідеї. Насамперед це стосувалося монархічної ідеї, яка знаходила втілення у формі спадкового гетьманату. З боротьбою за гетьманську булаву був запущений механізм деструктивності в реалізації української державної ідеї. Козацька старшина прагнула повернути Січі провідну політичну роль у козацькій Україні і таким чином, посилювала свою опозиційність владі. По суті, запорозька старшина (Я. Барабаш, М. Пушкар), керуючись суто корпоративними соціально-політичними інтересами запорозької спільноти (Війська Запорозького Низового), пожертвувала державною ідеєю. Вперше вона продемонструвала готовність підпорядкувати інтереси українського життя планам московського централізму [179, т. 1, с. 255].

Інші групи української політичної еліти вели переговори з польським королем. В таких умовах особливої значущості набуває ідея створення Великого князівства Руського, яку намагалися втілити в життя гетьман І. Виговський і Ю. Немирич. Укладена в 1658 р. Гадяцька угода повертала Україну до ідеї автономізму, що означало істотний перегляд основних положень державної ідеї. В особі Великого князівства Руського козацька Україна набувала статусу третього державно-політичного суб'єкта федеративної Речі Посполитої.

Ю. Немирич (1612–1659 рр.) – політик, дипломат і державно-політичний діяч доби Української козацької держави – був автором своєрідної політико-правової концепції, яка стала важливою частиною суспільно-політичної думки ранньомодерної України. В історії української

суспільно-політичної думки він відомий за працями «Роздуми про війну з московитами», «Маніфест до володарів Європи» [304].

Незважаючи на те, що на початку Національно-визвольної війни середини XVII ст. Ю. Немирич займав антикозацьку позицію, згодом він став дотримуватися політики компромісу. Після смерті Б. Хмельницького Ю. Немирич був Генеральним писарем при гетьмані І. Виговському, брав активну участь в українсько-польських переговорах, що завершилися укладанням Гадяцької угоди (1658 р.).

Свій найвідоміший твір «Роздуми про війну з московитами» Ю. Немирич написав у Сорбонні, де він навчався і де його вчителем був Гуго Гроцій. У цьому творі проявляються республіканські політичні орієнтації Ю. Немирича: він засвідчує свою прихильність до республіканського устрою на зразок Голландії, Швейцарії, критикує самодержавно-монархічний лад у Росії. Саму Росію Ю. Немирич порівнює з Туреччиною, яка для нього є зразком тиранії та деспотизму. Як переконаний противник усякого абсолютизму, сваволі та рабства Ю. Немирич бачить своїм політичним ідеалом республіканський устрій держави. Саме такий устрій він намагався втілити в Україні, теоретично обґрунтувавши його в Гадяцькій угоді.

Порівнюючи політичні системи Московського царства та Речі Посполитої, Ю. Немирич характеризує державне правління Москви як абсолютистське і деспотичне. Московське царство він визначає як некерований законами, де жителі не прагнуть свободи і «неволі, (даної, на їхню думку царем) не відчувають і не уникають. Звідси цар такого схильного до забобонного страху народу втішається надмірним славослів'ям і найбільшою до інших могутністю. Зміцнює царську владу однакове становище усіх і розподіл посад, з яких навіть найменша (при дворі чи в церкві) надається за згоди царя, якому різко загрожує небезпека з боку підлеглих» [304]. Ю. Немирич віддає перевагу державному устрою Речі Посполитої. У «Маніфесті до володарів Європи» Ю. Немирич доводив

необхідність скасування Переяславських угод і звинувачує Москву у розпалюванні війни в Україні.

За активної участі Ю. Немирича була підготовлена Гадяцька угода. Автори «Історії політичної думки в Україні» характеризують її як вершину тогочасної політичної думки України і стверджують, що ця угода підсумовувала державницькі змагання доби Хмельниччини [176, с. 89].

Гадяцька угода передбачала існування Речі Посполитої як федерації трьох самостійних держав – Польщі, Литви й України. Руське князівство (у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств) поверталося як формально рівноправне до складу єдиної Речі Посполитої, але не як державна одиниця, а в формі «руського народу», рівноправного з польським і литовським. Найвища законодавча влада належала національним зборам депутатів від усіх земель князівства. Виконавча влада в Руському князівстві належала гетьманові, якого обирали довічно. Руське князівство мало власний судовий трибунал, власні фінанси й армію. Відновлювалося правління шляхти, а реєстрові козаки зберігали права й вольності, деякі з них могли отримати шляхетство. Скасовувалася Унія, передбачалася також свобода православного і католицького віросповідань, гарантувалися права православної церкви на теренах етнічної України, планувалося відкриття двох академій, шкіл, друкарень («Універсали українських гетьманів») [438, с. 39–51]. За Гадяцькою угодою, рівноправним партнером Речі Посполитої мала стати моноконфесійна православна Русь.

Гадяцька угода була наслідком процесів, які розгорнулися в Україні після підписання Переяславської угоди та після смерті Б. Хмельницького. Однак значна частина козацької старшини цей документ не підтримала, хоча для прибічників політичної лінії І. Виговського і Ю. Немирича політичним ідеалом було збереження і розвиток автономії краю. Ними визнавалась необхідність об’єднання України з Польщею на федеративних правах за умови збереження свого внутрішнього самоуправління та рівноправності з іншими землями Речі Посполитої. Суспільно-політичні погляди

Ю. Немирича та його прихильників були спрямовані на створення стану шляхти за зразком польського з усіма його правами та привілеями.

Однак за Гадяцькою угодою відбувся істотний перегляд основних положень української державної ідеї, а саме ідеї незалежності та соборності Української держави. Польський сейм ратифікував її зі значними змінами, зокрема, до мінімуму зводилися прерогативи української виконавчої і судової влади, землі поверталися польській шляхті, зазнавав змін політичний лад, відмінялося право на проведення самостійної зовнішньої політики. Тобто ідея створення Руського князівства була спотворена майже повністю різними обмеженнями. По суті, створений Ю. Немиричем проект Великого князівства Руського не мав практичних результатів.

І хоча пункти Гадяцької унії ніколи не були реалізовані, її текст свідчить про стійкість сформованої у XVII ст. концепції розширення моделі народу руського через залучення до нього козацтва. Можна також констатувати, що республікансько-демократичні та федералістські ідеї в створеній Ю. Немиричем концепції Великого князівства Руського, значно вплинули на подальший розвиток суспільно-політичної думки України другої половини XVII ст.

Процеси українського державотворення були суттєво загальмовані в подальшому, коли після зміщення гетьмана І. Виговського, Українська держава майже повністю втратила свою незалежність. Нові статті Переяславської угоди, підписані сином Б. Хмельницького – Юрієм, сильно обмежували суверенітет козацької України. З одного боку, безпринципна поступливість російськофільської лівобережної старшини, а з іншого, орієнтація на Польщу зумовила крах державних устремлінь, провокувала загострення політичної боротьби й новий спалах громадянської війни. Процеси українського державотворення були суттєво загальмовані через відсутність згоди й порозуміння в суспільстві, братовбивчу війну, послаблення гетьманської влади, Руїну. Хоча, звісно, не припинялися

зусилля зберегти державний устрій України, єдність козацької України, що була витворена в ході Національно-визвольної боротьби.

Страхітливі наслідки Руїни, зречення П. Дорошенка від влади, ліквідація державних інститутів на Правобережній Україні означало фактично поразку Національної революції. Центр політичного життя переміщається до Лівобережної України, але в останній третині XVII ст. політична еліта Гетьманщини (Лівобережна Україна) відмовляється від програми державотворення. Вирішальну роль у цьому зіграло те, що гетьман Самойлович, погодившись на підпорядкування у 1686 р. Київської митрополії Московському патріархатові, фактично поклав початок руйнуванню інституціональних засад українського православ'я й проведення через церкву політики зросійщення України, позбавлення українців їх національної свідомості, мови, культури і, звісно, державної ідеї.

Державницьким устремлінням українських гетьманів часто суперечила політика, яку проводив козацький Кіш. Негативні наслідки для молодої Української держави мала також конфронтація запорожців з гетьманами. Незважаючи на ці обставини, Запорозька Січ залишалася дієвим фактором громадського та політичного життя аж до 1709 р., коли козаки на чолі з Костем Гордієнком підтримали політику гетьмана І. Мазепи і перейшли на бік шведів. У результаті військової поразки українців війська Петра I зруйнували Січ, а запорожці, що залишилися в територіальних межах вольностей, зазнали жорстких репресій.

На початку XVIII ст. відбувається поступова трансформація Гетьманщини – козацької держави у російську провінцію. Поборником ідеї незалежності й соборності України виступав гетьман І. Мазепа. Але він змушений був погодитися на подальше обмеження політичної автономії України. Як пише О. Оглоблин, в укладених ним з московським царем «Коломацьких статтях» заперечувався державний характер гетьманської влади і державний статус козацької України. Зникала також ідея ідентичності, окремішності українців: українське населення повинно було

возз’єднуватися з росіянами [314, с. 24–25]. Зменшувалися також прерогативи гетьманської влади. Однак І. Мазепа вів обережний курс на збереження політичної окремішності Гетьманщини, чинив спротив зросійщенню населення, сприяв розвитку культури. Водночас його показове вірнопідданство цареві, що супроводжувалося тяжкими людськими втратами та виснаженням економіки, спричинило гостре незадоволення діями гетьмана з боку козаків і суспільства [179, т. 1, с. 270]. В кінці XVII ст. з боку Москви посилюються спроби знищення державного ладу Гетьманщини. В критичний період боротьби за збереження Української держави через політичні й організаційні прорахунки, через поширення серед старшини психології «малоросійства», через лютий терор з боку московського царя І. Мазепа не отримав підтримки з боку населення козацької України. Полтавська катастрофа Карла XII та І. Мазепи ознаменувала крах останньої спроби українців вибороти незалежність. Процес згасання державної ідеї серед еліти та козацтва, відмова старшини від відстоювання національних інтересів мали своїм наслідком зросійщення і змалоросійщення України. Метою козацької еліти стає лише збереження автономії Гетьманщини, а замість вживаної раніше назви «Україна» утверджується назва «Малоросія».

У вигнанні державницька ідея була відроджена П. Орликом, який став продовжувачем політики І. Мазепи. Він намагався домогтися визнання Росією і Польщею незалежності й соборності козацької України. П. Орлик був автором оригінального політичного документа і видатної пам’ятки української суспільно-політичної думки XVIII ст., в якому проголошувалась незалежність України – «Конституції Орлика» («Пакти й конституції законів і свобод Війська Запорозького») [220].

П. Орлик наголошує, що спроба відродити Українську державу була зроблена гетьманом І. Мазепою, однак «московська держава, бажаючи остаточно здійснити свої злі наміри… неодмінно хотіла перетворити козаків на регулярне військо, міста приєднати до своїх губерній, права та вольності військові знищити, Військо Запорозьке Низове викорінити й ім’я це навіки

стерти…». Саме тому І. Мазепа, «непокоячись за цілісність Вітчизни, права та вольності військові» вступив в угоду з шведським королем Карлом XII [220].

Український правознавець О. Кресін акцентує увагу на тому, що П. Орлик, автор «Пактів й конституції законів і вольностей Запорозького Війська» (1710 р.), оперує двома категоріями, характеризуючи державу: це – «панство» і «народ». Панством є суверенна держава на чолі з монархом. А «народ» – це населення певного політично окресленого територіального суб'єкта під владою монарха [242, с. 193–195].

Правові відносини народу з монархом-сувереном, на думку П. Орлика, можуть бути двох типів. Перший – це «підданство»: такий стан утверджується в результаті завоювання. Загалом такий тип суперечить природному праву і є Божим покаранням для народу. Тому П. Орлик припускає можливість повстання проти подібного стану речей у державі. Другий тип – «протекція», який виникає за умови добровільного прийняття влади монарха. Обов'язком при цьому є укладання договору монарха з різними станами. Договірні відносини передбачають самоврядування. За невиконання монархом своїх зобов'язань, договірні відносини можуть бути розірвані. При цьому природні права народу не підлягають відчуженню [220].

Можна вважати, що в творах П. Орлика вперше в українській політичній думці народ набуває виразної політичної суб'єктності. Однак П. Орлик не використовує поняття держава як самостійну категорію, без монарха. Монарх є гарантом збереження автономних прав народу, захисту його від зовнішніх ворогів, здійснення міжнародних відносин. На думку О. Кресіна, П. Орлик вперше в українській політичній думці переніс договірну теорію походження держави на внутрішній устрій «вільного народу», що було значним кроком від середньовічного персоналізованого до новочасного інституалізованого поняття про державу [242, с. 200].

Конституцією П. Орлика передбачалося утвердження республіканської форми правління, що істотно обмежувала повноваження гетьмана. На відміну від інших українських мислителів ранньомодерної доби, П. Орлик суттєво обмежує роль монарха. Новим для української політичної думки було також оперування такими категоріями, як «інтереси батьківщини», «спільне добро».

На думку П. Орлика, самодержавство не притаманне козацькій державі, а тоді, коли «у Війську Запорізькому значно зросли порушення прав та вольностей, розорення, народний тягар, насильні та підкупні урядами військові розпорядження», тоді й «зростала зневага до генеральної старшини, полковників, значного товариства». Гетьман як глава держави «за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення і здирства» [220]. Можна стверджувати, що в загальнополітичних міркуваннях П. Орлика знайшла своє продовження ідея про мудрого і справедливого правителя, висловлена до нього українськими мислителями ранньомодерної України, зокрема, П. Могилою.

В Конституції П. Орлика сформульовані положення, за якими в українському суспільстві посилювалась роль генеральних старшин, полковників й генеральних радників, встановлювалася відповідальність гетьмана за порушення чинних порядків, а також виборність усіх посадових осіб (урядників, сотників, полковників) з дотриманням козацької традиції і з їх наступним затвердженням гетьманом. Українська православна церква мала повернутися в лоно Константинопольського патріархату.

Демократизм й повага до людини проголошувались П. Орликом головними засадами існування Української держави, не допускався тиск і свавілля щодо простого народу з боку старшин, визнавалась цінність й недоторканість особи, відповідальність її тільки перед законом. У «Виводі прав України» П. Орлик вперше, апелюючи до міжнародного досвіду, теоретично обґрунтував невід’ємне право українського народу на створення

незалежної держави, першим з українських політиків переконував європейську громадськість у тому, що утвердження Української держави сприятиме збереженню миру в регіоні. Водночас він застерігав, що якщо Європа не допоможе Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити державну самостійність, то згодом вона може зіткнутися з грізною небезпекою з боку Росії, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи» [220].

Головною ідеєю Конституції була повна незалежність України від Польщі та Москви. В тексті зазначалось, що з обох боків Дніпра Україна має бути вільною від чужого панування. Це й визначало її міжнародний статус як суверенної держави. Утверджувалась демократична виборча система в державі (вільні вибори урядників, сотників, полковників за козацькою традицією і затвердження їх гетьманом).

Україна оголошувалася обмеженою монархією, гетьманська влада мала узгоджувати свої дії із загальною радою, де була представлена старшина. Судова влада концентрувалася в Генеральному суді, здійснювати контроль за фінансами, перешкоджати зловживанню службовим становищем. Можна припустити, що таким чином, закладалися основи правового суспільства в Україні.

Суспільно-політичні погляди П. Орлика формувалися, поза сумнівом, під впливом просвітницьких ідей. Вплив ідеології Просвітництва на розвиток української суспільно-політичної думки ранньомодерної України в цілому проявляється також у використанні таких політичних категорій, як «інтереси Батьківщини», «спільне добро» тощо.

Зміст державної ідеї в суспільно-політичній думці доби визвольних змагань українського народу середини XVII ст. аналізується автором дисертаційного дослідження в працях [94; 95; 99; 103; 106; 119; 120; 127; 128; 130; 133].

Отже, можна констатувати, що незважаючи на різні трансформації, конфліктність, суперечливість суспільно-політичного життя, державна ідея,

ідея українського державотворення була домінантною в суспільно-політичній думці козацької доби. В творчості українських мислителів XVII ст. українське козацтво виступало основною державотворчою силою, представником всього руського народу, захисником його прав та інтересів, носієм ідеї української державності.

В суспільно-політичній думці козацької доби було зафіксовано формування національної свідомості, усвідомлення українським етносом своєї окремішності, незалежного від інших народів існування. Зміни в свідомості передували початку процесів державотворення в Україні та набуттю українською спільнотою політичної суб'єктності. В результаті Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького постала козацька держава, яка продовжила державницькі традиції Київської Русі та заклала основи української державності загалом.

Розвиток державної ідеї від автономії до незалежної Української держави визначав стійку лінію в українській суспільно-політичній думці (українські книжники, П. Могила, Б. Хмельницький, П. Орлик). Відбувався складний процес переосмислення власної історії, цілей і політичних перспектив українського етносу.

На жаль, у козацьку добу політичні цілі та державницькі ідеали українського народу не були досягнуті. Причиною нереалізованості планів українського державотворення стала нездатність української еліти висунути й реалізувати єдину програму розвитку Української держави, поставити завдання духовної та політичної консолідації українського суспільства як пріоритетні, в повній мірі прийняти цілі самостійного національного розвитку. Негативну роль зіграла відсутність сталої державотворчої традиції в українській історії, довготривала перервність процесу національного державотворення на етнічно українських землях, домінування в українському менталітеті соціальних та релігійних стереотипів, почуття меншовартості порівняно з державницькими націями.

4.2. Українські літописи другої половини XVII – початку XVIII ст. і легітимація козацтва як політичної сили

Потужним імпульсом для національного розвитку в XVI – XVIII ст. була діяльність українського козацтва, спрямована на утвердження української державності. Формування ідеї національної держави в суспільно-політичній думці ранньомодерної України супроводжувалося розвитком національної свідомості, усвідомленням політичної суб'єктності українського козацтва в українській політичній реальності XVII – XVIII ст. Процеси українського державотворення доповнювалися появою і функціонуванням типово українських політичних інституцій.

В Українській козацькій державі другої половини XVII – початку XVIII ст. формувалися національні інституції, розвивалася духовна культура, зміцнювалася національна ідентичність, з'являлися ознаки творення певної політичної ідеології. Осмислення українською суспільно-політичною думкою ранньомодерної доби цих процесів значною мірою відбувалося за рахунок імперативів історичної пам'яті, міфологем в українській свідомості. Сучасники сприймали козацьку добу як героїчну епоху, що повинна була залишитися в пам'яті поколінь. Багато історичних фактів потребувало фіксації, записування, систематизації, в кінцевому рахунку – легітимації української історії в тих формах, які творилися українським козацтвом, шляхтою, міщанами, українською інтелігенцією.

Розвиток української державної ідеї, що еволюціонувала від ідеї автономії до незалежної соборної Української держави, передбачав складний процес переосмислення цілей боротьби, існуючих у свідомості політичних стереотипів, особливостей українського менталітету. Зміцнення і посилення ролі козацтва в українському суспільстві робило необхідним улегітимлення його репрезентаційних функцій.

Легітимація українського козацтва була важливою передусім для тогочасної політичної еліти – козацької верхівки, старшини. Свої права і вольності вона здобула у військових змаганнях, тому саме для неї було актуальним утвердити і закріпити своє соціальне та політичне становище. Особливо очевидним це стало на початку XVIII ст., коли імперська політика Росії загрожувала автономному існуванню Гетьманщини, традиційним правам та вольностям козацької еліти.

Своєрідною літературною, історичною реакцією на потребу в сприйнятті козацтва як легітимної сили і спробою засвідчити легітимні підстави української політичної історії, учасниками якої були гетьмани й козаки, українська шляхта й міщанство, стала поява козацьких літописів в історії української суспільно-політичної думки другої половини XVII – XVIII ст. Козацькі літописці писали про свою Вітчизну – Гетьманщину, її політичних і військових лідерів, підкреслювали тяглість української державотворчої традиції від давньоруських, а деколи й античних часів.

Тексти літописів подають альтернативну до російської інтерпретації картину історичного розвитку. Як відомо, в імператорських маніфестах Петра I чи у візіях російських чиновників всі гетьмани до І. Мазепи включно іменувались зрадниками. В козацьких літописах українська історія постає як реальний процес політичної діяльності, в інтерпретації літописців вона сповнена драматизму й героїки, а не суцільної смуги зрад. Метою козацького літописання було заявити про давнє походження малоросійського народу, його славну історію й рівноправне існування поряд з іншими європейськими етносами.

Водночас відповідно до специфіки історичної ситуації, в якій перебувала Україна в XVII – XVIII ст., козацькі літописці змушені були демонструвати лояльність до російської влади. В козацьких літописах був відображений процес формування на землях України другої половини XVII – середини XVIII ст. досить специфічного феномена і особливого типу політичної ментальності – малоросійства. При цьому слід відкинути суто

негативні конотації терміну «малоросійськість»: в ті часи малоросійська ідентичність не свідчила про неповноцінність українського етносу. За умов відсутності національної держави вона була часто єдино можливою ментальною та ідеологічною формою його існування. Крім того, існування малоросійської ідентичності не суперечило процесам формування модерної української нації [102].

Нові ідейно-політичні установки в козацькому літописанні засвідчуються найбільш відомими літописами Самовидця, Григорія Грабянки і Самійла Величка. Кожен з літописів відбиває індивідуальну манеру письма авторів, їх погляди на характер Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, їх оцінки політичних подій. При цьому авторами козацьких літописів активно використовувався тогочасний історичний контекст. Козацькими літописцями, зокрема, С. Величком, наголошувалося, що у вітчизняній традиції були відсутні історичні твори, які могли б гідно показати козацьку минувщину. С. Величко пише, що знання про минуле можна брати не лише з «літописних та історичних писань чужоземних письменників». І хоча наші сарматсько-козацькі предки, як і чужинці, «вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами», письменники про них не писали. «Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворював якусь варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реєстриком» [66, т. 1., с. 26].

Козацькі літописці не віддавали перевагу фрагментарності в описі історичних подій. Вони намагалися написати історію, в центрі якої перебувало українське козацтво. Звісно, існувала й монастирська історіографія в цей час. Але вона ігнорувала козацьку тематику, надавала перевагу династичній моделі історичного та політичного розвитку.

Відповідно до зміни свого соціального та політичного стану козацтво потребувало як своєї легітимації, так і своєрідної пропаганди своїх дій. Важливу роль у цьому відігравала також висока самооцінка козацькою

елітою власної ролі в процесах українського державотворення, що було досить нагальним аргументом у протистоянні імперським прагненням Росії.

Козацькі літописи – це не лише помітне явище в історичній та суспільно-політичній думці другої половини XVII – XVIII ст. Це також неповторний культурний феномен, який був створений інтелектуальним середовищем Києво-Могилянської академії і бароковою атмосферою синтезу наук. У Києво-Могилянській академії в цей час були зосереджені найкращі літературні, інтелектуальні, духовні сили України. Це був той освітній та науковий заклад, звідки виходили військові канцеляристи, які служили в державних установах Гетьманщини – від сотенних і полкових органів управління до Генеральної військової канцелярії, і які часто виступали авторами літописів. Український філософ А. Бичко справедливо наголошує, що за багатьма ознаками, в першу чергу, характером діяльності, їх можна по праву назвати першою українською інтелігенцією. Саме із середовища військових канцеляристів вийшли автори козацьких літописів [50].

Літописи є частиною української суспільно-політичної думки ранньомодерної України. В них відображалися не лише події української історії, але й світогляд та менталітет української людини певної доби. Це феномен, який свідчить про неперервність традицій літописання з часів Київської Русі.

Козацькі літописи виступають важливим джерелом з української історії, вони містять важливу інформацію про епохальні події в розвитку українського суспільства. У фундаментальній праці «Історія українського козацтва» стверджується, що твори Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка не можна вважати літописами в класичному розумінні цього терміну. Класичний літопис передбачає хронологічний спосіб подання матеріалу, опис подій без якогось одного сюжету. Козацьким літописам притаманна певна композиція із рубрикацією тексту, авторськими передмовами, посиланнями на джерела та їх критична оцінка, багатопланові сюжети з кількома наскрізними ідеями, жанрова і тематична побудова твору із

зосередженням уваги на подіях військового, політичного, релігійного, а також культурно-освітнього життя України. Водночас у них присутні елементи літературного стилю, що виявляється у відповідній структурі окремих частин текстів, а також апеляція до біблійної або всесвітньої історії при висвітленні окремих тем [179, т. 2, с. 253].

Головними темами козацьких літописів були Національно-визвольна війна і Руїна. Українське минуле в козацьких літописах використовується для осмислення сучасних козацьким літописцям історичних і політичних проблем. Одним із фундаментальних джерел з історії Хмельниччини та Руїни є «Літопис Самовидця». Він написаний староукраїнською мовою очевидцем подій. Основними частинами літопису є «Хмельницкая лѣтопись» і «Краткое описаніе Малороссіи» [270].

Досить дискусійним є питання авторства літопису. Найаргументованішою та найпереконливішою є думка І. Дзири, який вважає, що автором цього твору був підскарбій Роман Ракушка-Романовський [145]. Не викликає ніяких сумнівів те, що автор літопису Самовидця вийшов із середовища козацької старшини (входив до її кола), а його політична позиція визначалася належністю до кола військових осіб.

Скоріше за все Самовидець перебував у самому центрі військових та політичних подій середини XVII ст. Він записує власні спостереження і робить власні узагальнення того, що відбувалося на його очах. Літопис побудований за принципом хронології: історичні події та явища подаються не за ступенем важливості, а за хронологічною послідовністю. Тому в тексті викладаються не лише суспільно важливі події, але й події не важливі, локального характеру.

Головною темою «Літопису Самовидця», як і інших творів козацько-старшинського літописання, є Національно-визвольна війна середини XVII ст., яку українці вели під гаслами боротьби за «давні права та вольності» і за «православну віру».

В «Літописі Самовидця» автор міркує над тогочасним українським життям і тими причинами, що спричинили боротьбу українського народу проти своїх поневолювачів. З цього приводу автор пише: «Початок и причина войни Хмелницкого ест едино от ляхов на православіе гоненіе и козаком отягощеніе. Тогда бо оным не хотячи, чего не звикли были панщини робити, на службу замковую обернено…Знову зась которіе зоставали козаками реестровимы, а над ними полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланніе были, которіе б от їх волности бинамній не дбаючи… Над посполством зась, любо во всем жили обфито в збожах, в бидлах, в пасіках, але однак чего не звикла была Україна терпіти, вимисли великіе были от старостов и от намісников, и жидов. Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали… [270, с. 45–46].

Отже, автор літопису добре знав, яким було українське життя напередодні повстання проти поляків і чітко вказує на основні причини наростання народного невдоволення, що згодом переросте в збройну боротьбу. Виходячи з того, що в ранньомодерній українській свідомості відбувалося ототожнення релігійних та національних чинників, автор літопису в першу чергу звертає увагу на релігійні утиски українського народу як головну причину народного протесту. Як і українські книжники й полемісти першої половини XVII ст., Р. Ракушка-Романовський вважав утиски православ’я та порушення традиційних прав козацтва з боку поляків посяганням на автентичні основи буття українського народу.

Можна стверджувати, що Самовидець досить об’єктивно відбиває загальну панораму історичних та політичних подій, що відбувалися в Україні в другій половині XVII ст. Однак літописець не вважає за потрібне давати пряму оцінку історичних діячів козацької доби і видатних подій, що переломили хід української історії. Не завжди зрозумілим є ставлення Самовидця до особи Б. Хмельницького. Ймовірно, це можна пояснити тим,

що Р. Ракушка-Романовський був безпосереднім учасником всіх подій і не міг дати адекватну оцінку того, що відбувалося в Україні.

Самовидець присвячує досить багато сторінок свого літопису особі гетьмана Б. Хмельницького, його планам і діям. Проте оцінка Б. Хмельницького в літописі Самовидця є досить контроверсійною: з одного боку, Самовидець позитивно ставиться до Б. Хмельницького, про що опосередковано свідчить факт звернення автора літопису саме до того періоду історії українського народу, коли жив і діяв Б. Хмельницький. А з іншого, Самовидець досить критичний стосовно Б. Хмельницького. Можна припустити, що Самовидець добре розумів значення й важливість Національно-визвольної війни в житті українського суспільства.

Про Б. Хмельницького він пише, що той є «козак ростропній в ділах козацких воєнних, и у писмі біглій, и часто у двора королевского в поселстві будучій» [270, с. 47]. Однак усвідомлюючи місце Б. Хмельницького в українській історії, він не дає чіткої оцінки постаті гетьмана. На відміну від літератури, в якій прославлявся Б. Хмельницький (навіть чужоземної чи свідчень відвертих противників гетьмана), Самовидець не прославляє його блискучих перемог над польсько-шляхетським військом, не захоплюється військовим талантом й глибоким розумом гетьмана. Не хвилюють літописця також і дії українського народу, що підтримав гетьмана у боротьбі, прояви героїзму і патріотизму [270, с. 48–50].

Таким чином, у творі Самовидця відсутня надмірна ідеалізація постаті гетьмана, що було притаманно багатьом літературним і поетичним творам XVII – XVIII ст. Самовидець не називає Б. Хмельницького ні «Мойсеєм», ні «визволителем». Все це свідчить про те, що на час написання літопису Самовидця в суспільно-політичній думці доби ранньомодерної України ще не був створений міфологізований образ Б. Хмельницького.

Досить традиційною для Самовидця було бачення основної причини, яка спонукала Б. Хмельницького виступити зі зброєю проти поляків: пограбування магнатом Чаплинським хутора Б. Хмельницького в Суботові,

що саме по собі було незаконним актом, та викрадення королівських листів у Ілляша. Тобто, на думку літописця, Б. Хмельницьким керували особисті мотиви і кривда, якої було йому завдано. Звісно, особисті мотиви Б. Хмельницького у його подальших військових та політичних діях не слід повністю відкидати, але прикметним є те, що Самовидець пише про Б. Хмельницького як про політичного лідера, що консолідував народ, «и так народ посполитій на Україні, послишавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и ніґди козацтва не знал» [270, с. 51].

В «Літописі Самовидця» значне місце відводиться тріумфальним перемогам Б. Хмельницького над польсько-шляхетським військом у перші роки війни. Але разом з тим наголошується, що лише завдяки м'якосердості Б. Хмельницького польський король не потрапив у полон. Засуджується Б. Хмельницький за його спроби домовитися з татарами: «Але тут зараз высилает своїх послов в Крим, вытягаючи самого хана зо всіми ордами в нашу землю, що хан рад учинил на оного жадання – зо всіми ордами кримскими, бїлагородскими, нагайскими, черкескими, незличоними силами витягнул навесні до Хмелницкого на спустошення християнства» [270, с. 56].

Навіть смерть Б. Хмельницького не вразила Самовидця так, як інших українських літописців – Г. Грабянку та С. Величка. Самовидець сухо і без співчуття пише, що Б. Хмельницький помер у Чигирині і додає при цьому, що на його похороні було «множество народа, а найболше людей войсковых было» [270, с. 75].

Загалом «Літопис Самовидця» не прикрашений величним пафосом та надмірною героїзацією подій Національно-визвольної війни. Він дещо сухо і безпристрасно описує сцени руйнувань, насильств, спустошень, грабежів, що супроводжували війну. Очевидним є те, що Самовидець виражає інтереси політичної еліти і як представник козацької старшини, всю відповідальність за наслідки війни він покладає на простолюд – «чернь», «голоту» [270, с. 52].

Помітно, що Самовидець відверто симпатизує козацькій верхівці, вважаючи при цьому деструктивним елементом Запорозьку Січ.

Як представник козацької старшини автор демонструє свою елітарну позицію: це прослідковується у ставленні до інших діячів Хмельниччини та козацької доби, зокрема, до Івана Брюховецького, Петра Дорошенка. Відкрито симпатизував Самовидець лише двом своїм сучасникам – Якимові Сомкові та Іванові Сіркові. Він підкреслює їхній героїзм та відвагу, але іншим діячам козацької доби він зовсім не дає оцінки. Це, можливо, пояснюється тим, що Р. Ракушка-Романовський займав у гетьманському уряді високу посаду і був близьким до Я. Сомка і «значних».

Прибічником Польщі Самовидець вважає Івана Виговського, тому й різко негативною є оцінка його гетьманування. Не викликає особливого захоплення у нього діяльність гетьманів Павла Тетері, Дем'яна Многогрішного (він «себі гетманства жичачій, назбирал компанії з литви, ляхов и иних немало, жеби оному зичливими били, и изобравши усю старшину поблиз себе задніпрскую до Новгородка, и приказал оним, жеби собі цалого гетмана настановали» [270, с. 106]. Не пошкодував Самовидець темних фарб для гетьмана Івана Самойловича, називаючи його поповичем: «Той же попович зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбагатіл, барзо гордий стал не тилко на Козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшол из жадною палицею; также и духовенство священници, хоча й би який значний, мусіл стояти непокритою головою...», «А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціе великіе, затяговал людей кормленіем, – барзо на людей трудность великая била от великих вимислов – не могл насититися скарбами» [270, с. 144–145]. Слід відзначити, наступна українська історична та політична думка неодноразово відтворювала здійснену Самовидцем характеристику гетьмана І. Самойловича.

Багато сторінок літопису Самовидця відводиться українсько-російським політичним взаєминам у другій половині XVII ст. Скоріше за все Самовидець прихильно ставився до Росії та російських царів, про що свідчать такі характеристики російського самодержця: «его царское величество», «его царское пресвітлое величество всея Росії самодержец». А про Переяславську раду 1654 р. він писав, що «по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил», і «немалая радость межи народом стала» [270, с. 68].

Таким чином, «Літопис Самовидця» є тим унікальним зразком козацького літописання, в якому представлений оригінальний спосіб подання та інтерпретації історичних подій. Рецепція суспільно-політичних реалій XVII ст. у тексті цього твору дається їх сучасником, людиною, життя і діяльність якої були пов'язані з історією та життям Гетьманщини, з діяльністю політичних осіб, що стояли на чолі козацької держави. «Літопис Самовидця» – це не лише літературна й історична пам'ятка, але й форма, в якій відображена українська ментальність певної історичної доби, психологія та поведінка української еліти.

Ще одним найвідомішим і найпопулярнішим історичним наративом другої половини XVII – XVIII ст. був «Літопис Грабянки» [269]. Г. Грабянка (–1738 рр.) був гадяцьким полковником, входив до полкової старшини. Твір написаний церковно-слов'янською мовою.

Основною темою цього твору, так само, як і Літопису Самовидця, були події Національно-визвольної війни. За джерельною основою «Літопис Грабянки» є компіляцією з історичних творів XVI – XVIII ст.: праць європейських істориків, а також «Диариуша наших воинов, в обозѣ писаного, духовных и мирских лѣтописцѣв, Синопсис Гизеля…» [179, с. 267]. «Понеже в книгах древніми історіографи, римськими і польськими, Кромером, Бельським, Стрийковським, Гвагніном, Коховським, а також німецькими, Пуфендорфом і Гібнером, составленними… везді о многих козацьких противу бісурман бранєх обретаєтся написано, яко козаки в пустих лугах окрест ріки Дніпра і Бугу іздревлє собирающиєся…єдину, яко от

хищников татар плінених християн от'ємлюще, свободою даровали, другую, яко польскоє королевство і Русь от всяких ім наносиммих татарами озлобленій кріпко защищали» [269, с. 446].

Автор літопису намагається віднайти етнічні витоки українців і стверджує, що козаки походять від скіфських племен (козарів, хозарів), що колись навіювали страх на всю Європу. Цей давній народ і дав початок іншим етносам, включаючи український. Така міфологема більше була поширена в середовищі козацької еліти, яка намагалася утверджувати свою ідентичність, відмінну від польської. Хозарський міф давав козакам право на давню, міфологізовану історію і міфологічні витоки українського етносу. Українці-козари згідно з міфом мали давнішу історію, ніж поляки і московити, перейняли християнство у Візантії, а отже Українська козацька держава має право на політичну автономію і власну церкву.

На думку П. Саса, Г. Грабянка як історик пішов далі Самовидця, хоча й не досяг рівня С. Величка. Його твір – типовий зразок літератури історичного жанру. В ньому особлива увага приділяється описові надзвичайних історичних ситуацій, героїки та моральних уроків «історичної драми» [181, с. 549].

Г. Грабянка пише про поступове поневолення козаків поляками, наслідками чого стали козацькі повстання Підкови, Косинського і Наливайка. Як і інші українські мислителі цього часу, Г. Грабянка вважає, що причиною цих народних виступів були порушення традиційних вольностей козацтва та запровадження Унії. Підписання Унії для Г. Грабянки було чинником, що підштовхнув козацькі повстання.«Єгда нікія архієреї в Литовськой стране не боящієся бога, ніоткуду не імущі нужди, отрекшися православія католическія віри, собраша собор в Бресті–Литовськом…Тогда, видівше благочестивії синове сію новоявлвшуюся химеру, ужасахуся, і отділиша себе от єдиності тих наємников, а не істинних пастирей… Косинський на ляхов з войськом запорозьким прийде і много замков повоєва і ляхов поби» [269, с. 454].

Головною рушійною силою Визвольної війни Г. Грабянка вважає козацтво на чолі з Б. Хмельницьким. У літописі гетьману Б. Хмельницькому приписуються виключні характеристики, він постає як Мойсей, визволитель народу, а також як суверенний монарх, що володіє владою над своїми територіями, приймає іноземних послів, укладає угоди. Б. Хмельницький – «багоразумний вождь», який «Малую Росію от тягчайшого іга лядського козацьким мужеством свободившого» [269, с. 497], і привів під владу московського царя.

Визнаючи те, що козаки були на службі у польського короля, Г. Грабянка покладає провину за війни на поляків: «Не токмо же Хмельницькому, но і всім козакам ляхи великія обиди творяху» [269, с. 455]. Підкреслює мужність і військову звитягу козацтва у битвах під Жовтими Водами та Корсунем, описує детально битву під Збаражем і Зборовом, поразку Б. Хмельницького під Берестечком.

Окремий розділ присвячений підписанню угоди з Москвою, причинам такого кроку з боку Б. Хмельницького і Переяславській раді. Г. Грабянка наголошує, що знаючи про підступність татар і плани Польщі щодо України, Б. Хмельницький «послал к великому государю» своїх послів домовлятися «на яких вольностях мають зоставати под високодержавною рукою» [269, с. 470]. Український літописець вбачав доцільність цього політичного акту в єдиновірності двох народів.

Політична позиція Г. Грабянки була схожою з позицією Самовидця – вони демонстрували лояльне ставлення до Росії і до царів (українська еліта другої половини XVII – XVIII ст. цим вирізнялася).

Значно менше уваги в літописі Г. Грабянки приділяється уваги подіям Руїни та українській історії до 1709 р.. Водночас досить детально відтворені події релігійного життя в Україні. Так, йдеться про смерть митрополитів Й. Борецького і П. Могили, оцінюються діяння С. Косова, пишеться про поховання гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, про епізод перебування в Києві Єрусалимського патріарха Феофана. Релігійні екскурси в «Літописі

Грабянки» свідчать, на нашу думку, про усвідомлення значущості ролі православної церкви в формуванні Української держави і в легітимації козацтва як самостійної сили. Автор проводить паралелі між українською та біблійною історією, порівнюючи українців з юдеями, а Україну – з землею обітованою. Відбувається, таким чином, поєднання містично-релігійного та історичного стилю викладу подій.

В політичній думці раньомодерної України Г. Грабянка представляє позицію автономізму російської орієнтації, але вже починає розуміти всю трагедію єдиновірного союзу з Москвою. Проявляючи у своєму творі лояльність до московських царів, він належав до тих представників козацької еліти, які вимагали дотримання березневих статей 1654 р., але не мислили Україну самостійною. Питання дотримання умов договору було актуальним й важливим для політичних діячів того часу. Важливою характеристикою «Літопису Грабянки» є усвідомлення державної традиції України від початків через Київську Русь і до Козацької держави. Україна вважається спадкоємицею багатовікової державної традиції на своїх землях.

Таким чином, «Літопис Самовидця» і «Літопис Грабянки» можна вважати державницькими документами, що проводили ідею того типу української автономії, який домінував у козацьку добу. У її формулюванні висвічувалися як особисті погляди авторів літописів, так і суспільно-політична думка того часу.

Найбільш масштабним твором козацького літописання є літопис С. Величка [66], який став найвідомішим з усіх історичних наративів козацької доби, хоча в інтелектуальному й політичному середовищі XVIII ст. був практично невідомий. Літопис Г. Грабянки отримав значно більше поширення в добу ранньомодерної України. Однією з можливих причин цього могло бути несприйняття елітою Гетьманщини відвертих симпатій С. Величка до запорозького козацтва, що обмежувало рецепцію козацькою старшиною української політичної історії.

В своєму літописі С. Величко системно використав величезний масив історичних джерел. Спираючись на факти української політичної історії, він демонстрував власне бачення подій.

Твір С. Величка складається з трьох томів, які мають свої назви та авторські передмови. Перший том – «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ запорозьких вісім літ точилася» [66]. Головною темою цього тому є опис подій Національно-визвольної війни та перших часів після смерті Б. Хмельницького. Другий том охоплює 1660 – 1686 рр.. Третій починається з 1687 р., початком першого Кримського походу, а завершується 1700 р..

С. Величко репрезентує інтелектуальну та політичну культуру українських канцеляристів. Почавши свою кар'єру службовцем при генеральному писареві Василеві Кочубею, С. Величко успішно продовжив її, обійнявши посаду в Генеральній військовій канцелярії. Вагомою підставою для потрапляння в середовище військових канцеляристів, які повинні були бути розумними і освіченими, знати юриспруденцію, основи філософії і логіки, було навчання в Київському колегіумі. Військові канцеляристи фактично складали той суспільний стан, з якого виходили державні кадри.

С. Величко був палким патріотом української землі, його вразила картина жорстокої руїни в Україні після війни і саме цей факт спонукав його до написання історії «козако-руської нації». Подорожуючи Україною, він «побачив покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогобічні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади… І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу – бо він перед війною Хмельницького немовби друга обітована земля» [66, т. 1, с. 27].

На відміну від авторів літописів Самовидця та Г. Грабянки С. Величко не був безпосереднім очевидцем чи учасником подій Національно-визвольної війни, тому його візії ґрунтуються на інформації, яку містять інші історичні наративи XVII ст., зокрема твір польського історика С. Твардовського. Однак

протягом всього тексту С. Величка чітко проглядається національна традиція літописання.

В другому томі Літопису С. Величка більше проявляється суб'єктивна позиція автора, оскільки він був сам очевидцем більшості подій другої половини XVII ст. й активно залучав свідчення сучасників для опису історичних подій. Крім того, С. Величком використані як джерела вітчизняні тексти – «Синопсис», твори українських мислителів доби бароко – І. Галятовського, Л. Барановича, Д. Ростовського, С. Полоцького, О. Бучинського-Яскольда, І. Орновського та інших.

Використання історичних документів у Літописі С. Величка мало своїм наслідком не лише об'єктивний виклад історичних подій, але й легалізацію історії козацтва, Гетьманщини. Це давало змогу дати правове підтвердження багатьом діям українського козацтва, засвідчити правомірність традиційних прав і вольностей козацтва, його привілеїв у системі тогочасного українського суспільства, факт існування державних автономних інституцій.

Весь твір С. Величка пронизаний ідеологією українського автономізму. Це передусім стосується його рецепції етногенезу «козацько-руської нації», заснованої, як і в інших літописах, на концепції сарматизму та хозаризму [66, т. 1, с. 264]. У своєму літописі С. Величко часто використовує такі дефініції, як «народ савроматійський козако-руський», «козари» та інші. Він вважає українців і поляків єдиним народом, що походять від спільного предка – сарматів [66, т. 1, с. 275]. Однак поляки зрадили українців, що і привело до кривавого протистояння в роки Національно-визвольної війни.

Причиною багатьох невдач і поразок українців С. Величко вважає поєднання в їхньому характері та житті героїзму, простодушності і відсутність згоди. Україна (українська козако-руська земля, Малоросійська козако-руська Україна) була землею, «що в безпрестанній біді й озлобленні терпіла тоді численні людські беззаконня» [66, т. 2, с. 275,289]. Це, власне, постає у творчості С. Величка знаком, що характеризує історичну долю і історичний шлях українців. [66, т. 2, с. 406–407]. Стан українських справ

Величко оцінює досить песимістично, пишучи про зло, незгоди, роздвоєння, пагубні дійства тощо. Він високо цінить «наш козако-руський народ, справжній, простодушний і добросердний». Проте цей народ «мало роздумує про минулі, теперішні й майбутні речі та події. Він завжди схильний і до внутрішньої невзгоди поміж себе, але найбільше, як народ мужній та лицарський, схильний він, подібно до своїх давніх скіфо-слов'янських предків, воювати і кров лити за свої стародавні вольності» [66, т. 1, с. 7].

Велику провину і відповідальність за біди і незгоди українського народу, за долю козацької держави С. Величко покладає на державних лідерів, начальників і гетьманів, що довели до розорення українську землю.

При цьому характеристика окремих постатей козацької історії С. Величком є досить суб'єктивною. Наприклад, зразком мудрого, чесного і професійного політика вважається В. Кочубей. А гетьмана І. Мазепу С. Величко наділяє такими характеристиками, як «хитрий лис», «Макіавеллі» [66, т. 2, с. 440]. Але С. Величко віддає належне військовій звитязі Б. Хмельницького: після того, як Б. Хмельницький переїхав на Низ до Запорозької Січі, «він там провів кілька років, набуваючи потрібної собі вправності в труді військовім, ходив із запорозькими козаками на басурманські поселення і не затуляв у боях перед ворогом свого обличчя – за це він був у великій шані у Запорозького війська». Крім того, «він був освічений і серед реєстрових козаків знаменитий» [66, т. 1, с. 33, с. 34].

С. Величко детально описує «війну Хмельницького з поляками», причиною якої вважає наругу, гніт і розорення українців поляками: «Поляки, не вподобавши, що козаки живуть вільно й незалежно, почали творити Русі й козакам, незважаючи на королівське бажання, велику наругу й утиски» [66, т. 1, с. 39]. За його словами, польські пани знищили всі даровані королем козакам привілеї і вольності, і свободи.

Б. Хмельницький – це Месія, що позбавив українців від тяжкого польського ярма [66, т. 1, с. 31]. Йому Господь дав силу і розум для визволення українського народу. Зберігається також літописна і поетична

традиція зображення П. Конашевича-Сагайдачного як оборонця православної віри, покровителя мистецтв, хороброго воїна і талановитого полководця. Зображена в літописі також доба правління І. Виговського. Він засуджується за авантюрну політику, що привела до кровопролиття. Негативно осмислюється також політика Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, І. Самойловича. Натомість позитивні характеристики переважають у сприйнятті І. Сірка, всього запорозького козацтва як стійкого носія кращих військових та моральних традицій українства.

Загалом у «Літописі Величка» представлена оригінальна концепція історії козацької України та окреслено місце козацтва у творенні суспільних і державних українських інституцій. У моделі української історії С. Величка, поняття давності й традиційності українського етносу наділялося атрибутами політико-правової легітимності й морального авторитету. С. Величко використовував історичну аргументацію для обґрунтування політичної легітимності процесів державотворення. Хоча , як пише П. Сас, інтерпретація С. Величком етногенезу українців виявилася непослідовною і внутрішньо суперечливою [181, с. 563].

Політичні погляди С. Величка характеризуються ідеями політичного автономізму України, підкресленням виняткової політичної ролі козацтва у подіях української історії XVII – XVIII ст. Так само, як і інші українські літописці, С. Величко вважав прийняття Українською державою протекції російського царя історично виправданим, хоч і писав про негативні моменти й сторони цієї політичної дії. Він засуджував розділення України внаслідок Андрусівського перемир’я 1667 р., наступ російської влади на традиційні права українського народу, знищення запорозького козацтва, запровадження в Україні Малоросійської колегії.

Запорозьку Січ С. Величко бачив стабільною структурою політичного життя. На думку літописця, вона виступала противагою гетьманам-владолюбцям і стояла на передньому краї захисту православ’я. Деструктивним чинником українського політичного життя С. Величко

вважав нездатність української еліти консолідуватися, наслідком чого було протистояння й ворожнеча. Саме у розбраті і нехтуванні спільним благом С. Величко вбачав головну небезпеку для України і українського народу. Це загрожувало втратою самої держави.

Розуміння С. Величком історичного процесу, спроба інтерпретації багатьох письмових джерел і свідчень про козацтво дають підстави вважати цей твір одним з перших творів суспільно-політичної думки ранньомодерної України, в якому дається аналіз подій, військових і політичних процесів другої половини XVII – XVIII ст.

Козацькі літописи як важлива складова української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби досліджуються нами в одній із статей [102].

Таким чином, феномен козацького літописання другої половини XVII – середини XVIII ст. є рецепцією процесів українського державотворення в свідомості українського суспільства і спробою легітимізувати українське козацтво як державотворчу силу. Козацькі літописи – це основа історичного мислення української еліти свого часу. В них відтворюється непростий шлях становлення Української держави, окреслюється роль українського козацтва та його ватажків у функціонуванні державних інститутів. Можна стверджувати, що інтерпретація української політичної історії другої половини XVII – XVIII ст. у козацьких літописах є важливою частиною суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Легітимізація українського козацтва в другій половині XVII – XVIII ст. супроводжувалася зміцненням в ранньомодерну добу почуття національного патріотизму, що відбувалося, в першу чергу, через вкорінення в ній «духу козацтва» і «культу пам’яті», апофеозом чого були блискучі перемоги козацької армії. Козацьким літописам притаманна патріотична спрямованість: літописцями пропагувалася ідея «тяглості руської історії», обстоювалась ідея єдності української землі, захищалося право на автономне і незалежне існування Української держави.

4.3. Християнсько-моральні ідеї в суспільно-політичній думці другої половини XVII – першої третини XVIII ст.

Суспільно-політична думка другої половини XVII – першої третини XVIII ст. розвивалася в складні і суперечливі часи української історії. В українському житті цього періоду відбувалися різні драматичні, а той трагічні для всього українського суспільства події, нерідкими були військові протистояння й громадянські конфлікти. Загалом це була доба великих змін в українській свідомості та суспільно-політичному житті: в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. відбувався розвиток національної свідомості, виникали і функціонували суспільні інституції, які були носіями ідеї національної єдності, проявляла свою активність політична еліта.

У духовній культурі цього часу переважали тенденції, які були притаманні бароковій культурі. Барокова свідомість, яка активно формувалася в Україні і ставала частиною українського національного буття другої половини XVII – першої третини XVIII ст., фіксувала людське існування у всій його складності та багатоманітності, відбивала суперечливий, антиномічний характер українського життя. Бароковою свідомістю творився також новий суспільний ідеал, проекти нового життя, які були своєрідною реакцією на дії та поведінку як окремої людини, так і всього українського суспільства. Найвидатнішими представниками української суспільно-політичної думки, в творчості яких були відчутними барокові культурні впливи, були С. Почаський, Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський, А. Радивиловський, І. Максимович, І. Орновський, І. Величковський, С. Яворський, О. Бучинський-Яскольд, С. Климовський та інші.

Барокова культура і барокова свідомість стала свого роду інтелектуальною, культурною реакцією на возвеличення окремої людини, героїзацію видатних постатей української історії в українській духовній

культурі та суспільно-політичній думці ранньомодерної доби. Головна увага в творах українських барокових діячів приділяється осмисленню християнсько-моральних ідей.

Українському бароко були притаманні ті ж самі тенденції, що визначали специфіку європейського бароко: йдеться про усвідомлення і вираження в літературі різних жанрів складності й невпорядкованості світу, суперечливого характеру людських взаємин у суспільстві, визнання абсолютності духовних, християнських основ буття.

Як зазначається нами, на відміну від гуманістичних уявлень про людину та її життя, які проникали в суспільно-політичну думку України разом з поширенням ідей Ренесансу та Реформації (кінець XVI – перша половина XVII ст.), в суспільно-політичній думці другої половини XVII – першої третини XVIII ст. переважає думка, що людина не ідеальна, а людська природа не є досконалою, в ній співіснують добро і зло, освіченість і невігластво, відвага і боягузтво. У своїх вчинках та політичних діях вона може керуватися не лише розумною доцільністю, але й егоїстичними принципами, особистими пристрастями та емоціями, що не завжди збігаються з уявленнями про суспільне благо [110]. Таким чином, у барокову добу втрачалася віра в існування гармонії між людиною та суспільством, у можливість вирішити свої проблеми в земному житті. Єдиний спосіб розв’язання складних земних і політичних проблем українські барокові мислителі знаходили в християнстві.

Барокові мислителі виходили з того, що людський світ є динамічним, контрастним, неспокійним і трагічним. Основною темою барокової літератури стає тема світових «марностей», суєтності світу, нестійкості й плинності усього земного й вічності божественного життя. Людина мислиться як сутність, в якій поєднуються протилежні риси – добро і зло, розум і пристрасті, тому барокова людина постійно перебуває в боротьбі з собою, зі своїм високим духовним, моральним призначенням і земними пристрастями та бажаннями.

В бароковій літературі козацькі ватажки і гетьмани зображуються і як видатні воїни, і як богобоязні люди, що піклуються про свою душу. Зокрема, відомий козацький ватажок І. Сірко постає як військовий і громадський діяч свого часу, володар великих багатств, видатний воїн і водночас, як майже аскет, відданий захисник християнства. В анонімному творі «Короткий опис Сіркових діянь від 1681 року» [11] він називається «хробаком божим», а очолювана ним Січ порівнюється з монастирем або церквою. І. Сірко – воїн, захисник своєї Вітчизни, що здійснює успішні походи проти турків і татар, але при цьому підкреслюється, що над усі блага життя він ставить смирення, самовіддане служіння.

На думку відомого дослідника українського бароко Л. Ушкалова, найбільш загальною рисою української суспільно-політичної думки другої половини XVII – першої третини XVIII ст. і культури українського бароко в цілому була релігійність, а основними в творчості барокових мислителів стали христологічні мотиви [439; 440]. Земний світ у творах українських мислителів повністю підпорядкований божественному. Він сприймався лише як шлях до Бога. В універсальному контексті осмислення універсального зв'язку людини з Богом розглядалися всі проблеми людського і суспільно-політичного життя. У системі цінностей тогочасної людини домінували цінності християнського доброчесного життя і приписи християнської моралі.

Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський, А. Радивиловський, І. Максимович, І. Величковський та інші у своїх творах розмірковують, як зробити світ і людське життя кращим, щоб воно було більше засноване на засадах розумності. Разом з тим вони глибоко сумніваються в здатності людського розуму осягнути світ і тим більше змінити його. Багато в чому українські барокові мислителі відображають загальні тенденції розвитку українського суспільства другої половини XVII – першої третини XVIII ст., коли діяльністю й нерозумними, егоїстичними діями українських гетьманів та політичної еліти (козацької старшини) були зруйновані сподівання

української спільноти на утвердження розумних політичних форм в українському житті.

Найбільш яскравою постаттю церковного, літературного, культурно-освітнього та суспільно-політичного життя другої половини XVII ст. був Чернігівський архієпископ Л. Баранович (1620 – 1693 рр.). Він жив і творив в часи Національно-визвольної війни та наступного московського панування в Україні. Перебуваючи в центрі політичного життя України другої половини XVII ст., Л. Баранович впливав на політичні рішення в часи Гетьманщини. Його думка і позиція враховувалися при обранні гетьманів, призначенні воєвод, розподілі всіх духовних посад на Лівобережній Україні. Відомо, наприклад, що обрання на гетьманство Дем'яна Многогрішного і укладення Глухівських статей відбувалося із врахуванням позиції з цього питання Л. Барановича.

Він мав великий авторитет в освічених колах і серед широкої громадськості. Як захисник православ'я і один з найвищих ієрархів православної церкви Л. Баранович вбачав у Москві можливість захисту православної віри від посягань Польщі. Він розумів, що українська церква через агресію з боку сусідніх держав, через жорстоку боротьбу між українськими гетьманами за булаву потребувала підтримки і захисту. Проте чернігівський архієпископ був одночасно рішучим противником втручання Москви у справи Київської митрополії.

Л. Баранович у своїх фундаментальних богословських творах «Меч духовний» і «Трубы словес проповедных» розробляє цілий комплекс християнсько-моральних ідей. З позицій духовної людини і активного діяча православної церкви він акцентує увагу на принципових засадах християнського вчення, дотримання яких складає умову життя людини і суспільства. Л. Баранович пише, що земне життя нестерпне, воно побудоване на злі, а світ «весь в злѣ лежить» [36, арк. 174]. У цьому світі – беззаконня, аморальність і нерівність. Тому Л. Баранович закликає людей: «Не любѣте сего свѣта, в нем же вся тма и отнюдь нѣсть свѣта» [38, арк. 160]. Він

закликає до смирення, любові і надії на Бога. Меч духовний, за його словами, не вбиває, а живить.

Досягнення ідеальної спільноти, побудованої на засадах християнської любові, братерства, Л. Баранович вважає метою людського життя. Як наголошується в праці Н. Петрук, така спільнота сприймається думкою барокової епохи як зразок неконфліктного, гармонійного співіснування людей, найбільш оптимальною формою розвитку індивіда та суспільства [326, с. 239]. Крім того, міркування українського мислителя про ідеальний проект життя не можна вважати абстрактними, тому що варіант соціальної утопії, який був сформульований Л. Барановичем, відображає особливості історичної та соціально-політичної ситуації в Україні другої половини XVII ст. На нашу думку, в його богословських творах, окреслюються ті суспільно-політичні проблеми, що характеризували українське життя ранньомодерної України.

Для Л. Барановича найвищою метою будь-якого людського існування Є Царство Боже. Загальні риси Царства Божого втілюють мрію людини про ідеальне суспільство, в якому панують мир, злагода, рівність і в якому відсутній поділ на багатих і бідних. Такий утопічний ідеал суспільного життя нагадує церкву. Можна стверджувати, що в умовах суспільно-політичного життя України другої половини XVII ст. православна церква та її структури були найбільш наближеними до національних форм життя.

Тому, пишучи про Царство Боже, Нову Церкву, Л. Баранович мав, скоріше за все на увазі сучасну йому українську ситуацію, а біблійні ідеї були адаптовані ним до реалій українського життя. У Граді Божому (Царстві Божому), на думку Л. Барановича, всі будуть перебувати в любові до Бога. І такому ідеальному світу Бог дасть всім найпрекраснішу річ – «мир благоприятный» [36, арк. 66]. Кожній людині Бог являється з мечем, але це Меч духовний, тобто Слово Боже.

Таким чином, український бароковий мислитель формулює такий ідеал організації людського буття, який принципово відрізняється від суспільних

та політичних форм українського життя, породжених Руїною. Розмірковуючи як християнський мислитель, Л. Баранович вважає, що головною силою в досягненні ідеальних форм людського життя повинні бути сила духу і Слово Боже, а не військова сила чи гетьманська булава. «Мы єсми Дом Христов. Христос же яко сын в Дому своєму пребывает, єго бо Дом мы єсмы» [36, арк. 107].

Л. Баранович переконаний, що у русі до бажаної духовної єдності люди повинні утверджувати зв'язки духовного співробітництва та єдності. Заклику до війни, протистояння, демонстрації сили у його творах немає. «Рабу же господню не подобает сваритися, но тиху быти во вс҃м. Учительну, незлобиву, с кротостію наказующу противныя» [38, арк. 360]. Тобто ідеалом взаємин між людьми є покірність і смиренність.

Всіх людей Л. Баранович закликає жити в мирі, тому що мир – це необхідна умова для утвердження моральності в суспільстві. Можна вважати, що міркування про ідеальні, християнські засади життя, Л. Баранович проектує на реалії українського життя другої половини XVII ст. Він був переконаний, що українському суспільству, коли воно було «роздертим» на різні ворогуючі табори, потрібен був мудрий правитель, який зміг би привести країну до миру і злагоди. Цей правитель повинен демонструвати високі зразки моральності. Однак Л. Баранович зовсім не ідеалізує державну владу і не вважає її здатною вирішити всі суспільно-політичні проблеми. Справжня, істинна держава для нього – це «всемогущий» Бог, який «єст глава всякому началу и власти» [38, арк. 272]. Світська держава не наділяється в думці Л. Барановича тією силою, що духовна. Більше того, в творах Л. Барановича церква кардинально протиставляється світській державі.

На відміну від московських книжників, які однозначно трактували відносини церковної та світської влади на користь першої, чернігівський архієпископ рішуче не визнавав зверхності світської влади над владою церковною. Цар, на його думку, це такий же самий раб Божий, як і простий

смертний. Але виходячи із суспільної потреби, церковна влада мусить підпорядковуватися державі [38, арк. 364].

Л. Баранович свідомо дистанціюється від політичних процесів і вирішення державно-політичних проблем. Хоча для нього не було абстрактним також питання про шляхи та спрямованість змін в українському суспільстві. Виходячи із сучасних йому реалій, він усвідомлював, що суспільно-політичні перетворення в Українській державі можливі лише за умови існування сильної державної влади. Український мислитель був переконаний, що держава повинна захищати своїх громадян і бути мірилом моральності. А людина в свою чергу повинна дотримуватися вимог і норм державного життя [36, арк. 50]. Нове суспільство, на переконання Л. Барановича, повинно з'явитися внаслідок «воскресіння із мертвих», тобто духовного перетворення людини, появи «нового Адама». А вирішення сукупності моральних проблем, що нагромадилися в Україні, є необхідною передумовою перетворення суспільства. Центральною постаттю такого перетворення постає не державний офіційний механізм, а моральна людина.

Таким чином, у творчості Л. Барановича представлений оригінальний варіант бачення українського світу і української політичної реальності. На думку українського мислителя, ідеальним виразом цього світу є духовна спільнота, ґрунтована на засадах людської солідарності та високої моральності. Власне вона виступає опозицією існуючій державі й водночас визначає перспективи розвитку українського суспільства.

Великі завдання Л. Баранович покладає на нову людину, яка розуміється ним як «новий Адам» [38, арк. 295], що започатковує нові норми життя – безгрішного. Саме така людина потрібна була тогочасній Україні. Вона покликана була захистити суспільство від духовного падіння та деградації і створити новий порядок замість «пекельного життя». Наслідуючи Ісуса Христа, нова людина повинна творити нове життя, прагнути змінити життя всього суспільства. Таким чином відбувається оновлення самої людини і всього суспільства.

Подібні висновки і міркування Л. Барановича характеризують його як видатного мислителя-гуманіста ранньомодерної України. Ідеалом людини для нього був не аскет-чернець, а подвижник, активна особистість, яка через себе змінює і оновлює суспільство. В цьому знайшла відображення й громадянська позиція Л. Барановича: він піклувався про церкви та монастирі, організовував друкарні, видавав книги, здійснював велику культурно-освітню діяльність, будучи певний час ректором Київського колегіуму.

Л. Баранович витворює свою суспільну утопію не на віддалених островах чи в чужих країнах, а має на увазі свою землю, Україну. І в цьому він відрізняється від відомих європейських авторів такого літературного та політичного жанру, як «Утопія» (Т. Кампанелла, Т. Мор). У зв'язку з цим В. І. Шевченко пише, що його проект стосується передусім перспектив перетворення українського життя, спрямованого на те, щоб вивести людину «із тьми невігластва» і вести до «світла правди» [477, с. 203].

Л. Баранович мав численних послідовників і однодумців. На думку А. Макарова, можна говорити про коло Л. Барановича – найбільше культурно-освітнє об'єднання в XVII ст. На відміну від своїх попередників – українських полемістів і гуманістів другої половини XVI – першої половини XVII ст., сподвижники Л. Барановича вже жили в самостійній національній державі, завершували оформлення тих ідей, які були зроблені їх попередниками. Вони стали носіями нового мислення і нової культури, яку з часом будуть називати бароковою [276, с. 29].

Ядро культурно-освітнього кола Л. Барановича складали ті, з ким він вчився або працював в Київській колегії. Це – філософи, богослови й полеміст, знавці церковної й національної історії Інокентій Гізель, Феодосій Софонович, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Данило Туптало (св. Дмитро Ростовський), Стефан Яворський, Іван Величковський та інші. Завдяки Л. Барановичу та його однодумцям з Київської колегії формувалась традиція богословсько-релігійного, християнсько-морального осмислення людини і світу в суспільно-політичній

думці XVII ст. – початку XVIII ст. Головною її ідеєю стала ідея морального удосконалення людини і суспільства.

Одним з найвидатніших українських мислителів, громадських і церковних діячів другої половини XVII ст. був І. Гізель – богослов, філософ і проповідник (1660 – 1683 рр.). У його творчості барокові ідеї перетворення людини і церкви пов'язані із суспільно-політичною проблематикою [81; 82]. Професор Київського колегіуму, однодумець Л. Барановича, І. Гізель спрямовував свої зусилля на захист прав і привілеї Київської митрополії. Водночас він, як і Й. Борецький, І. Копинський, був прибічником промосковської лінії в церковно-політичному розвитку України.

І. Гізель був автором філософських та богословських творів, в яких розвивалися морально-християнські ідеї («Мир з Богом чоловіку», 1669 р.), утверджувалася думка про необхідність у захисті національної та релігійної самобутності українського народу («Про істинну віру» (1668 р.), «Стара віра» (1668 р.). Особливо це проявлялося у вченні І. Гізеля про людину.

Як освічена і талановита особистість, не байдужа до всього того, що відбувалося в релігійному і суспільно-політичному житті України другої половини XVII ст., І. Гізель вважає, що пізнання людиною самої себе є важливішим, ніж знання про природу і навколишній світ. Самопізнання є шляхом наближення людини до Бога, способом пошуку Бога у своїй душі. «…Бог є найвищою з усіх сутностей і останньої метою», – пише І. Гізель. Тому основними моментами його вчення виступають Бог, світ і людина. Більша частина його вчення присвячена натурфілософії. Однак розмірковуючи про присутність Бога у своїх твореннях, І. Гізель намагається подолати прірву між небесним і земним, проводячи наскрізну для барокового мислення ідею про безмежну любов Бога до людини. У свої твореннях Бог проявляє себе як «людинолюбна пучина», «людинолюбне милосердя» [81, с. 290].

Таким чином, засобами релігійно-філософських конструкцій і християнсько-морального мислення І. Гізель намагається подолати

суперечність між світом і людиною. Це було особливо актуальним в реаліях суспільно-політичного життя України, коли українська людина відчувала свою мізерність і трагізм власної долі в потоці трагічних подій Руїни.

З одного боку, суспільно-політична думка України другої половини XVII – першої третини XVIII ст. концентрується на постаті героїчної особистості як носієві високої моралі, сили, відважності, героїзму і патріотизму. З іншого, розвиваються християнсько-моральні ідеї. На думку І. Гізеля, суперечливе місце людини в світі визначається тим, що її існування пов'язане з різними видами цінностей – простих, породжених тілом («земний хліб») і вищих – духовних, які «повелеваються… або заповіддю Божою, або преданням церковним». Людина в своєму житті повинна вирішувати, яким цінностям віддавати перевагу. Не заперечуючи цілком значення матеріальних потреб, І. Гізель захищає ідеали духовності: людину чекає вічне життя, але за умови її високої моральності, відданості Богу у ділах земних.

Характерною особливістю християнсько-моральних поглядів І. Гізеля є те, що він надає людині можливість судити про добро і зло, тлумачити на свій розсуд Божі заповіти і церковні настанови, реалізувати свою активність в житті. Людина не тільки повинна споглядати Божу благодать, але й активно боротися з вадами та злочинами, печаллю і незгодами. В цьому знайшла відображення активна громадянська позиція І. Гізеля, а практичною метою праці «Мир з Богом чоловіку» було вироблення таких моральних принципів, на основі яких могло б функціонувати й розвиватися тогочасне суспільство. Український мислитель прагнув звернути увагу володарів і можновладців на необхідність боротьби зі злом. Зразу ж після написання праця «Мир з Богом чоловіку» була надіслана московському царю Олексію Михайловичу для того, щоб були вжиті заходи для викорінення зла. Однак реакцією московської політичної і церковної влади стало те, що твір І. Гізеля був заборонений і засуджений як єретичний.

В трактаті «Мир з Богом чоловіку» в передмові до читача І. Гізель висловлює високу повагу до людини, віру в людський розум, інтерес до

справжнього знання незалежно від того, від кого воно походить, «ибо не только в иноверцах, но и в еллинских учителях истинному и здравому разуму служащая новость яко злото посреди блага обретается» [81].

Як і інші мислителі другої половини XVII ст. (К. Транквіліон-Ставровецький), І. Гізель основною засадою людської активності вважав принцип спільного блага. Саме на його досягнення повинні спрямовувати свої зусилля правителі.

Трактування основних приписів християнської моралі для кожної людини супроводжується в «Мирі з Богом чоловіку» апеляцією до здорового глузду людини, коли йдеться про дотримання сурового посту для людей важкої праці, про кару тим, хто здійснив злочин перед страхом голодної смерті тощо. Раціональним було його ставлення до заповіді «не убий»: при захисті свого життя вбивство не може вважатися гріхом. І. Гізель не вважав священним право власності, маєтності, багатства, які освячувала церква.

Загалом людину І. Гізель вважав не сліпим знаряддям у руках Божих, а творцем власного щастя, господарем своєї волі і вчинків. Головним їх критерієм (як і добра і зла) виступає в міркуваннях І. Гізеля совість людини. «Совесть ест сведение себя самого, или рассуждение умное о себе, или же человек рассуждает аже достоин ему творити или недостоит?» [81, с. 1]. На думку М. Кашуби, І. Гізель одним з перших серед українських мислителів свого часу поставив природне право як критерій людської поведінки вище Закону Божого [447, с. 270]. Він звеличував розум людини, особливе значення надавав моральному вихованню та освіті й вбачав в цьому шлях до справжнього щастя. На його переконання, саме у вихованні й освіті повинна виявлятися активність людини.

Критикує український мислитель і «власть імущіх», їх зловживання: вони обдурюють простих людей, видають закони не для загального добра [81]. Як і К. Транквіліон-Ставровецький, Києво-Печерський архімандрит І. Гізель прямо звинувачував світських владик та церковних ієрархів у тому, що вони обманюють простий народ, а закони ними пишуться не для

загального добра, а для свого власного збагачення і примноження багатств. При цьому він звеличує просту людину, наголошуючи, що вона має гідність, її не пригнічує велич ні світських, ні духовних ієрархів. Цим вона визначає своє місце в світі.

Загальною тенденцією розвитку суспільно-політичної думки другої половини XVII ст. було критичне ставлення до багатства, грошей і різних зловживань серед церковної та політичної верхівки тогочасної України. І погляди І. Гізеля не становили в цьому виняток. Він засуджував духівництво, суддів, правителів, які порушували моральні норми. І. Гізель вважав, що духівництво не повинно втручатися у світські справи, прагнути до влади чи до світських благ. Воно повинно піклуватися про освіту народу, поліпшення моралі, викорінення моральних вад і невігластва. І. Гізель був переконаний в тому, що змінити цей світ можна лише за допомогою морального самовдосконалення. Зосереджуючись на трактуванні основних категорій християнської моралі, І. Гізель створює цілу «шкалу гріхів» для кожної відомої йому професії. Він досить детально описує гріхи духівництва, не минаючи ні простих ченців, ні церковних владик.

З позицій гуманізму І. Гізель виступав проти будь-якого насильства (як фізичного, так і морального), засуджував світську і духовну верхівку тогочасного українського суспільства, всі вияви несправедливості. Він щиро сподівався на те, що московський цар силою своєї влади ліквідує зло, різні моральні вади – підступність, лицемірство, несправедливість, лихварство, жорстоке поводження з підданими. Однак ці сподівання залишилися, звісно, нереалізованими.

Таким чином, вчення І. Гізеля пронизане ідеями християнського гуманізму і моральності. І. Гізель спрямовував свої зусилля на удосконалення людини, на те, щоб зробити людину добрішою, кращою, вселити в неї віру в свої сили, і через людину покращити стан українського суспільства загалом.

С. Кримський стверджує, що політичні погляди І. Гізеля визначалися ідеєю панславізму, переконанням у спільному походженні

східнослов'янських народів [181, с. 86]. Розвитку цих ідей присвячений «Синопсис», авторство якого приписується саме І. Гізелю. Його суспільно-політичні погляди виражали промосковську орієнтацію мислителя. Разом з тим, виступаючи за союз з Москвою, Києво-Печерський архімандрит був різким противником братовбивчої війни під час Руїни і військових операцій, які проводила на українських територіях Москва. З іншого боку, І. Гізель виступав за московський протекторат над Україною, не визнавав Гадяцького договору 1658 р., не схвалював діяльності гетьмана П. Дорошенка. Проте І. Гізель твердо захищав права Київської митрополії.

У «Синопсисі» розглядається широке коло питань, що стосуються руської історії з найдавніших часів: походження слов'ян, їх мови і назви «слов'яни», виникнення руського народу, заснування Києва і діяння київських князів (Ольги, Володимира, Ярослава та інших), хрещення Русі князем Володимиром, завоювання Києва литовським князем Гедиміном. Автор «Синопсису» дотримується погляду про біблійне походження слов'ян, Русі та інших споріднених народів. У «Синопсисі» йдеться також про Києво-Печерську лавру, про завоювання Києва ханом Батиєм, про розкол Київської митрополії, про перетворення Московської митрополії в патріархію [140].

Центральною ідеєю «Синопсису» була ідея неперервності руської історії і главенства давнього Києва як політичного, духовного і церковного центру Русі: Київ прославляється як найдавніший православний центр всієї Русі: «Богоспасаємий преславний і першопочатковий всія Росії царственний град Київ по багатьох понервіряннях своїх, великою милістю Божою, ніби на первісне буття повертається…» [156, с. 82].

На думку І. Жиленко, поява такого твору, як «Синопсис» відповідало потребам українського національного відродження в 70 – 80-их рр. XVII ст., коли відбувалися спроби обґрунтування руської історії. Із посиленням ролі Києва як центру давньої держави поставала необхідність у доведенні наступності між давньоруською державою і Україною Гетьманщиною XVII ст. [156, с. 87].

Основні теми барокової суспільно-політичної думки (несприйняття багатства, земних задоволень, політичних амбіцій) були розвинені молодшими сучасниками Л. Барановича та І. Гізеля – церковними проповідниками І. Галятовським та А. Радивиловським. Вони різко критикують всі атрибути земного існування, не сприймають позитивно людей, які живуть земними інтересами, тому що такі люди «золотою и срѣбною сѣтю ловлены и до пекла запроваджены бывают», – пише І. Галятовський [77, с. 68].

І. Галятовський не сприймає несправедливості та принад земного світу. В цьому світі «люди золотою и срѣбною сѣтю ловлены» [77, с. 68]. Тому український мислитель не розуміє людей, які прагнуть золота і слави в земному світі. А їх поведінку вважає недостойною, тому що вона суперечить істинному призначенню людини в світі. Крім того, як православний мислитель І. Галятовський рішуче виступає проти засилля католицької та уніатської церков, сприяючи пробудженню патріотизму в українському суспільстві другої половини XVII ст.

Про химерність земних благ і утіх пише прекрасний бароковий поет І. Максимович. Звертаючись устами Діогена до Олександра Македонського, він пише, що «царство світу все таке: в усьому нестійне, і нічого в нім нема, щоб стало надійне» [15, с. 270].

Використовуючи християнські мотиви, творить свої проекції українського життя відомий бароковий поет другої половини XVII ст. І. Величковський. Своєю поезією він демонструє трагічне світовідчуття української людини в час глибоких церковно-політичних потрясінь і братовбивчих воєн. З принадами і звабами земного світу в поезії І. Величковського асоціюється зло. Тому слава, гордість, хитрість, розкоші, ненависть для нього – це «минут безчисленная суєтная». А «минуты добрых» асоціюються у нього з життям в скорботі і сльозах [67]. Єдиним способом і сенсом людського життя, на переконання І. Величковського, повинна бути християнська віра і християнська мораль.

Таким чином, усвідомлення неоднозначної і суперечливої природи людини, нераціонального і невпорядкованого політичного світу в другій половині XVII – першій третині XVIII ст., мало своїм наслідком те, що в суспільно-політичній думці ранньомодерної України формулювалася ідея морального удосконалення людини і зміцнення християнських засад українського життя в цілому.

В другій половині XVII – першій третині XVIII ст. була створена модель українського світу, частиною якого була людина. І ця модель абсолютно не збігається із зразками активного політичного життя. На думку Л. Ушкалова, людське життя в цей час скоріше уподібнюється «странствованіям» на зразок тих, що здійснювали Г. Сковорода чи П. Величковський, а не різним виявам політичної активності [439]. Водночас, – вважає він, – можна стверджувати, що така «перегринація» – це показник динамічності українського життя, напруженості людських взаємин у непростий час української історії, наповненої війнами і політичними протистояннями [439, с. 75]. Людина та її життєвий шлях, її сподівання на вічне життя завжди були в центрі барокового мислення другої половини XVII – першої третини XVIII ст.

Набагато більше значення, ніж політичним інтересам та цілям, надається свідомістю українського бароко моралі та моральним цінностям – поміркованості, смиренності, бідності, милосердю. Все це свідчить про християнсько-етичний характер суспільно-політичної думки ранньомодерної України в цілому. Л. Баранович був переконаний, що змінити світ, що «у злѣ лежит», може лише моральна людина. Земна активність не потрапляє в матрицю найважливіших пріоритетів української людини. На цьому також наголошують барокові поети XVIII ст. – О. Словицький, С. Климовський, Й. Горленко.

Загалом барокове світобачення унеможливлювало раціоналістичне трактування самої людини, людського життя і політичного світу як сфери вияву людської діяльності. Однак при цьому в творчості барокових

мислителів все ж зустрічається розуміння людини як активної, суспільно-діяльної істоти, яка покликана реалізувати своє призначення в земному житті й досягати суспільно-значущих цілей. Тому цілий цикл віршів українських поетів другої половини XVII ст. були присвячені Б. Хмельницькому і подіям Національно-визвольної війни. Писались також козацькі думи про війну з поляками, епітафії на смерть Б. Хмельницького та інших українських гетьманів [14, с. 277–283].

У бароковій думці належним чином оцінюються різні вияви діяльного життя, незважаючи на те, що в структурі цінностей того часу головна увага приділяється християнському смиренню, «тихості». Ідеальним зразком для наслідування в суспільно-політичній думці другої половини XVII ст. вважався Олександр Македонський, що підкоряв світ. Тому дехто з українських барокових мислителів, наприклад, Х. Євлевич засуджує те, що нащадки славних колись русичів, смиренно схиляються перед ударами долі, втративши свою великокнязівську спадщину. Х. Євлевич вважає, що в українському суспільстві повинна відіграти свою роль освіта, а нові школи мають виховати тисячі Македонських – добре освічених і войовниче настроєних юнаків, готових стати до залізних лав борців за національне відродження [155, с. 250–267].

Можна припустити, що вже в другій половині XVII ст. традиційна християнська мораль багатьох не задовольняла. Оцінка Національно-визвольної війни в творах барокової літератури супроводжується наголосами на значенні політичної активності й розумності суспільно-політичних діянь. Тому часто патріотизм ставився незрівнянно вище за віру.

Слід зазначити, що багато українських барокових мислителів чітко усвідомлювали особливість історичної ситуації, яку переживала ранньомодерна Україна, а також дух історичного часу. Зокрема, «тихий поет» І. Величковський пише про те, що «вѣра без дѣл мертва єсть», «вѣру живить дѣло» [67, с. 90]. Він наголошує на цьому, звертаючись до гетьмана Івана Самойловича, і таким чином формулює для української людини

своєрідний зразок суспільної поведінки і програму політичних дій. На його думку, булава гетьманові потрібна передусім для того, щоб Вітчизну боронити, захищати рідну землю від ворогів, а також здійснювати подвижницьку діяльність – будувати школи, церкви, шпиталі. Завдяки такій діяльності політичні та військові діячі завойовують славу.

Проте досить очевидним є те, що українські барокові мислителі не були прихильниками абсолютної активності людини. Вони були переконані, що така активність спрямовується на задоволення свого честолюбства, мирських інтересів і планів. Має рацію А. Макаров, коли пише, що суспільно-політична діяльність, віра в прогрес і людський розум у візіях «тихих поетів» другої половини XVII – першої третини XVIII ст. постає великою небезпекою для людини духовної. А отже, міфологія сильної людини, титанізму як принципу життя не стала визначальною для політичної думки українського бароко [277, с. 81].

Таким чином, український світ в суспільно-політичній думці барокової доби (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.) – сприймається як непростий, суперечливий і багатомірний. Українські мислителі другої половини XVII – першої третини XVIII ст. були переконані, що військова боротьба, політичні протистояння, конфлікти інтересів, які загострилися в Україні в час Руїни, викривляли уявлення людини про себе, про своє соціальне оточення й політичну активність. Тому в суспільно-політичній думці цього періоду переважає думка, що людина повинна реалізувати свої здібності й таланти переважно в сфері художнього та поетичного мислення, а не в політичній діяльності чи творенні тих чи інших політичних концепцій. Набагато більше, ніж політична влада, офіційний статус, багатство і панування цінилися моральність і духовність.

Слід відзначити, що Б. Хмельницький був для багатьох українських барокових мислителів взірцем громадянських і моральних чеснот. Зокрема, Г. Бузановський у своєму вірші називає його «славним героєм і відомим захисником Русі – батьківщини», який «вигнав з козацького геть краю всіх

польських панів». Він – «посланий богом», «непереможний вождь і істинний Марса нащадок», «воїн-захисник», «добрий, розсудливий вождь, герой», «славетний козак, до Ахілла подібний» [61, с. 50]. Інші автори у віршах, присвячених Б. Хмельницькому, також прославляють його військову звитягу, мужність, відданість громадським інтересам.

Однак в українській суспільно-політичній думці другої половини XVII – першої третини XVIII ст. присутня своєрідна двозначність мислення: з одного боку, оспівувались та ідеалізувались особисті якості видатної людини, її прагнення слави і почестей, а з другого, наголошувалось, що кожен повинен прагнути до смирення. Як відзначає А. Макаров, загалом доба козацького бароко була позначена духом своєрідного світського чернецтва і двозначного епікуреїзму [277].

Про досить суперечливий зміст суспільно-політичної думки доби українського бароко свідчить те, що крім основних тем (релігійне життя, християнське смирення та висока моральність), в ній формулюється і розвивається ідеал активної людини, героя, лицаря. Українське життя цього часу буквально пронизане культом лицарства. Втіленням лицарського ідеалу виступають українські козаки. Такі думки були закономірною інтелектуальною та політичною реакцією на події і політичні настрої буремної епохи, яку переживала Україна.

За словами А. Макарова, «марсіанські», «мілітарні» ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. проявлялися в тому, що її поширеною темою стає жорстокість, войовничість українського козацтва та його ватажків [277, с. 119]. Проте жорстокість козаків до ворогів – це явне перебільшення. Жорстокість – це не їх природна риса, в даному випадку йдеться про військову доктрину, якої дотримувалась козацька спільнота та козацька старшина. Так, відомий випадок, коли І. Сірко наказав винищити українських бранців, які не захотіли повертатися після їх визволення в Україну, сприймався не як вияв жорстокості І. Сірка, а як частина військової доктрини того часу.

Прихильниками культу мілітарності й войовничості запорозького лицарства в поезії XVII ст. були С. Яворський і П. Орлик. Зокрема, П. Орлик написав панегірики «Алкід Руський» (на честь гетьмана І. Мазепи), «Гіпомен Сарматський». Видатні українські інтелектуали й політичні діячі відверто захоплюються військовою силою, вихваляють її, вони переконані в праві сильного здійснювати ті чи інші політичні дії.

Суспільно-політична ситуація і необхідність вести військові дії проти ворогів значною мірою вплинули на те, що марсіанізм панував у духовній культурі ранньомодерної України досить довго, протягом усього XVII ст. Це значною мірою свідчить про те, що звичні уявлення про українця як про миролюбну людину, хлібороба не відповідають дійсності. Українці завжди були хоробрими воїнами, а їх військова доблесть та відвага цінилась і співвітчизниками, і ворогами.

З іншого боку, в очах поета чи письменника XVIII ст. війна не була тією благородною й великою справою, як це розумілося в XVII ст. У XVIII ст. ідеал героя, лицаря, який втілювало українське козацтво на чолі з своїми провідниками, вичерпав себе. Розвиток української суспільно-політичної думки XVIII ст., як і української культури цього періоду в цілому, відбувається під знаком традиційної християнської ідеї безконфліктного, миролюбного самовизначення людини в світі. Опозиція до мілітарності в суспільно-політичній думці бароко проявлялася у засудженні жорстокості війни, кривавої слави, в оспівуванні миролюбності та людяності. Українські поети І. Орновський, Л. Крщонович та інші усвідомлювали, що мілітаризація суспільної та політичної свідомості не сприяє людському життю, а провокує вічну ворожнечу й кровопролиття.

Рішучим противником війни, хаосу та Руїни був чернігівський архімандрит Л. Баранович. У час Руїни, коли розхитувалися розумні основи людського життя, він писав про мир, суспільну згоду, моральну поведінку, духовну єдність людей. Нестабільність і криваві війни, на його думку, руйнують спільноту і християнський спосіб життя. Можна цілком

погодитися з думкою українського дослідника В. І. Шевченка, що вихована П. Могилою генерація церковних діячів в Україні, глибше, ніж гетьманат, усвідомлювала культурну й духовну єдність нації, морально та філософськи стимулювала її ідентичність [477, с. 35].

Віддзеркаленням бурхливих і трагічних подій української історії другої половини XVII ст., особливо часу Руїни, став створений Л. Барановичем образ України як «корабля, що пливе у бурхливому морі пролитої крові [15, с. 174]. «Так, як на човен хвилі налітають, на Україну лиха нападають…Україна в крові потопає», – пише він [15, с. 174]. Описові страшних для України часів присвячений цикл віршів Л. Барановича про Руїну. Він сприймає війну як хворобу духу, і мислить тут переважно як християнський мораліст. Він бажає бачити Україну країною, де панує не шабля, а любов. У листі до Симеона Полоцького він засуджував часто жорстокі, нерозумні дії козацьких вожаків. Відбувалося, таким чином, переосмислення ролі козацтва в політичній ситуації, що складалася в другій половині XVII ст. [276, с. 71].

А С. Величко, канцелярист Війська Запорозького, у своєму «Літописі» пише про страшні часи розбрату і ворожнечі, малює разючу картину сучасного йому українського життя. За його словами, існування козацько-руського народу супроводжують «…гніви, незгоди, властолюбство, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопроливттям та інші подібні до цих, злопригоди й непотребства», і «через це сильно сказано: впаде, впаде красна козацька Україна тогобічна, як отой стародавній Вавилон, місто велике» [66, т. 1, с. 8].

Однією з важливих тем суспільно-політичної думки ранньомодерної України є тема свободи та оспівування «золотих вольностей». В інтерпретації українських мислителів, зокрема, К. Саковича, «вольность» – це ознака лицарського ідеалу та лицарської поведінки [383, с. 221]. На думку українських мислителів, їх носіями були такі видатні постаті української історії, як Б. Хмельницький, П. Конашевич-Сагайдачний, українське

козацтво. Власне в суспільно-політичній думці України доби бароко було зафіксовано гостре несприйняття всіх форм несвободи і рабства.

Важливим є те, що поняття «свободи», «вольності» в українському культурному та політичному контексті набувало конкретного історичного змісту. Політична актуальність звернення українських барокових мислителів до інтерпретації проблем свободи, пояснювалася не в останню чергу тим, що починаючи з другої половини XVII ст. Україна поступово втрачала свою завойовану незалежність і свободу та потрапляла в московське ярмо. Тому війна під проводом Б. Хмельницького характеризувалася українськими мислителями як визвольні змагання, а сам гетьман називався «батьком вольності». В літературній та поетичній творчості Б. Хмельницький прославляється як політичний і військовий діяч, як людина, що дала Україні свободу і звільнила Україну від ворогів. При цьому йдеться про перемогу Б. Хмельницького над поляками, «хотівших руську вольность наклонити до Риму» («Пісні про Миколая Потоцького і козацькі перемоги» анонімного автора) [14, с. 280]. Інший анонімний автор прославляє Б. Хмельницького за те, що він захистив землю від ворогів, приніс волю «отчизні», примусив шляхту «волю чужу шанувать». Б. Хмельницький порівнюється з Ахіллом, який перемагає ворогів і з старозаповітним Мойсеєм, який вивів свій народ з чужинської неволі [14, с. 283].

Поширювалася думка про те, що в своєму прагненні до «золотої вольності» людина і український народ загалом повинні відректися від сваволі, примиритися з Богом, покладаючись у всьому на його милість і милосердя.

Отже, в творах видатних мислителів українського бароко був відтворений стан свідомості українського суспільства, яка формувалася відповідно до вимог та імперативів певної історичної доби. Політичні ідеї та проекти цього часу стали інтелектуальною реакцією на стан нерозумності життя, в якому жила Україна в час військових протистоянь, політичних конфліктів та воєн. На думку українських мислителів, той світ, що будується

на злі, аморальності й бездуховності, є для людини чужим і незрозумілим. Тому українські діячі доби бароко творили ідеальний світ, який протистояв реальному. Найбільш відомі утопічні, ідеальні конструкції українського життя були створені Л. Барановичем, І. Галятовським, І. Максимовичем та іншими видатними представниками барокової епохи. Вони мали всі ознаки соціальної та політичної утопії і нагадували відомі західноєвропейські утопії (Т. Мор, Е. Роттердамський). Але якщо в західноєвропейських утопіях виражався соціально-політичний ідеал майбутнього життя, то український варіант соціальної та політичної утопії не передбачав перебудови і кардинальної зміни суспільного життя. На меті було лише формування духовних основ ідеального людського життя. Відповідно ідеалізувалися часи раннього християнства.

Барокові мислителі створювали проекти ідеального людського буття на духовній, християнській основі, приводили вагомі аргументи на користь ідеї людського співжиття на засадах духовного єднання, пропонували шляхи неконфліктного вирішення життєвих проблем. Має рацію Н. Петрук, коли робить висновок, що власне в культурі українського бароко була представлена історично своєрідна спроба вироблення засад самоорганізації українського суспільства [326, с. 263].

Можна припустити, що утопічні програми перетворення українського життя на християнських засадах були розраховані на українське суспільство, жителів українських міст, українських городян і українську інтелігенцію. Необхідно відзначити, що традиції барокового мислення були життєздатними також і протягом всього XVIII ст.

Міркування українських барокових мислителів стосувалися цілком конкретних проблем і реалій української дійсності. Їх можна розглядати як історично обумовлену рефлексію над особливостями українського суспільно-політичного життя другої половини XVII – першої третини XVIII ст. Це була своєрідна реакція розумної людини на стан українського суспільства часів кровопролитних воєн і Руїни. Загострivши увагу на нагальних проблемах, які

повинна вирішувати людина в своєму житті, барокові мислителі повністю покладаються лише на християнську мораль і високу духовність. Це сприймається як компенсаторний механізм відносно поширення недосконалих, ворожих високій сутності людини форм життя і взаємин. Втіленням ідеальних форм вважалися Нова церква, Горний Єрусалим, новий Адам. Власне так окреслювався шлях подолання хаосу й дезорганізації українського суспільства.

Отже, суспільно-політична думка другої половини XVII – першої третини XVIII ст. (українське бароко) розвивалася в основному в параметрах релігійного, богословського мислення, а її провідною тематикою була християнсько-моральна. При цьому богословські міркування, складна символіка християнського мислення були способом «відкриття» багатомірної політичної реальності в Україні, висвітлення складних політичних проблем українського суспільства в час Руїни.

Образ світу, створений в суспільно-політичній думці барокової доби, був недосконалим, деструктивним, динамічним і навіть ворожим людині. Це було свого роду проекцією реалій українського суспільно-політичного життя другої половини XVII – першої третини XVIII ст., своєрідним відображенням бурхливих і трагічних подій української історії.

Морально-релігійні аспекти української суспільно-політичної думки доби українського бароко вивчаються нами в статтях [110; 125].

Таким чином, проблеми осмислення українського життя в суспільно-політичній думці доби бароко пов’язуються, передусім, з процесами релігійного та морального удосконалення української людини. Програма суспільно-політичних перетворень, ідеї власної державності відступають на задній план. Можна припустити, що це було реакцією на зруйновані в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. сподівання української спільноти щодо можливостей утвердження розумних політичних форм в українському житті. Свою роль відіграла також нерозумна й егоїстична політика гетьманів і політичної верхівки (козацької старшини).

Сформульований в суспільно-політичній думці другої половини XVII – XVIII ст. ідеал духовної спільноти, яка досягається на основі християнської любові, смирення, рівності та християнського братерства, постає зразком організації українського суспільно-політичного й духовного життя в час війни та Руїни. В бароковому мисленні ідеальна християнська спільнота виступає компенсаторним механізмом «розірваності» українського суспільства, антитезою домінування в ньому егоїзму, хижацьких інтересів, невиправданих політичних амбіцій і претензій на національне лідерство.

4.4. Суспільно-політична думка України кінця XVII – XVIII ст. в ідеологічних і політичних трансформаціях Російської імперії

В кінці XVII – XVIII ст. відбувалася трансформація українського суспільства в частину Російської імперії: Україна увійшла до складу Російської держави, а центр політичного та релігійного життя був перенесений до Москви. Це наклало суттєвий відбиток на характер суспільно-політичної думки ранньомодерної України. Помітними також були денаціоналізуючі процеси в українському житті та українській свідомості, на що не в останню чергу впливало московське православ'я і московська церква, які стали активними провідниками імперського шовінізму на українських землях. У результаті Україна втратила політичну незалежність і перетворилася на периферію Російської імперії.

Варто відзначити ту неоднозначну, амбівалентну роль у процесах релігійного, політичного підпорядкування України Росії в кінці XVII – XVIII ст., яку відіграли видатні українські інтелектуали і філософи, діячі православної церкви, вихідці з інтелектуального кола Києво-Могилянської академії – І. Гізель, Т. Прокопович, Ст. Яворський, В. Ясинський, М. Козачинський та інші. Вони намагались поширювати світло розуму, Просвітництва, науки, освіти й культури в єдиновірній Російській імперії, але

в результаті допомогли російським царям, передусім, Петру І, збудувати сильну імперію та авторитарну державу.

Засади російської державності та російського абсолютизму були сформульовані у XVIII ст. саме українцем Т. Прокоповичем. Він обґрунтував концепцію російського абсолютизму, реалізація якої завершилася запереченням самого факту існування Української держави. Петро І почав знищення України, а завершальними кроками в цьому процесі стали укази Єлизавети І та Катерини ІІ про ліквідацію української автономії й будь-яких політичних форм самостійного існування українського етносу.

Українські інтелектуали, релігійні та політичні діячі в кінці XVII – XVIII ст. не переслідували цілей формування української ідентичності й усвідомлення своєї інакшості від Москви. Завдяки орієнтації на єдиновірну Москву українці на той час не усвідомлювали своєї національної окремішності. Як і в попередні часи, політича свідомість у XVIII ст. не була сформована, а головним чинником етнічної єдності залишалося православ'я. Натомість закріплювалась і підтримувалася думка про те, що українці є царевими підданими, а Україна – це частина Росії. Як пише М. Рябчук, загалом українці були частиною «православно-слов'янської людності» з певною місцевою автономією й історично легітимізованими правами і «вольностями». А масова міграція освічених малоросів до Московії хоч і посприяла Просвітництву й певній модернізації відсталого краю, але все ж не призвела до його культурної асиміляції, тобто «малорусизації» чи, сказати б у сучасних термінах «українізації» [380, с. 73].

Перебіг суспільно-політичного життя України в кінці XVII – XVIII ст. свідчить про те, що національна ідентичність українців сприяла формуванню наднаціональної імперської ідентичності. Як наслідок розвиток України, її культури, державної ідеї був значно пригальмований, а то й зупинений взагалі.

Розвиток суспільно-політичних процесів в Україні був досить контроверсійним. Парадоксальним було й те, що українські духовні й

інтелектуальні сили, які мали б бути носіями української ідеї, формували імперську ідентичність. На нашу думку, відсутність у кінці XVII – XVIII ст. Української держави компенсувалась прагненням православних священиків та інтелектуалів створити деяку національну єдність завдяки церкві. Пізніше до цих процесів долучилася й козацька еліта, яка успішно інкорпорувалася в структури Російської імперії і виконувала там різні функції, які були далекі від національних інтересів. Відсутність національної самосвідомості, ідентифікація себе з деякою православною, слов'янською спільнотою зіграли негативну роль у демократичному розвитку України [129; 131].

Одним з найвидатніших українських мислителів та інтелектуалів, який утверджував ідеї філософії Просвітництва в українській духовній культурі, суттєво впливав на розвиток української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби, але й водночас вірно служив Російському цареві, був Т. Прокопович (1681–1736 рр.). Він був випускником, а потім ректором Київської академії (1710–1716 рр.). Згодом він пройшов помітну еволюцію від українського інтелектуала та філософа до ідеолога російського абсолютизму.

Повернувшись у Київ після навчання в Римі, він викладав у Київській академії, читав там свої філософські курси. В часи посилення Російської імперії Т. Прокопович в 1716 р. переїжджає в Петербург і стає радником царя з питань освіти й церкви. Разом зі своєю «вченою дружиною», товариством однодумців з Києво-Могилянської академії він бере активну участь у здійсненні реформ Петра І.

Т. Прокопович написав багато праць з філософії, логіки, риторики, поетики. Суспільно-політичній тематиці присвячені, зокрема, праці «Слово про владу і честь царську», «Правда волі монаршої», «Духовний регламент», «Розшук історичний». Т. Прокопович створив одну з перших концепцій освіченого абсолютизму, провідною ідеєю якої була централізація в Російській державі й створення сильної царської влади. Таке переосмислення засад державного існування в Російській імперії Т. Прокоповичем

відбувалося в унісон з посиленням царської влади в Російській державі наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

На початку XVIII ст. в Україні, як і в Західній Європі, поширюються просвітницькі ідеї – політичної свободи та рівності. Фактором перетворення суспільного і політичного життя вважається розум і просвіта, сутність теоретичних узагальнень про державу визначають ідеї природного права. Визначальною характеристикою політичних теорій, які формувалися під впливом філософії Просвітництва, стають проекти перебудови політичного устрою держави на основі визнання принципів спільного блага і обмеження природного егоїзму людини (правителя).

Ідеї європейського Просвітництва, які знаходили поширення в стінах Києво-Могилянської академії у XVIII ст., були суттєвим чинником формування суспільно-політичної концепції Т. Прокоповича. На початку XVIII ст. у Росії утверджувалися ідеї просвітницького абсолютизму, а найхарактернішою ознакою цього періоду було прагнення утворити сильну державу.

Зусиллями діячів Києво-Могилянської академії на чолі з Т. Прокоповичем здійснювалося теоретичне обґрунтування необхідності централізації російської держави й перетворення її в абсолютну монархію. Викладачі й вихованці Києво-Могилянської академії добре знали твори західноєвропейських мислителів, де розвивалися ранньобуржуазні ідеї теорії держави і права. Йдеться про твори Ю. Ліпсія, Г. Гроція, С. Пуфендорфа, які були перекладені на російську мову Г. Бужинським. Серед книг Києво-Могилянської академії були також праці Т. Кампанелли, Н. Макіавеллі, Ж. Бодена та інших мислителів, які формулювали й захищали ідею сильної централізованої влади. Як підкреслює український філософ І. Захара, велика і добре підібрана вченими академії література з питань держави і права свідчить про те, що працюючи над створенням вчення про освічений абсолютизм, вони цікавилися походженням і розвитком державних установ і правових норм багатьох народів [447, с. 201]. До Т. Прокоповича українська

суспільно-політична традиція осмислення історії державності була представлена Ф. Софоновичем, Д. Тупталом, І. Гізелем у «Синопсисі» тощо.

Будучи носієм української філософської та інтелектуальної традиції, Т. Прокопович в умовах Російської імперії був творцем і апологетом російського абсолютизму і необмеженої влади царя. Як відомо, в російській політичній традиції була відсутня орієнтація на правові засади. В межах цієї традиції Т. Прокопович звертається до проблеми розмежування релігійного і політичного, а ідеї західноєвропейської філософії про природне право, суспільний договір, державний устрій, права володаря і обов'язки підпорядкованої йому спільноти використовуються ним для зміцнення абсолютистського, деспотичного політичного режиму, знищення будь-якої, навіть формальної, незалежності духовної влади, – пише Я. Стратій [414, с. 147].

Т. Прокопович фактично виступає як апологет сильної царської влади. Це яскраво помітно в таких його творах, як «Історія імператора Петра Великого», «Слово про владу і честь царську», «Правда волі монаршої». Т. Прокопович ідеологічно й організаційно сприяв зміцненню політики Петра I, при цьому він гостро виступає проти спроб бояр перешкодити здійсненню централізації Російської держави. Він також не сприймав ідею зверхності та автономії влади церкви щодо держави (на відміну від С. Яворського). Історію Російської імперії Т. Прокопович намагається розглядати в контексті світової історії як її важливу складову.

Головним для Т. Прокоповича було прагнення утвердити автономність політики щодо релігії, визначити політику винятково як компетенцію російського царя та обґрунтувати право царя на абсолютну владу, мотивуючи це ідеями спільного блага. Він закликає підданих до «верности к государю своему» [365, с. 39]. В його уявленні володар уособлює державу разом з народом, який є складовою держави. При цьому Т. Прокопович наділяє найвищими характеристиками царя, підкреслюючи, що він є не просто царем, а «царем по сердцу божию», тобто «царем храбрым, премудрым, бодрым и

всякими государственными таланты украшенным…» [365, с. 39]. Особа Петра I та його вихваляння є центральною темою промов і памфлетів Т. Прокоповича. На його думку, Петро I є втіленням усіх тих якостей та талантів, якими повинен бути наділений «ідеальний володар», що управляє державою: «понеже в мире сем коварном много утайкою и лестию деется, не токмо между чуждыми себе, но и между своими и домашними, – вести, како он тайно строимая постизал догадами, и что быть хощет и куды выде таки бы пророчески доходил и опасством своим благовременне предварял, и како, где подобало, знание свое покрывал, что политичестии учители диссимуляцию нарицают и в первых царствования полягают регулах» [365, с. 141].

Значну увагу Т. Прокопович приділив розробці теорії держави і права. Ґрунтуючись на висновках представників західноєвропейської новочасної науки (Т. Гоббс, Г. Гроцій), філософ у своїх працях формулює ідею природного права й суспільного договору. Не погоджуючись повністю з думкою Т. Гоббса про природний стан людини як «війну всіх проти всіх», Т. Прокопович стверджував, що в додержавному житті людей були мир, війна, любов, ненависть, добро і зло. Завдяки тому, що людина має вільну волю, вона може творити добро і зло, бо зло людське змусило людей об’єднатися в один суспільний союз та прийняти державну владу, яка покликана оберігати від зла та захищати людей від зовнішніх супостатів, внутрішніх лиходіїв [365, с. 82]. «Аще от естества, то от самаго бога, создателя естества. Аще бо первыя власти начало и от человеческаго сословия и согласия происходит, обаче понеже естественный закон, на сердце человеческом от бога написанный, требует себе сильнаго защитника и совесть тогожде искати понуждает (яже и сама семя божие есть), того ради не можем не нарещи самого бога властей державных виновника. От сего же купно яве есть, яко естество учит нас и о повиновении властем должном. Вниди внутрь себе и помысли сие: власть державная естественному закону есть нуждна», – пише Т. Прокопович у праці «Слово о власти и чести

царской» (1718 р.) [365, с. 82]. Здоровий глузд людей і замисел Бога спонукали людей згуртуватися і створити державу.

На його думку, закони потрібні, щоб не порушувати природних прав, і гарантувати такий стан може сильна влада. Шляхом договору народ передає свою волю монархові. А народна воля випливає з волі Бога. Тому якщо верховна влада заснована Богом, то вже це зобов'язує їй підпорядковуватись. «Аще от естества, то от самаго бога, создателя естества. Аще бо первыя власти начало и от человеческаго сословия и согласия происходит, обаче понеже естественный закон, на сердце человеческом от бога написанный, требует себе сильнаго защитника и совесть тогожде искати понуждает…От сего же купно яве есть, яко естество учит нас и о повиновении властем должном. Вниди внутрь себе и помысли сие: власть державная естественному закону есть нуждна», – пише український мислитель [365, с. 82]. Крім того, в постаті російського самодержця втілюється «наследная царствования мудрость, в нем же попечение о тебе истое отеческое, в нем же единодушия внутренего сила и купно далече суть от него неискуство, нещадение, хищение, зависти, рвения, раздоры, несогласия» [365, с. 42].

Т. Прокопович наділяє монарха винятковим статусом, він називає царя «міністром божим» та «отцом отечества» [365, с. 63]. Такі характеристики оранічно вписуються в контекст вирішення центрального для ранньомодерної суспільно-політичної думки питання про суверенітет. Т. Прокопович наполягає на необхідності безумовної покори володарю та здійснення повноти його влади в державі.

Підлеглі не повинні сумніватися, що влада правителя від Бога: «…имена и титлы, властем высоким приличныя; не суетныя же, ибо от самаго бога данныя, которые лутче украшают царей, нежели порфиры и диадимы, нежели вся велелепная внешняя утварь и слава их, и купно показуют, яко власть толикая от самаго бога есть» [365, с. 84]. Обов'язок коритися володареві поширюється на всіх підданих, включаючи духовних осіб: «помыслит бы кто (и многие мыслят), что не вси весьма людие сим

долженством обязаны суть, но некии выключаются, имянно же священство и монашество. Се терн, или паче рещи жало, но жало се змиино есть, папежский се дух, но не вем, как то досягающий и касающийся нас: священство бо иное дело, иный чин есть в народе, а не иное государств» [365, с. 88].

Віддавши свою волю монархові, народ має підкорюватися будь-якій владі, не противитись їй, не засуджувати її. Народ повинен коритися наступникам монарха, виконувати волю спадкоємця влади. Вслід за Гоббсом Т. Прокопович вважав, що договір між підданим і монархом є суворо однобічним і йому не можна протидіяти. Влада у нього постає як абсолютна. Т. Прокоповичем рішуче засуджуються будь-які виступи проти монаршої влади: «Аще убо тако есть, аще и строптивым владыкам и неверным должни суть христиане повиноватися, то колико должни суть все тое правоверным и правосудным государем! Оные бо суть господия, сии же и отцы. …Власть есть самое первейшее и высочайшее отечество, на них бо висит не одного некоего человека, не дому одного, но всего великаго народа житие, целость, безпечалие» [365, с. 87].

З позицій освіченого абсолютизму, Т. Прокопович, так само, як і західноєвропейські філософи, пише про узгодженість дій верховної влади з принципами загальної користі. Влада, на його думку, повинна дбати про народ, навчати його, як дотримуватися законів, а монарх повинен передусім піклуватися про громадські та військові справи. Т. Прокопович виправдовував й ідеалізував, політику Петра І та симпатизував його політичним реформам. Російський монарх, на його переконання, є втіленням всіх державних чеснот і рівного йому не було в історії, «яко от начала государства Всероссийского, еликия могут обрестися истории, сему равного не покажут. Ибо понеже на двоих сих вся государская должность виюит, на гражданском, глаголю, и воинском деле. Кто у нас когда обоя сия так добре совершил, яко же сей? Во всем обновил, или паче отродил, Россию?» [365, с. 91].

Отже, основне завдання держави Т. Прокопович вбачав в охороні природних прав людини, гарантуванні її свобод та вольностей. А обов'язком громадян є покірно підкорюватися монархові й виконувати закони. Політичним ідеалом мислителя була абсолютна спадкоємна монархія на чолі з освіченим правителем, «філософом на троні»– самодержцем, якому підпорядковуються усі, навіть церква. Народну користь Т. Прокопович пов'язує з сильною державою, а силу держави бачить в єдності й неподільності. Природна рівність людей не передбачала рівності соціальної. Згідно з теорією освіченого абсолютизму монарх як верховний носій державної влади вивищувався над законом для загальнонародної користі. А різних соціальних бід можна, на думку українського мислителя, позбавитися шляхом подолання неуцтва й активного поширення освіти за сприяння освіченого монарха.

Ключове для політичної науки поняття легітимності Т. Прокопович визначає через божественне право монарха, а не через суверенітет народу. Такий висновок, на нашу думку, був обумовлений не стільки прихильністю до теорій божественного права монархів, скільки суспільно-політичною ситуацією в петровській Росії початку XVIII ст.

Таким чином, відбувається релігійна легітимація абсолютистської влади, чому не в останню чергу сприяв духовний сан Т. Прокоповича. Обґрунтовуючи політичне релігійним цілком у дусі ранньомодерної суспільно-політичної думки, Т. Прокопович недвозначно вказує на релігійний статус політики з метою розмежування справ державних і компетенцій церкви. Натомість він наполягає на повній підлеглості церкви державі. Крім того, релігійна легітимація державної влади припускає значення моральності в цьому процесі.

Т. Прокопович підтримував і захищав ідею сильної і неподільної державної влади, прославляв імператора Петра І. Таким чином, Т. Прокопович, фактично, визначав свою політичну позицію щодо української державності. Зокрема, відверто проросійською була позиція

Т. Прокоповича у ставленні до спроб гетьмана І. Мазепи вести незалежну від імперської Росії політику. У своїх виступах-проповідях він прославляє перемогу Петра I в Полтавській битві, а гетьмана І. Мазепу називає «проклятым изменником» [365, с. 26], який незаконно посягав на державний престол.

Т. Прокопович намагався ідеологічно обґрунтувати історичну наступність царської влади. У зв'язку з цим він досить детально аналізував російську історію. Про це свідчить складений ним «Реєстр государей российских от самого Рурика до государя императора Петра Великаго, которых счисляется». Найбільшу увагу він приділяє діяльності царів, які зміцнювали єдину централізовану московську державу. Таким царем він вважає Івана IV. Наполягаючи на правомірності необмеженої влади монарха, Т. Прокопович допомагав Анні Іоанівні вступити на трон.

Особливе значення для розуміння політичної і філософської позиції Т. Прокоповича щодо проблем влади, зокрема, співвідношення світської та духовної влади, має написаний філософом особливий документ – «Духовний регламент» (1720 р.), в якому чітко формулюється ідея підпорядкування духовної влади світській. У «Духовному регламенті» Т. Прокопович пише: «Монархов власть есть Самодержавная, которым повиноватися Сам Бог за совесть повелевает; паче советников своих имеют не токмо ради лучшаго истины взыскания, но дабы и не клеветали непокоривые человецы, что се, или оно силою паче и по прихотям своим, нежели судом и истиною заповедует Монарх: то кольми паче в Церковном правлении, где правительство не монаршеское есть, и правителем заповедуется, да не господствуют клиру» [364]. При цьому він застерігає від будь-яких бунтів проти такого стану речей в церкві: «А когда еще видит народ, что Соборное сие Правительство Монаршим указом и Сенатским приговором уставлено есть; то и паче пребудет в кротости своей, и весьма отложит надежду имети помощь к бунтам своим от чина духовнаго» [364].

«Духовний регламент» складається з трьох частин: у першій описуються загальні принципи правління («Описание и важные вины таковаго правления»), друга присвячена проблемам управління («Дела, управлению сему подлежащая», третя – містить вимоги й норми для тих, хто управляє («Самых управителей должность, действо и сила»). Згідно з «Духовним регламентом» справами церкви повинен управляти світський орган – Духовна колегія: «Уставляем Духовную Коллегию, то есть Духовное Соборное Правительство, которое по следующем зде Регламенте, имеет всякия Духовныя дела во Всероссийской Церкви управлять. И повелеваем всем верным подданным Нашим, всякаго чина, Духовным и мирским имети сие за важное и сильное Правительство, и у него крайния дел Духовным управы, решения и вершения просить, и судом его определенным довольствоватися, и указов его слушать во всем, под великим за противление и ослушание наказанием, против прочих Коллегий» [364]. Однією з головних ознак формування абсолютистської держави в Росії, де в особі монарха концентрувалася вся влада, включаючи й церковну, стало підпорядкування духовної влади світській.

Таким чином, у творах Т. Прокоповича простежується помітна еволюція українського філософа-просвітника, вихованого атмосферою вільнодумства та толерантності Києво-Могилянської академії, в апологета та ідеолога російського самодержавства. Концепція держави Т. Прокоповича – це історичний (просвітницько-абсолютистський) варіант теорії природного права. Політичний ідеал Т. Прокопович вбачав у монархії, сильній російській державі, на чолі якої повинен стояти освічений монарх-самодержець. За Т. Прокоповичем, монарх володіє всією повнотою влади в державі, тому йому повинна підпорядковуватися духовна влада. Такі ідеї були повністю прийняті Петром I, його правління ознаменувалося реформою церкви, яка ліквідувала автономію духовенства і цілком підкорила його імператорові.

Зміцненню політики Петра I щодо України сприяла діяльність ще одного видатного українця, прекрасного філософа і носія просвітницьких

традицій Києво-Могилянської академії – С. Яворського (1658 – 1722 рр.). Певною мірою погляди С. Яворського були відмінними від поглядів Т. Прокоповича. Часто в літературі зустрічається думка, що С. Яворський був противником реформ, які проводив Петро І і схвалював Т. Прокопович, виражав інтереси боярської знаті. Однак, як зазначає український філософ І. Захара, так само, як і Т. Прокопович, С. Яворський став частиною російської державної машини, підтримуючи політику Петра І. Він перебував фактично на чолі російської церкви, займаючи посаду місцеблюстителя патріаршого престолу та голови Священного Синоду; він допомагав реалізації царських державних та імперських планів, у тому числі й щодо України. Як високоосвічена людина він організував навчання у Слов'яно-греко-латинській академії в Москві за зразком навчального процесу в Києво-Могилянській академії, ввів викладання латинською мовою, намагаючись таким чином наблизитись до західноєвропейських освітніх зразків [447, с. 20–40].

Основними працями, де були викладені його філософські, богословські та суспільно-політичні ідеї, стали «Знаменне пришестя антихриста та кінця світу», «Камінь віри». Численні проповіді С. Яворського свідчили про те, що він підтримував петровські реформи та існуючий політичний лад у Російській імперії. Після виступу гетьмана І. Мазепи проти російського царя, С. Яворський змушений був написати антимазепинську промову і проголосити анафему І. Мазепі. Які істинні почуття при цьому відчував українець С. Яворський, важко сказати. Наступного дня після проголошення анафеми він пише проповідь, в якій засуджує царя, «пьющего из церковных сосудов» і передбачає Божий гнів, який неминуче впаде на Росію за гріхи його правителя [Цит. За: 447, с. 225]. Це було своєрідним протестом українця за духом С. Яворського проти імперської політики Петра І й виявом таємної ненависті до нього.

Офіційне становище С. Яворського зобов'язувало його писати і про факт приєднання України до Росії як про видатну історичну та політичну

подію, таврувати І. Мазепу і заперечувати ідею української державності, яку сповідував гетьман.

Будучи ревним захисником православ'я і сприймаючи позитивний досвід протестантизму та католицької церкви, С. Яворський мусив враховувати сучасні йому російські суспільні та політичні умови життя. У своїх працях і численних проповідях він відтворював ієрархію тогочасного російського суспільства: «… Яко же в колеснице, так и царствии благочестивом четыре суть чины, аки четыре колесы. Первое колесо: первый чин князей, бояр, вельмож и советников царских. Второе колесо: второй чин людей военных, генералов, кавалеров капитанов и прочих офицеров и воинов. Третье колесо: третий чин людей духовных, архиереев, иереев, игуменов и всего освещенного собора. Четвертое колесо: четвертый чин людей простонародных, горожан, купцов, художников, ремесленников и крестьян-земледельцев» [Цит. за: 447, с. 293]. С. Яворський підтримує таку структуру політичного ладу в Росії і вважає, що державною колісницею управляє монарх. В цілому він досить вірно передає стан речей в російській державі, яка утворилася в результаті реформ Петра І. В такій державі на перших щаблях – вельможі та військова знать, на нижніх – селяни, а церква повинна освячувати державну структуру. Простолюд, на думку С. Яворського, повинен бути смиренним та підкорюватися владі. Всі ж разом повинні працювати на суспільну користь. Таким чином, С. Яворський логічно відтворив схему станової держави, що існувала в Росії.

С. Яворський виправдовував політику російської держави, закликав підтримувати армію, схвалював дії Петра І щодо створення регулярного війська і в цілому стояв на позиціях збереження цілісності російської держави. В одній з проповідей він писав: «Нагружай корабли различными товарами, и в различных государствах куплю действуй, продавай, купуй, багатися раю мой небесный. Только блюдися мати моя ползущих змиев, то есть бунтовщиков… не тако царствиям вред наносят врази посторонники, яко врази домашнии» [Цит за: 447, с. 294].

У питаннях про співвідношення світської та духовної влади С. Яворський виражав традиційну для вищої церковної православної ієрархії думку: держава і церква перебувають на одному щаблі суспільного життя і рівноправні між собою. Вони мають свої сфери впливу. У своїх творах С. Яворський виступав проти підпорядкування церкви світській владі. Він захищав інтереси православної церкви, наголошував на її авторитеті в духовному житті суспільства. Обов'язком світської влади, на думку українського мислителя, є захищати церковні закони, а не встановлювати їх. Така інтелектуальна позиція в суспільно-політичній думці кінця XVII – початку XVIII ст. була продовженням Києво-руської традиції в осмисленні ролі церкви та держави в суспільному житті.

Разом з тим він намагався добитися невтручання держави у справи церкви (така практика на той час була вже досить поширеною в петровській державі). Більше того, він був переконаний (і не безпідставно), що російська держава повинна була бути зобов'язаною православній церкві. Він наголошував у своїх проповідях, що монарх повинен поліпшувати становище церкви, а відтак він заслужить ще більшу підтримку від неї. Непримиренні виступи митрополита приводили до погіршення стосунків між ним і царем.

На думку І. Захари, виступаючи за сильну, централізовану царську владу, С. Яворський разом з тим відчував сильний тиск на православну церкву з боку царя (введення великих податків, запровадження інституту фіскалів) [447, с. 86].

У своїй відомій праці «Камінь віри» С. Яворський заперечував практику втручання царя та його знаті в духовні справи і намагання офіційної влади вирішувати справи віри. «Всячески царем должны повиноваться в делах гражданских. Пастырем же высочайшим в делах к вере надлежащих. Царие бо христианстии начальствуют над христиани, не по елику христиани суть, но по елику человецы, коим образом могут начальствовати и над иудеи, и над магометани, и над языки… Духовная же власть паче, нежели о телесах владомых печется. Царии имуть в намерении

покой привременный и целость людей своих по плоти. Духовная же власть имать в намерениии живот и ублажении и по плоти, и по духу» [Цит за: 447, с. 294].

Отже, С. Яворський намагався зберегти автономію православної церкви в російській державі і рівноправне співробітництво зі світською владою. Деякі поступки надавалися ним і католицькій церкві. Але у своїх висновках щодо місця православної церкви в політичній структурі російської держави він не вписувався в існуючу імперську доктрину і змушений був поступитися.

Українському мислителю С. Яворському було важко дотримуватися ідеології та догм російського імперського мислення. Будучи главою православної церкви, він намагався пристосувати російське православ'я до нових суспільно-політичних умов. Однак С. Яворському не вдалося відстояти свої погляди і протистояти імперській політиці.

В цілому суспільно-політичні погляди С. Яворського відображають ідеологію часів петровських реформ. Як прибічник самодержавної влади С. Яворський у своїх проповідях закликав «людей простонародних до смирення та послуху владі». Він підтримував заходи Петра І щодо зміцнення держави, створення регулярного війська, розвитку науки та освіти. Водночас він намагався протистояти державному втручанню у церковні справи, обстоював владу православної церкви в духовному житті суспільства.

Своїми поглядами та діями С. Яворський демонстрував прагнення справжнього інтелектуала та духовної людини пристосувати православ'я до нових соціально-політичних і економічних умов Російської імперії. Як філософ він намагався раціоналізувати православ'я, пристосовуючи деякі його догмати до досягнень західноєвропейської думки. Наприкінці свого життя він відмовився від світської діяльності й зосередився на розробці етико-гуманістичної проблематики, що можна розцінювати як своєрідний протест проти існуючого в духовному житті Російської держави стану справ.

Домінантною в системі суспільно-політичних поглядів С. Яворського щодо України була імперська російська політична доктрина. Такі пріоритети визначалися специфічною історичною ситуацією, в якій перебувала Україна у XVIII ст., підпорядкуванням практично всіх виявів українського життя диктату Москви, служінням української інтелектуальної та духовної еліти московським правителям. Життя і творчість видатних представників української культури, мислителів і церковних діячів кінця XVII – XVIII ст. є підтвердження існування в українській історії досить гіркого феномена – коли українець за походженням і духом стає під знамена чужого царя, він перетворюється в його найпослідовнішого захисника, навіть в ідеолога імперії.

Аналізуючи українську суспільно-політичну думку кінця XVII – XVIII ст., не можна обійти увагою тісно пов'язані з її змістом процеси формування елементів національної свідомості в українському суспільстві, що у XVIII ст. проявлялася як малоросійська свідомість.

Головним суб'єктом творення малоросійської свідомості була козацька еліта, передусім, козацька старшина. Її погляди та дії значною мірою визначали політико-культурні орієнтації українського етносу в добу ранньомодерної Україні. Козацька еліта була транслятором історичних традицій, що брали свої витоки з часів Київської Русі, не сумнівалася у визначальній ролі православ'я в житті українського суспільства. На думку З. Когута, будь-яке дослідження процесів, пов'язаних з українською історією козацької доби, мусить брати до уваги роль українського політичного утворення XVIII ст., яке сучасники називали Малоросією, а історики трохи пізніше дали йому наукову назву – Гетьманщина [209, с. 83].

Гетьманщина (Лівобережна Україна) успадкувала державний устрій, запроваджений Б. Хмельницьким. І хоча після союзу гетьмана І. Мазепи зі шведами в 1709 р. автономію Гетьманщини було обмежено, вона зберігала власні інституції аж до 80-х рр. XVIII ст. І лише згодом Україна була повністю підпорядкована російському імперському правлінню. Мала Русь

була для козацької еліти батьківщиною. Можна вважати, що саме вона у середині XVIII ст. дала назву своїй землі та українському народу, який почав називатися малоросійським. З. Когут зауважує, що козацька еліта в Гетьманщині пройшла кілька стадій домодерного національного будівництва, наслідком чого стало виникнення малоросійської ідентичності [209, с. 84].

Козацька еліта була важливою частиною суспільно-політичного життя впродовж всього часу функціонування та занепаду Української держави. Так, у Речі Посполитій козацька еліта була інтегрована в політичну культуру цієї держави, була на військовій службі в польського короля і таким чином задовольняла свої майнові і політичні цілі (як це робив, наприклад, П. Конашевич-Сагайдачний). Інша ж частина козацької старшини перебувала в конфлікті з польською політичною системою і брала участь у боротьбі проти поляків (Б. Хмельницький та його однодумці).

В. Горобець наголошує на тому, що, боротьба українського козацтва проти польського панування сприяла поширенню в середовищі еліти ідей автономізму, а розвиток Національної революції поступово підвів основну масу старшини до нового комплексу політико-культурних орієнтацій, вперше зафіксованих у листі Б. Хмельницького в березні 1648 р. до коронного гетьмана М. Потоцького, пов’язаних з вимогою повернення козакам давніх прав і вольностей [179, т. 1, с. 320–321].

Однак у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. в Україні вже існували два неоднакових за впливом центри влади – Гетьманщина та російська влада. Ця обставина суттєвим чином визначала економічне, політичне становище козацької еліти, стан її свідомості. Еліта, особливо найвищі її прошарки, впливала на політичні рішення Гетьманщини. В XVIII ст. відбувалася інкорпорація козацької еліти в російське дворянство: вона починає називатися малоросійською шляхтою.

Суспільно-політичні погляди козацької еліти суттєво змінювалися від часу Хмельниччини і до кінця XVIII ст. На думку З. Когута, якщо на ранніх

етапах вона була близькою до козацтва, яке перебувало у патримоніальних відносинах з королем і не усвідомлювало повністю свою ідентичність, то в період Національно-визвольної війни політичні пріоритети і політичні погляди козацької еліти суттєво трансформувалися. В цей час утверджуються ідеї Великого князівства Литовського (Ю. Немирич, І. Виговський), формується концепція козацької держави (Б. Хмельницький) [209, с. 39].

Можна стверджувати, що в цілому суспільно-політичні погляди української еліти Гетьманщини збігалися з прагненням православної церкви інтегрувати українське суспільство. Проте на середину XVII ст. ідея створення національної держави ще не була домінантною в українському політичному просторі. Однією з причин цього було деформування національної свідомості козацької еліти. Вже в кінці XVII ст. в її середовищі переважали московські політико-культурні орієнтації.

Водночас у період Гетьманщини почала формуватись досить впливова українська шляхта, яка прагнула ототожнювати себе із знаттю польських часів і починати свій родовід від шляхти. На нашу думку, в українській свідомості досить тривалою була й шляхетська традиція (вона була послаблена під час Національної революції середини XVII ст.), яка стала частиною політичної моделі устрою Гетьманщини. Крім того, це відображалося і в змісті правової системи Гетьманщини, яка ґрунтувалась на статтях Литовського статуту 1566 р. і передбачала надання шляхті політичних і економічних привілеїв. Володіючи такими привілеями, козацька еліта почала називати себе шляхтою [130].

Інституціональною легалізацією української еліти як шляхти стали статті укладеного в 40-их рр. XVIII ст. зводу законів, який мав назву: «Права, по которым судится малороссийский народ» [360]. «Права» не мали офіційного схвалення від російських монархів, але фактично застосовувалися на Лівобережній Україні. В основу «Прав, по которым судится малороссийский народ» були покладені Статут Великого князівства Литовського 1588 р., збірники Магдебурзького права, Саксонського права,

норми звичаєвого права. Крім того, при укладанні використовувались політичні і правові акти гетьманської адміністрації – універсали, розпорядження гетьмана, інструкції Генеральної військової канцелярії, договори українських гетьманів з російськими царями, починаючи з 1654 р. [360]. Слід відзначити, що цей політико-правовий проект не був закінчений, тому що в другій половині XVIII ст. скасовувались залишки автономії України, а на всю її територію було поширено російське законодавство.

В «Правах, по которым судится малороссийский народ» визначався статус шляхти, який був набагато вищим, ніж у простих людей (посполитих). Шляхтою називалися передусім ті представники вищого шару українського суспільства, що належали до шляхти польських часів. Також шляхтою могли бути військові й цивільні чини від сотника і вище, священики і вище духовенство, іноземні дипломати. В пункті 1 «Прав» стверджується, що дія цього документу поширюється практично на всіх: «Всякого чина и достоинства, не виключал никого, от вишньїхь до нижньіхь, духовнаго и мирского, воинскаго и гражданского, малороссійскїи обіватєли и весь без изятїа малороссійскїй жє народь, по артїкуламь в еємь праві написаннь їмью всяких ділахь судь и росправу ймість и оному праву во веємь послушньї бьіть должньїї» [360, с. 30].

Слід зазначити, що в Російській імперії того часу діяв подібний нормативно-правовий документ, який називався «Табель про ранги» («Табель о рангах», 1722 р.) – російська імперська система звань та чинів, створена Петром I. Її метою було встановлення відповідності між різними чинами військової, статської та придворної служб, визначення їхньої ієрархії та правил надання дворянства державним службовцям.

Слід відзначити, що на момент написання «Прав, по которым судится малороссийский народ», дуже переконливим був російський вплив на механізми функціонування українських політичних інституцій і на українське суспільство загалом. Незважаючи на те, що в середині XVIII ст.

існувала сформульована малоросійською шляхтою концепція відповідальності за територіальну цілісність і конституційний устрій своєї Вітчизни-Гетьманщини, абсолютистська російська держава, зміцнювалася і посилювала свій політичний вплив у Гетьманщині. Згодом була повністю ліквідована автономія України.

Тим не менше, як зазначає М. Степико, еволюція козацької еліти, яка поєднувала в собі елементи шляхетської та козацької традицій, свідчила про початок формування політичної нації в Україні. В кінці XVII – XVIII ст. Малоросія або Гетьманщина вважалася окремою державою, яка мала власні кордони, інституції, продукувала власні зразки політичної свідомості та політичного життя [434, с. 15].

Феномен малоросійської свідомості утверджувався на основі визнання особливих «малоросійських прав і вольностей», які українці зберігали, вступивши в добровільні угоди спочатку з польським королем, а потім московським царем. Українці сподівалися, що цар буде захищати Малу Русь від ворогів, а також зберігати їхні права і вольності. Проте, як відомо, московський цар ігнорував будь-які угоди і розглядав своє панування над Малоросією не як результат офіційної Переяславської угоди, а як успадкування прав на українські землі з часів Київської Русі. Така політична позиція й теорія про перенесення князівського престолу до Москви була викладена в трактаті про українську та східнослов'янську історію – «Синопсисі» (1674 р.). Основні ідеї цієї праці – панславізм, промосковські інтерпретації українського минулого і прославляння Києва як найдавнішого православного центру всієї Русі.

Існування централізованої, абсолютної монархія в Росії за часів правління Петра I, неминуче породжувало конфлікт між концепцією російської держави та ідеєю «малоросійських прав та вольностей». Петро I вже бачив Малоросію складовою частиною Росії. Тому збройний виступ гетьмана І. Мазепи, який намагався покінчити з домінуванням московської

влади над Малоросією, був наслідком незадоволення козацької еліти політикою московського царя.

Як пише З. Когут, власне ця нова концепція Російської держави, підсилена внутрішніми подіями в Гетьманщині, дала поштовх до формування малоросійської самосвідомості [209, с. 90]. Водночас шляхетські традиції української знаті привели до виникнення нових політичних поглядів в її середовищі. У час Гетьманщини шляхта почала брати на себе роль захисника Малоросії, її конституційного устрою і соціальної структури і намагалася уособлювати собою українську політичну націю. Українська еліта сприймала Малоросію як окрему державу із власними кордонами, урядом, інституціями. Звісно, Малоросія мала спільного з Росією монарха, але при цьому козацька старшина посилалася на статті Переяславського договору, який згодом був скасований Петром І.

Цікавим історичним джерелом для окреслення змін у відносинах між Росією та Малоросією стала написана політичним діячем Гетьманщини С. Дівовичем поема «Разговор Великороссии с Малороссиею» (1763 р.) [147, с. 384–415]. Поема С. Дівовича присвячувалась походженню Малоросії, її честі й славі. «От рассеяний Малой Россиею слыву, издавна своими было вождями живу и неприятелям многим сопротивлялась, сильно, храбро и бодро с оными сражалась, потом к польским королям стала уж надлежать», – відповідає Малоросія Великоросії у розмові з нею. І продовжує, що потім вона прийняла владу російського царя, щоб «сильною рукою от врагов будучи спасенна» [147, с. 384–385].

В поемі високо оцінюються військова доблесть, хоробрість і звитяга українців, «ибо в мирно только время спокойно сижу, а в воинское и своих сил не щажу» [147, с. 385], «козаки издавна воинскими делами бывали весьма храбры своими полками» [147, с. 387]. Згадуються подвиги П. Конашевича-Сагайдачного, С. Наливайка. Особлива увага приділяється перемогам Б. Хмельницького над поляками («храбрый той Хмельницкий, козаков предводитель», «общий наш освободитель») [147, с. 389, с. 393].

С. Дівович вважає, що визначальна роль у визволенні Гетьманщини з-під польського ярма належить еліті та українським гетьманам. Однак автор поеми незадоволений відсутністю належного визнання українських шляхетських та військових звань. Персоніфікована Мала Русь нагадує Великій Русі, що вона присягнула не їй, а цареві і наполягає, що вони є різними країнами, об'єднані під спільним монархом. «куда такая спесь и строптивость нрава! Если опомнишься, то не останешься права! Ты сама обещалась уже мне верить, непрекословить и праведной мерой мерить» [147, с. 410].

Одне з центральних питань у творі С. Дівовича – характер політичних взаємин України з Росією після укладення договору 1654 р.. С Дівович висунув принципово нову на той час ідею про те, що мала Росія не ввійшла до Великої Росії як її складова, а зберігаючи свої вольності, залишається рівноправною з нею країною, визнаючи лише владу царя. Звертаючись до Росії, С. Дівович пише:

Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах…
Так мы с тобою равны и одно составляем.
Одному, не двум государям присягаем, –
Почему почитаю тебя равну себе [147, с. 410].

Тут фактично висувається положення про існування конфедеративного союзу України з Росією під верховенством російського царя. Робився також висновок про рівноправність української старшини з російським дворянством.

В поемі С. Дівовича фактично відображена позиція малоросійської шляхти щодо відносин України та Росії. Мала Русь вимагає визнання своїх прав та вольностей, реалізації можливості займати рівне з російським дворянством становище в Російській імперії: «Довольно, ныне твою правду

принимаю, верю всему, почитаю, храброй сознаю, отсель и чины твои равнять с мерой стану, и от дружбы с тобою вечно не отстану. Мы будем в неразрывном впредь согласии жить и обе в едином государстве верно служить» [147, с. 414].

Всю поему пронизує ідея патріотизму, любові до своєї землі. Водночас підкреслюється підлеглість Малої Русі російській державі. Власне такі погляди були притаманними суспільно-політичній думці ранньомодерної України. Вони посилювались історичною свідомістю, яка формувалася в цей час козацькими літописами.

У XVIII ст. з'явилися історичні знання, література та політичні твори, в яких висловлювалася політична лояльність до Малої Руси, її прав, конституційних та державних привілеїв. Ототожнення українського народу і території його проживання із назвою «Мала Русь» свідчить про те, що до середини XVIII ст. в українській свідомості відбувалися зміни, притаманні модерній (ранньомодерній) політичній нації. Однак, за правління Катерини II автономні інституції Гетьманщини були скасовані, а українська еліта інтегрувалася у російське дворянство. Втрата Малою Руссю політичної та адміністративної самодостатності доповнювалася руйнуванням малоросійської (української) свідомості.

Одним із тих громадських діячів XVIII ст., чиї політичні погляди вписувались у модель України-Малоросії був Г. Полетика (1725 – 1784 рр.). Він славився вченістю, мав репутацію патріота України, вважається одним із гіпотетичних авторів «Історії Русів». Однак занепад гетьманських інституцій, з одного боку, і надані права російського дворянства, перспектива просування на імперській службі, з іншого, визначали Г. Полетику як представника української еліти до інтеграції в імперську політичну систему.

В Санкт-Петербурзі, куди після закінчення Києво-Могилянської академії приїхав Г. Полетика, він разом з іншими представниками української знаті висунув кілька проектів реформ, метою яких було збереження автономії Гетьманщини, малоросійських прав та вольностей.

Г. Полетика та інші політичні теоретики через проведення реформ намагалися задобрити російську владу і зберегти «малоросійські права і вольності». Проте їхні зусилля не увінчалися успіхом. Українська еліта поглиналася імперським середовищем.

На думку З. Когута, наприкінці 60-х рр. XVIII ст. Г. Полетика будував плани запровадження шляхетської демократії без гетьмана і козацької адміністрації, що була б відповідальною лише перед імператрицею [209, с. 102]. Але більшість української аристократії залишалася вірною козацькій традиції і тому ця ідея Г. Полетики не знайшла поширення. В свідомості української знаті гетьман залишався центральною фігурою українського життя. Як відомо, за укладеним з Росією договором, відомим як «Статті Б. Хмельницького», знать при будь яких умовах повинна булла поділяти з гетьманом роль політичного представника краю і захисника «малоросійських прав і вольностей».

У XVIII ст. була зроблена одна із спроб політичної легітимації української шляхти. Цю ідею підтримав гетьман Кирило Розумовський: за його підтримки Глухівська рада 1763 р. розглядала Гетьманщину як окрему від Росії територію, з власними кордонами, урядом та політикою. Заявлялося також, що українська еліта прагнула мати рівний з російськими чинами статус у межах всієї Російської імперії. Однак такі ідеї, звісно, не знайшли підтримки в імператриці Катерини II, за її указом посада гетьмана була анульована, а всі українські інституції були ліквідовані. Політичним наслідком цього стало те, що українська еліта все більше інтегрувалася в імперське середовище, переймала імперську культуру і систему імперського мислення. При цьому українська еліта не просто інкорпорувалася в російське дворянство, але й претендувала на права давньої шляхти, що значно перевершували права російського дворянства.

Як зазначається нами, поступаючи на урядову службу, вихідці з України робили чудову кар'єру. Не в останню чергу цьому сприяло те, що після закінчення Київської академії, Чернігівської чи Переяславської колегій

вони мали набагато кращу освіту, ніж російські чиновники і були краще підготовлені до роботи на різних посадах чиновників у російському уряді. Крім того, кар'єрному росту представників української знаті сприяла протекція Олександра Безбородька (1747 – 1799 рр.), який був близький до імператриці і займав високі посади в Санкт-Петербурзі, або Петра Завадовського (1739 – 1812 рр.), впливового державного діяча в Російській імперії [129].

Російська імперія проводила асиміляторську політику щодо України і це мало своїм наслідком те, що українська еліта пов'язувала свою долю і політичні пріоритети з імперією і все більше відходила від українства, від своїх національних коренів і своєї національної ідентичності. Такий шлях вибрали такі українці, як О. Безбородько, П. Завадовський, граф І. Гудович, Д. Трощинський, граф (а пізніше – князь) В. Кочубей, Г. Милорадович та інші.

Водночас зберігалася і традиціоналістська у своїх історичних, духовних та політичних пріоритетах орієнтація певної частини українців, які служили Російській імперії. Вони пам'ятали про свою Батьківщину, своє історичне минуле і ототожнювали себе з Україною. На думку З. Когута, входження до космополітичної російської культури не заперечувало існування дуже сильного малоросійського патріотизму. Малоросійська свідомість поєднала російську імперську культуру із відданістю Гетьманщині та її інституціям [209, с. 97]. Яскравим прикладом цього може бути життя і творчість Василя Капніста (1758 – 1823 рр.), який належав до тих українців, що інтегрувалися в імперське політичне середовище, проте прагнули визволити Гетьманщину з неволі і навіть зверталися по допомогу до іншої держави.

В. Капніст був видатним українським громадським діячем і поетом. Він писав російською мовою, але був патріотом, захисником малоросійських інтересів, виступав проти посилення колоніальної політики російського уряду і проти запровадження кріпосного права в Україні. В 1787 р. разом з

однодумцями-автономістами він підготував проект відновлення козацьких формувань в Україні («Положение, на каком может быть набрано й содержано войско охочих козаков»). Проте незважаючи на підтримку П. Румянцева-Задунайського і Г. Потьомкіна, цей проект був відхилений царським урядом. Дослідник творчості Василя Капніста Я. Дашкевич зазначає, що він проводив таємні переговори з пруським королем, намагаючись залучитись його підтримкою у справі відродження Малої Росії. Зусилля українського політика були спрямовані на збереження і повернення гетьманських інститутів [142, с. 220–260].

Деякі представники української аристократії підтримували позицію В. Капніста, мали достатньо чітко сформовані політичні погляди, виступали за українську автономію. Проте опозиційні тенденції в середовищі української еліти не змогли зупинити поступову асиміляцію української шляхти російським дворянством. У XVIII ст. імперська політична свідомість і політичні фактори на користь Російської імперії виявилися значно сильнішими за ідеї українського автономізму. Домінантними в українському середовищі були зразки імперської культури. Досить успішно творилася також колективна міфологія української еліти: вірна служба цареві сприймалася нею як найвища честь, а українська знать не уявляла жодної іншої альтернативи, ніж служіння цареві.

Така асиміляція значної частини української знаті суттєво вплинула на перспективи політичного і національного розвитку України. На переконання З. Когута, незважаючи на те, що у XVIII ст. відбулася інтеграція української еліти з російським суспільством, поступово відбувалася кристалізація малоросійської свідомості й формувалася українська – «малоросійська» ідентичність. Козацька еліта, що з’явилася у другій чверті XVIII ст., стала соціальною базою цієї свідомості [209, с. 77]. Можна стверджувати, що політичні погляди української еліти кінця XVII – XVIII ст. відображали загальну ситуацію в українському суспільстві й були основою для розвитку суспільно-політичної думки свого часу.

Таким чином, у суспільно-політичній думці України кінця XVII – XVIII ст. знайшли яскраве відображення ідеї філософії Просвітництва, які розвивалися в Україні в контексті суспільно-політичних процесів. Результатом сприйняття просвітницьких ідей в українському інтелектуальному та політичному середовищі була критика абсолютизму і визнання цінності дотримання норм суспільного договору. Просвітницьким духом були просякнуті ідеї необхідності перетворення суспільства і держави, визнання ролі освіченого правителя в здійсненні реформ у суспільстві.

Однак політичне підпорядкування України московській державі і Російській імперії мало своїм наслідком те, що в українській суспільно-політичній думці спостерігається домінування російської імперської доктрини, а видатні українські мислителі (Т. Прокопович, С. Яворський) стали ідеологами російської авторитарної держави на чолі з освіченим володарем.

Асиміляція українців російською культурою та російським суспільством негативно впливала на вектор розвитку української суспільно-політичної думки ранньомодерної доби. Проблеми формування Української національної держави в її межах не були пріоритетними, що, зрештою, спричиняло втрату національної ідентичності. Негативну роль зіграв також фактор відсутності традицій української державності та державотворчої політики української еліти. У XIX ст. потребу національного розвитку буде намагатися компенсувати українська інтелігенція з її стійкими українофільськими почуттями в національному русі.

Висновки до четвертого розділу

Новий етап у розвитку суспільно-політичної думки ранньомодерної України був пов’язаний з осмисленням ролі і місця українського козацтва в системі політичних зв’язків і відносин середини XVII – початку XVIII ст. Особливої значущості козацька тематика набувала в добу визвольних

змагань українського народу під проводом Б. Хмельницького і в час творення Української держави.

В суспільно-політичній думці середини XVII ст. вперше були сформульовані фундаментальні основи української державної ідеї, обґрунтовано право українського народу на створення власної держави, визначалися інституціональні засади національного державного будівництва.

Вагомий внесок в осмислення державно-політичної проблематики в XVII – на початку XVIII ст. зробили такі видатні українські мислителі, інтелектуали та політичні діячі, як Й. Борецький, К. Сакович, П. Могила, Ю. Немирич, І. Гізель, гетьмани Б. Хмельницький та П. Орлик.

В середині XVII ст. національна ідея ототожнювалася з ідеєю державності. Ідея українського державотворення була домінантною цінністю в українській духовній культурі ранньомодерної доби. Національна ідея також відігравала інтегративну роль в українській спільноті: навколо неї об'єднувалися широкі верстви українського суспільства – від простого люду до козацьких ватажків і гетьманів. Однак процес консолідації українського народу навколо національної ідеї став можливим завдяки козацтву.

Державна ідея була головною в політичних планах і державницькій концепції гетьмана Б. Хмельницького, який очолив Національно-визвольну боротьбу українського народу в середині XVII ст. В результаті Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького козацька держава постала як самостійний організм. Вона розвивала традиції давньоруської державності та закладала основи Української держави.

Розвиток національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави передбачав складний процес переосмислення цілей боротьби, існуючих у свідомості політичних стереотипів, особливостей українського менталітету. Зміцнення і посилення ролі козацтва в українському суспільстві робило необхідним улегітимлення його репрезентаційних функцій.

Своєрідна легітимація українського козацтва як політичної сили, що здатна була виконувати важливі функції у контексті розвитку української державності, представлена в козацьких літописах, найвідомішими і найяскравішими з яких є літопис Самовидця, літопис Г. Грабянки і літопис С. Величка. Ці літописи фіксують стан історичної свідомості свого часу, яка характеризувалася вкоріненням в ній «духу козацтва».

Козацьким літописам притаманна патріотична спрямованість: українські літописці розвивали концепцію «тяглості руської історії», обстоювали ідею єдності української землі, обґрунтовували право на автономне і незалежне існування Української держави.

На відміну від російських варіантів інтерпретації української політичної історії тексти козацьких літописів подають складну і суперечливу картину історичного розвитку. Одна з найважливіших цілей козацького літописання полягала в утвердженні давнього походження малоросійського народу, його історії, традицій рівноправного існування з іншими європейськими етносами. Водночас козацькі літописи відобразили процес формування такого специфічного феномена в українському житті, як малоросійство. Малоросійська ідентичність в козацьку добу і в час Гетьманщини була ментальною та ідеологічною формою існування українського етносу за умов відсутності власної держави.

Особливих рис набула суспільно-політична думка України в другій половині XVII – XVIII ст., в час українського бароко. Суспільно-політичне життя цього періоду характеризувалося драматичними подіями, військовим протистоянням, громадянськими конфліктами. Водночас це був час осмислення суперечливості й неоднозначності всіх виявів українського життя в суспільно-політичній думці.

Суспільно-політичні ідеї та погляди в добу українського бароко розвивалися видатними українськими мислителями – Л. Барановичем, І. Галятовським, С. Почаським, А. Радивиловським, І. Максимовичем,

І. Орновським, І. Величковським, О. Бучинським-Яскольдом, С. Климовським та іншими.

Суспільно-політична думка доби українського бароко розвивалася в основному під впливом релігійного, богословського мислення. Створений нею образ українського політичного світу і політичної реальності став своєрідною проекцією специфіки українського суспільно-політичного життя другої половини XVII – першої третини XVIII ст., відображенням бурхливих і трагічних подій української історії. Осмислення українського життя в суспільно-політичній думці доби бароко пов'язується не стільки з окресленням політичної перспективи України, скільки з моральним удосконаленням української людини.

Значний відбиток на розвиток суспільно-політичної думки України кінця XVII – початку XVIII ст. накладали історичні та соціокультурні умови перебування України в складі московської держави, а потім Російської імперії. В цей час посилювалися денаціоналізуючі процеси, Україна втратила свою політичну незалежність, а православна церква стала активним чинником імперського шовінізму.

В суспільно-політичній думці кінця XVII – XVIII ст. розвиваються просвітницькі тенденції, що відповідало загальному раціоналістичному духу західноєвропейської філософії і культури того часу. Це знаходило втілення в розробці концепцій освіченого абсолютизму, у визнанні провідної ролі держави та освіченого володаря у світському та релігійному житті. Просвітницький характер суспільно-політичної думки України кінця XVII – XVIII ст. утверджували видатні українські філософи, діячі православної церкви, що належали до інтелектуального кола Києво-Могилянської академії – І. Гізель, С. Яворський, Т. Прокопович, М. Козачинський та інші.

Політичне і церковне домінування Росії в українському політичному житті кінця XVII – XVIII ст. мало своїм наслідком те, що українськими мислителями, які перейшли на службу до московського царя (Т. Прокопович), були сформульовані засади російської державності та

російського абсолютизму, реалізація яких значною мірою завершилася запереченням самого факту існування Української держави.

В нових культурно-історичних і політичних умовах відбувається переосмислення відносин світської держави і церкви. Верховною владою в російській державі визнається світська, а церковна вимушена підпорядковуватися їй. Противником реалізації подібної концепції був видатний український мислитель і церковний діяч С. Яворський.

Загалом зміст суспільно-політичного дискурсу кінця XVII – XVIII ст. свідчив про те, що українські інтелектуали сприяли формуванню наднаціональної імперської ідентичності й були трансляторами імперської доктрини на український ґрунт.

У дослідженні суспільно-політичної думки України ранньомодерної доби повинен враховуватися фактор існування такого політичного утворення XVIII ст., яке називалося Малоросією або Гетьманщиною. Одним із наслідків його функціонування було становлення малоросійської свідомості і малоросійської ідентичності. Малоросійська свідомість поставала на основі визнання й дотримання особливих «малоросійських прав і вольностей». До таких процесів долучалася також козацька політична еліта, яка інкорпорувалася у владні структури Російської імперії і була досить далекою від національних інтересів.

ВИСНОВКИ

Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України дозволяє зробити висновки, що віддзеркалюють її зміст, основні ідеї та тенденції розвитку.

1. Теоретично-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України належить до числа складних міждисциплінарних проблем політичної науки і ґрунтується на окресленні концептуальних підстав аналізу, на розумінні сутності політичних, релігійних і культурних процесів, які відбувалися в українському суспільстві другої половини XVI – XVIII ст. Суспільно-політична думка ранньомодерної України розглядається як складне утворення, що включає погляди, уявлення, ідеї, концепції, предметом яких були питання політичної влади, українського державотворення, свободи, національної ідентичності, взаємодії релігії та політики, держави та церкви. Цілісне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України передбачає рефлексію над її змістом, теоретичний аналіз ідей, поглядів, концепцій, в яких було зафіксовано історично сформоване знання про українське суспільство, політичні процеси й інститути. Застосування різних теоретичних моделей, пізнавальних підходів і наукових методів у дослідженні має на меті одержання цілісного й системного знання про українську політичну реальність ранньомодерної доби.

Концептуальне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України відбувається на основі засад, ідей, принципів, понятійно-категоріального апарату політичної науки і таких її важливих розділів, як політична філософія, політична антропологія, політична праксеологія, політична герменевтика. Вивчення історично конкретного, різнопланового досвіду, зафіксованого в суспільно-політичній думці ранньомодерної України, передбачає використання методологічного потенціалу багатьох гуманітарних наук: політології, історії, культурології,

правничої науки, філософії. Велике значення в пізнанні різних вимірів людського досвіду (соціального, культурного, релігійного, політичного), який представлений в суспільно-політичній думці ранньомодерної України, має використання переваг міждисциплінарного мислення і міждисциплінарної взаємодії наук, що є однією з провідних тенденцій розвитку сучасної науки.

Необхідним елементом теоретико-методологічного осмислення проблеми є запропонована авторська інтерпретація концепту суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

2. Вивчення суспільно-політичної думки ранньомодерної України ґрунтується на методології історико-теоретичного пізнання, що дозволило розглянути її теоретичний зміст в історичному контексті, в єдності з вивченням шляхів становлення та історичної еволюції ідей, поглядів, концепцій в українському суспільстві другої половини XVI – XVIII ст. Загальнометодологічні, теоретичні підходи до осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України конкретизуються через пізнання культурно-історичної реальності, в координатах якої формувалися і розвивалися ідеї держави, влади в Україні, уявлення про суспільний устрій, реформування українського суспільства і роль церкви в цьому процесі. Одним із продуктивних методів у пізнанні суспільно-політичної думки ранньомодерної України визнано історичну реконструкцію, завдяки якій відтворюється загальна картина українського життя в другій половині XVI – XVIII ст. в історичній специфіці та культурній своєрідності.

Встановлено пізнавальну цінність нераціональних, нерефлексивних способів осягнення суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України через апробацію механізмів національної пам’яті та комплексу національних міфів. З’ясовано, що вони є частиною колективних уявлень і національних міфологем українського народу і втілюють уявлення про власну національну ідентичність, історичне походження українського етносу, спільну духовну загальнослов`янську спадщину, українське козацтво.

Історичну пам’ять і міф охарактеризовано з погляду їх значущості в розвитку тих аспектів національного буття, які не стали елементом концептуалізованого знання в суспільно-політичній думці ранньомодерної України.

3. Теоретико-методологічне осмислення суспільно-політичної думки ранньомодерної України передбачає урахування соціокультурного контексту її розвитку і реконструкцію загальної картини українського буття певної доби. Особливі способи рефлексії над суспільно-політичною думкою України ранньомодерної доби визначає та важлива обставина, що її розвиток відбувався в просторі культури: ментальні, духовні засади українського буття, система норм і цінностей значною мірою формували її специфічний зміст. Виходячи з цього, суспільно-політична думка ранньомодерної України характеризується як феномен, що сформувався на основі синтезу домінантних русько-православних засад української культури та європейських за походженням ідей – Відродження, Реформації, бароко, Просвітництва. Незважаючи на те, що вирішальним чинником розвитку духовної культури України в ранньомодерну добу була релігія, в суспільно-політичній думці цього часу осмислювалися різні проблеми суспільно-політичного розвитку України, проектувалися шляхи становлення Української держави і української нації.

Акцентовано увагу на тому, що системи цінностей, які вироблялися українською людиною, складали основу тих світоглядних структур, які відображалися в суспільно-політичній думці ранньомодерної України. Тому обов’язковою умовою формування знання про українську політичну реальність ранньомодерної доби є визначення ціннісної його обумовленості.

4. На основі всебічного аналізу суспільно-політичної думки ранньомодерної України з’ясовано її національну своєрідність та специфіку. Встановлено, що вона є феноменом, який відрізняється як від західноєвропейського, так і від російського варіантів політичних учень. На відміну від Західної Європи, де творилися світські, раціональні концепції

держави і політичної влади, суспільно-політична думка доби ранньомодерної України розвивалася в контексті східнослов'янських норм православної духовності (релігійності), а основу для формування суспільно-політичних ідей, поглядів, уявлень і концепцій складало визнання цінності києво-руської духовної та політичної спадщини. З іншого боку, суспільно-політична думка ранньомодерної України відрізняється від теорій та ідей, які формувалися в московській, а потім у Російській державі, й були спрямовані на ідеологічне посилення й виправдання авторитарної царської влади. На відміну від російської суспільно-політичної думки цього періоду, в українській центром політичних міркувань і узагальнень була людина, її місце в системі політичних відносин, ставлення до політичної влади, осмислення ролі церкви в суспільно-політичному житті, державницька і правова проблематика. Суттєве значення для перспектив і розвитку суспільно-політичного дискурсу в ранньомодерну добу мала та принципова обставина, що Україна в другій половині XVI – XVIII ст. не мала власної держави.

5. Обґрунтовано тісний взаємозв'язок політичних і релігійних ідей в суспільно-політичній думці ранньомодерної України, що пояснювалося умовами релігійно-політичної боротьби в кінці XVI – першій третині XVII ст. і мало своїм наслідком виникнення феномена полемічної літератури (І. Вишенський, С. Зизаній, З. Копистенський, Г. Смотрицький, М. Смотрицький, Х. Філалет та інші). На основі аналізу полемічних творів, які були написані у зв'язку з підписанням і поширенням Берестейської унії, зроблено висновок про інституціональність православної церкви в Україні ранньомодерної доби: православна церква в цей час була чинником консолідації українського суспільства й важливим механізмом утвердження національної єдності. За умов відсутності національної держави церква була легітимним інститутом, який компенсував недієвість у певних культурно-історичних умовах розвитку України політичних механізмів.

Доведено, що провідною тенденцією розвитку української суспільно-політичної думки в першій половині XVII ст. став синтез релігійних,

правових, політичних і державницьких ідей. Це свідчило про тісний зв'язок релігійних (теологічних) і політичних проблем у ранньомодерну добу. Втіленням таких тенденцій стала діяльність митрополита П. Могили, який питання єдності церков в Україні розглядав як передумову легітимності держави, а міжконфесійний та міжкультурний діалог між Заходом і Сходом – як умову цивілізаційного розвитку України. Осмислення проблем церкви в суспільно-політичній думці першої половини XVII ст. торкалося питань реформування українського суспільства, що мало особливе значення в контексті процесів становлення України як модерної держави в майбутньому і сприяло формуванню конфесійної та національної ідентичності українського етносу в нових геополітичних умовах.

Діяльність Київської колегії та «могилянського кола» – українських інтелектуалів, філософів, письменників, поетів, діячів церкви, які об'єдналися навколо непересічної постаті П. Могили, розцінюється як одна з перших в історії суспільно-політичної думки України спроб утвердження такої культурної й політичної спільноти, яка піднімалася б над регіональними відмінностями і була б частиною загальноєвропейського простору.

6. Визначено, що засадничі проблеми суспільно-політичної думки ранньомодерної України пов'язані з темою становлення української ідентичності. Ідентифікаційна модель в українській суспільно-політичній думці ранньомодерної доби будувалася на ідеях формування національної свідомості, окресленні сфери національних інтересів, усвідомленні своєї самототожності. Основою формування національної ідентичності українськими мислителями визнавалася духовна та історична спадщина Київської Русі. Фактором, що перешкоджав формуванню української ідентичності та української модерної нації, був потужний політичний тиск державних націй і тих держав (польської та російської), до складу яких тривалий час входили українські землі. Тому реалізації класичної моделі європейського націєтворення в ранньомодерній Україні не відбулося.

7. Встановлено, що в суспільно-політичній думці періоду національно-визвольних змагань XVII ст. і в період існування козацько-гетьманської держави (друга половина XVII ст. – початок XVIII ст.) особлива увага приділяється українському козацтву як потужній силі національного розвитку і суб'єкту процесів державотворення в Україні. В основу створеної суспільно-політичною думкою доби ранньомодерної України (Й. Борецький, З. Копистенський, М. Смотрицький) міфологеми українського козацтва були покладені цінності, які виявились співзвучними інтересам і прагненням української спільноти (відвага, громадянська активність, захист православної віри, чітка політична позиція, оборона своєї Вітчизни). Концептуалізація в козацьких літописах XVII – XVIII ст. «українського козацького народу», акцентування уваги на його активній громадянській та політичній позиціях стала свідченням усвідомлення ролі українського козацтва в українській історії.

Показано значення формулювання державної ідеї в суспільно-політичній думці доби ранньомодерної України (Ю. Немирич, П. Орлик, Б. Хмельницький), яка пройшла історичну еволюцію від ідеї автономії до ідеї незалежної Української держави і стала основою для консолідації українського суспільства в історично важливі періоди його розвитку (Національно-визвольна війна середини XVII ст.). Встановлено, що формулювання фундаментальних основ національної державної ідеї (право українського народу на створення власної держави, незалежність і соборність Української держави, творення політичних інститутів, зв'язок козацької державності з Київською Руссю) свідчило про сталі державницькі традиції в українській політичній свідомості.

8. З'ясовано особливості української суспільно-політичної думки другої половини XVII – першої третини XVIII ст.: вона розвивалася в параметрах богословсько-релігійного мислення і головними в її змісті були християнсько-моральні ідеї (Л. Баранович, І. Величковський, І. Галятовський, І. Гізель, І. Максимович, С. Почаський та ін.). Показано, що реалії

українського суспільно-політичного буття, бурхливі й трагічні події української історії часів Руїни осмислювалися не в строгих термінах і теоретичних узагальненнях політичної науки, а через символіку християнського мислення. Тому міркування українських барокових мислителів були спрямовані переважно на досягнення ідеалу досконалої духовної спільноти та моральне удосконалення людини і суспільства, а не на пошук й осмислення реальних шляхів суспільно-політичного перетворення українського суспільства і будівництво власної держави. Водночас міркування українських мислителів другої половини XVII – першої третини XVIII ст. не можна вважати абстрактними і відстороненими від дійсності: вони відображали особливості історичної та суспільно-політичної ситуації в Україні і формулювали, по суті, потребу в самоорганізації українського суспільства.

9. Досліджено особливості розвитку української суспільно-політичної думки в умовах входження України до складу Російської держави і перенесення центру релігійного та політичного життя до Москви. Встановлено, що в кінці XVII – XVIII ст. в українському житті посилювалися процеси денаціоналізації, а видатні українські мислителі та релігійні діячі стали трансляторами імперських ідей (І. Гізель, Т. Прокопович, С. Яворський). Керуючись просвітницькими ідеями і намагаючись поширити цінності розуму, науки та освіченості в Російській імперії, українці формували імперську ідентичність і творили засади російської державності та абсолютизму. Це спричинило те, що розвиток суспільно-політичної думки в Україні XVIII ст. був суттєво пригальмований.

З’ясовано, що в суспільно-політичній думці доби ранньомодерної України знайшли поширення ідеї європейського Просвітництва. Однак в умовах петровської Росії просвітницькі ідеї трансформувалися в теоретичне обґрунтування освіченого абсолютизму, необмеженої влади царя і знищення незалежності духовної влади (Т. Прокопович). Водночас у суспільно-політичній думці кінця XVII – початку XVIII ст. розвивалась традиційна для

вищої церковної православної ієрархії думка про рівноправність держави та церкви (С. Яворський). Доведено, що зусиллями українських мислителів здійснювалася релігійна легітимація російського абсолютизму: легітимність визначалася не через суверенітет народу, а через божественне право монарха.

Зроблено висновок про необхідність аналізу суспільно-політичної думки ранньомодерної України в єдності з характеристикою процесів формування елементів національної свідомості в українському суспільстві, яка у XVIII ст. прийняла форму малоросійської свідомості. Наголошується, що головним суб`єктом її творення в цей час була козацька еліта (козацька старшина), погляди та дії якої значною мірою визначали політико-культурні орієнтації в українському суспільстві. Доведено, що в дослідженні суспільно-політичної думки України козацької доби мусить бути враховано роль українського політичного утворення – Малоросії (Гетьманщини), яка зберігала свою автономію і власні інституції до 80-х рр. XVIII ст. З'ясовано, що відсутність національної держави і сформованої політичної нації в Україні, ідентифікація себе із православною слов'янською спільнотою, інкорпорація козацької еліти до структур російської держави стали факторами виникнення малоросійської ідентичності й відмови від перспектив самостійного розвитку України.

Отже, проведений аналіз суспільно-політичної думки ранньомодерної України, характеристика її основних ідей, поглядів та концепцій дозволяє зробити висновок про те, що вона є складним і своєрідним національним феноменом. Її становлення та еволюція в соціокультурному просторі українського національного буття другої половини XVI – XVIII ст. відбувалися як світоглядно-теоретична відповідь на ті історичні виклики, що стояли перед українським суспільством у час великих духовних та політичних перетворень. Інтелектуальний спадок видатних представників суспільно-політичної думки ранньомодерної України (трактати, полемічні твори, требники, учительні Євангелія, проповіді, повчання, поезія, програми, універсали й маніфести) слід розглядати як ту духовну й політичну основу,

на яку необхідно спиратися, осмислюючи перспективи розвитку сучасного українського суспільства й Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб : Тип Э. Праца, 1873. Т. 8.400 с.

2. Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб : Тип. Э. Праца, 1851. Т. 4. 529 с.

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 10.: (Дополнение к III тому). Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. СПб : Тип. Пантелеевых, 1878. 838 с.

4. Акты, относящиеся к истории Львовскаго ставропигиального братства. Архив Юго–Западной России. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1904. Ч. 1. Т. 11. С. 2–29.

5. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины. *Полис*. *Политические исследования.* 1997. №6. С. 174–183.

6. Андрусишин Б. І. Трансформація поняття «свободи» у політико-правових традиціях середньовічної України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право.* 2010. Вип. 10. С. 76–83.

7. Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини: природа, зміст, характер функціонування, типологізація. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право.* 2009. Вип. 7. С. 94–104.

8. Андрусишин Б. І., Гоцуляк В. М. Антропологічно-ціннісні виміри дослідження політичної думки ранньомодерної України. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe,* 2018. № 02 (18). URL: https://sp-sciences.io.ua/s2631970/andrusyshyn_bohdan_gotsulyak_volodymyr_2018_._anthropological–value_dimension_of_the_study_of_political_thought_early_modern_ukraine._social_and_human_sciences._polish–ukrainian_scientific_journal_01_17_(accessed 28 April 2018).

9. Андрусяк Т. Г. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів, 1998. 189 с.

10. Андрущенко В. П. Філософія політики. Київ : Знання України, 2003. 400 с.

11. Анонім. Короткий опис Сіркових діянь від 1681 року. URL: http://litopys.org.ua/suspil/sus132.htm

12. Анонім. Густинський літопис. Фрагменти. Українська література XVII ст. / вст.стаття, упоряд. і В. І. Крекотня; ред. О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 1988. С. 146–167.

13. Анонім Пересторога. Українська література XVII ст. / ред. О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 1987. С. 26–67.

14. Анонімні вірші другої половини XVII ст. Українська література XVII ст. / вст. стаття, упоряд. В. І. Крекотня; ред.О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 1988. С. 277–283.

15. Антологія української поезії : у 6 т. / упор. та авт.біогр.довідок В. О. Шевчук; ред. М. П. Бажан. Київ : Дніпро, 1984. Т. 1. 454 с.

16. Антонович В. Лекції з джерелознавства. Острог, Нью-Йорк, 2003. 382 с.

17. Антонович В. Про козацькі часи в Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.

18. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ, 1994. 96 с.

19. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу. Комунікативна практична філософія. Київ : Лібра, 1999. С. 395–413.

20. Аполлонова лютня. Київські поети XVII – XVIII ст. / за ред. В. І. Крекотня. Київ : Молодь, 1982. 318 с.

21. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.

22. Арон Р. Вступ до філософії історії. Ессе про межі історичної об'єктивності / перекл. з фр., післямова та прим. О. Йосипенко, С. Йосипенко. Київ : Укр. центр духов. Культури, 2005. 578 с.

23. Арон Р. Эссе о свободах: Универсальной и единственной формулы свободы не существует. *Полис. Политические исследования.* 1996. № 1. С. 128 – 137.

24. Архив Юго–Западной России. Т. 1. Ч. 2. Киев : Университетская типография, 1859. 593 с.

25. Архив Юго-Западной России. Т. 4. Ч. 3: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Киев : Тип. Университета св. Владимира, 1914. 1100 с.

26. Архив Юго-Западной России. Т. 7. Ч. 1. Киев : Тип. Университета св. Владимира, 1914. 802 с.

27. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

28. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ : «Ніка-Центр», 2012. 440 с.

29. Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко. Львів : Свічадо, 2008. 180 с.

30. Бабкіна О. Двадцять років вузівської політології В Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. 348 с.

31. Бабкіна О. В. Методологія дослідження політичного життя суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2009. Вип. 2. С. 2–8.

32. Бабкіна О. В. Нова філософія політики в множинності сучасного світу. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки*

та методика викладання соціально–політичних дисциплін. 2011. Вип.6. С. 5–11. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2011_6_3

33. Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. Політологія: навч. посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2003. 528 с.

34. Байме К. Політичні теорії сучасності. Київ : Стилос, 2008. 396 с.

35. Баландье Ж. Политическая антропология». Москва : Научный мир, 2001. 204 с.

36. Баранович Л. Меч духовный, єже єсть глагол Божий, на помощь церкви воюющей, из уст Христовых поданный, или книга проповедей Слова Божего. Киев, 1666. 938 арк.

37. Баранович Л. Світ стрясають грози на людськії сльози. Марсове поле. Київ, 1989. Т. 2. С. 28.

38. Баранович Л. Трубы словес проповедных на нарочитыє дни праздников господских Богородичных, ангельских, пророческих и т.д. и т.п. Киев, 1674. 703 арк.

39. Барг М. А. Эпохи и идеи: становление историзма. Москва : Мысль,1987. 348с.

40. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва : Сов. Россия, 1979. 318 с.

41. Бебик В. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. Київ : МАУП, 2000. 501 с.

42. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина : монографія. Київ : МАУП, 2003. 424 с.

43. Бебик В. Політологія: наука і навчальна дисципліна. Київ : Каравела, 2016. 496 с.

44. Бевз Т. Конституція Пилипа Орлика. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.–довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 329–330.

45. Бевз Т. Політичні ідеї та ідеали українців у період середини XVII – середини XIX століть. Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2-х т. Т. 1.

Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. Вид-во, 2016. С. 171–186 с.

46. Бевзенко Л. Д. Социальная нелинейность – предпосылки и проявления. Постнеклассика: философия, наука, культура. СПб : издательский дом «Мірѣ«, 2009. С. 539–564

47. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Київ : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 437 с.

48. Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень: навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 432 с.

49. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну /пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. Мосва : Прогресс-Традиция, 2000. 381 с.

50. Бичко А. К .Феномен української інтелігенції : Спроба екзистенціального дослідження. Дрогобич, 1997. 115 с.

51. Блауберг И. В. Проблема целостности и системный поход. Москва : УРСС, 1997. 446 с.

52. Блок М. Аппология истории или ремесло историка. Москва : Наука, 1986. 178 с.

53. Блок М. Феодальне суспільство / пер. з фр. В. Шовкуна. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2001. 528 с.

54. Бойко І. Й. Держава та право Гетьманщини. Львів : Світ, 2000. 465 с.

55. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 3-тє вид., вип., доп. Київ : Академвидав, 2007. 688 с.

56. Бойченко І. К. Філософія історії : підручник. Київ : Знання, 2005. 120с.

57. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн./ пер. з фр.

Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. Київ : Наук. думка; Кембрідж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с.: іл.

58. Борецький Й. Протестація / Ізборник. URL : http://litopys.org.ua/suspil/sus46.htm

59. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ : Віпол, 2017. 280 с.

60. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность. Философия и методология истории: сборник переводов / под ред. И. С. Кона. Москва : Прогресс, 1977. С. 115–142.

61. Бузановський Г. Вірш про Богдана Хмельницького. Українська література XVIII ст. / вст. стаття О. В. Мишанича; ред. В. І. Крекотень. Київ : Наукова думка, 1983. С. 50–51.

62. Бушин М. І., Коваль В. І., Дмитренко М. Г., Горенко Л. М., Горкун А. І. Становлення української державності в XVII ст. : Богдан Хмельницький та його спадкоємці / ред. М. І. Бушин. Київ, 1998. 271 с.

63. Варзар І. Могила Петро. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 446–447

64. Василенко И. А. Политическая философия. Москва: ИНФРА, 2010. 320 с.

65. Вдовина О. Роздуми про методологію, або метафізичні пастки для сцієнтистського розуму. Давньоруське любомудріє: тексти і контексти. Київ , 2006. 398 с.

66. Величко С. Літопис. Т. 1, 2 / пер. з книжн. української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчук; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с; Т. 2. 641 с.

67. Величковський І. Твори / підгот. тексту та коментар В. П. Колосової та В. І. Крекотня; відп.ред. Л. Є. Махновець. Київ : Наукова думка, 1972. 191 с.

68. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3 т. : Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 1. 504 с.

69. Вибрані листи Лазаря Барановича. Чернігівські Афіни / передм., упорядк. тексту А. М. Макарова. Київ : Мистецтво, 2002. С. 58–173.

70. Вивід прав України: зб. документів та мат–ів провід. державних і політ. діячів України. Львів : МП «слово», 1991. 126 с.

71. Вишенський І. Твори / пер.з книж.укр.мови В. Шевчука. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.

72. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. Москва : Издательство Академии Наук СССР, 1953. Т. 1. 1620 – 1647 годы. 588 с.; Т. 2. 1648 – 1651 годы. 558 с.; Т. 3. 1651 – 1654 годы. 646 с.

73. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / пер.з нім. А. Онишка. Львів : Літопис, 2000. 318 с.

74. Габрієлян О. Політична наука в Україні: стан і перспективи. *Політична думка*, 2001. №4. С. 47–55.

75. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. Москва : Прогресс, 1988. 704 с.

76. Гаєк Ф. Конституція свободи / перекл. з англ. М. Олійник, А. Королишин. Львів : Літопис: Центр гуман. досл. Львів. нац. ун-ту, 2002. 555 с.

77. Галятовський І. Ключ розуміння / підгот.до вид. І. Л. Чепіга; відп. ред. В. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1985. 444 с.

78. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політико-правові системи світу: навч. посібник. Київ : Знання, 2006. 668 с.

79. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія. Київ : Вид-во «Центр учбової літератури», 2012. 346 с.

80. Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: зб. наук. праць. Київ : Ін-т історії НАНУ України, 2008. 398 с.

81. Гізель І. Вибрані твори: у 3 т. Київ, Львів : Свічадо, 2009. 359 с.

82. Гізель І. Метафізичний трактат. Хроніка: *Український культурологічний альманах.* Випуск 37–38. Частина І: Україна: філософський спадок століть. Київ, 2000. С. 290.

83. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.

84. Гоббс Т. Сочинения : в 2-х т. Москва : Мысль, 1989. Т. 2. 735 с.

85. Головатий М. Концептуальні засади політичної теорії та методів її дослідження. *Політичний менеджмент*, 2012, № 1–2. С. 3–10.

86. Головатий М. Ф. Політична психологія. Київ : МАУП, 2001. 341 с.

87. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического исследования). Киев : Тип. Г. Т. Горчак-Новицкого, 1883. Т. 1. 576 с.; Т. 2. 498 с.

88. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. Київ : Генеза, 2006. 395 с.

89. Горбатенко В. П., Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 456 с.

90. Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 271 с.

91. Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665. Київ : Інститут історії України, 2001. 533 с.

92. Горобець В. М. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715 – 1722 / відп. ред. В. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 287 с.

93. Горобець В. М. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура : монографія. / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. 670 с. : іл., табл.

94. Гоцуляк В. М. Діалог і формування політичної культури особистості. *Політологічний вісник*. Київ, 2011. Вип.51. С. 226–233.

95. Гоцуляк В. М. Діалог як вирішальний чинник у процесі державотворення. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип.121 (№ 6). С. 189–192.

96. Гоцуляк В. М. До витоків української суспільно-політичної думки: ранньомодерна доба. *Науковий часопис, Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2018. Вип.24.С. 55–59.

97. Гоцуляк В. М. Евристичні можливості синергетики в дослідженні політичної думки України XVII – XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.16. С. 126–131

98. Гоцуляк В. М. Загальноісторичні та культурні передумови розвитку політичної думки ранньомодерної України. Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe, 2017 № 02 (14). URL :https://sp-sciences.io.ua/s2617748/gotsulyak_volodymyr_2017._general_survival_and_cultural_preconditions_for_the_development_of_the_political_opinion_of_pre-modern_ukraine._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_02_14_(accessed 08 July 2017).

99. Гоцуляк В. М. Значення національної самоорганізації в українському державотворенні. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* 2017. Вип.127 (№ 12). С. 370 – 374.

100. Гоцуляк В. М. Історична пам’ять – фундамент національної ідентичності. *«Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті»*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 13–14 квітня 2018 р. Одеса, 2018. С. 74–80.

101. Гоцуляк В. М. Історична свідомість у вимірах українського національного буття XVII – XVIII ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. 2018. Вип.132 (5). С. 337–339.

102. Гоцуляк В. М. Легітимація козацтва як політичної сили в літописі Самовидця. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. 2018. Вип.135 (8). С. 346–350.

103. Гоцуляк В. М. Місце та роль еліти в самоорганізаційних процесах. *Чорноморські політологічні читання : м*атеріали третьої наук.-практ. конф. 12–13 грудня 2014р. Одеса, 2014. С. 15–19.

104. Гоцуляк В. М. Модель національної ідентичності в процесах українського державотворення. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. 2018. Вип.129 (2). С. 280–283.

105. Гоцуляк В. М. Особливості історичної рефлексії в осмисленні політичної думки ранньомодерної України. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. 2018. Вип.130 (3). С. 420–423.

106. Гоцуляк В. М. Особливості формування політичного лобізму в Україні. *Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. , 9–10 грудня 2016 р. Дніпро, 2016. С. 84–90.

107. Гоцуляк В. М. Петро Могила й могилянська доба в політичній думці України першої половини XVII ст. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.18. С. 277–283.

108. Гоцуляк В. М. Петро Могила і культурно-освітній процес в Україні XVII ст. *Педагогічний дискурс.* Вип.24. 2018. С. 7–11.

109. Гоцуляк В. М. Полемічна література XVI – XVII ст. в освітній культурі України. *Науковий збірник «Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка»* № 19. 2018 С. 4–9.

110. Гоцуляк В. М. Політична думка доби українського бароко. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.21. С. 109–114

111. Гоцуляк В. М. Політична наука і дослідження історії. *Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 6–7 квітня 2018 р. Київ, 2018. С. 65–70.

112. Гоцуляк В. М. Політична наука і феномен історичної пам'яті. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. 2018. Вип.131 (4). С. 376–380.

113. Гоцуляк В. М. Політичний міф та історична реальність: проблеми інтерпретації. *«Великий терор на Поділлі (до 80-річчя великого терору 1937–1938 р.)» : зб. м*атеріалів міжнар. наук.-практ. конф. 11–12 травня 2018 р. (Хмельницький – Меджибіж). Хмельницький, 2018. С. 22–24.

114. Гоцуляк В. М. Проблеми інтерпретації української суспільно-політичної думки XVII – XVIII ст. *Науковий часопис. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2018. Вип.23 С. 22–26.

115. Гоцуляк В. М. Ранньомодерна (передмодерна) українська ідентичність і становлення національної свідомості в XVII ст. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.17. С. 138–144.

116. Гоцуляк В. М. Релігія як чинник політичного життя суспільства. *Регіональний вимір міжконфесійних і державно-церковних відносин:* збірник наукових праць Всеукр. наук. конф., 25 листопада 2011 р. Хмельницький, 2011. С. 116–119.

117. Гоцуляк В. М. Роль історичного підходу в пізнанні суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України: методологічні аспекти. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* 2018. Вип.139 (12). С. 85–88.

118. Гоцуляк В. М. Роль Петра Могили в духовних і культурно-просвітницьких процесах в Україні XVII ст. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України Серія: педагогічні науки.* 2018. № 1 (12). С. 103–115.

119. Гоцуляк В. М. Роль політології в державотворчих процесах України. *«Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення»:*

матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 18–19 вересня 2015 р. Дніпропетровськ, 2015. С. 87–93.

120. Гоцуляк В. М. Самоорганізація політичної нації. *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. , 22–23 грудня 2017 р. Львів, 2017. С. 57–61.

121. Гоцуляк В. М. Синергетична методологія в політичній науці. *Дискурс в умовах мінливості соціокультурного простору:* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю до 95-річчя Маріупольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, 20–21 квітня 2018 р. Мелітополь, 2018. С. 45–48.

122. Гоцуляк В. М. Синергетичний підхід в досліджені політичної думки ранньомодерної України. *Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне* : матеріали між нар. наук.-практ. конф., 2–3 березня 2018 р. Київ, 2018. С. 97–103.

123. Гоцуляк В. М. Становлення політичної думки домодерної України. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* 2018. Вип.133 (6). С. 258–261.

124. Гоцуляк В. М. Суспільно-політична думка доби ранньомодерної України у вимірах історико-теоретичного дослідження. *Politicus.* № 5 С. 91–96.

125. Гоцуляк В. М. Суспільно-політична думка України ранньомодерної доби: монографія. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2018. 366с.

126. Гоцуляк В. М. Теоретико-методологічні аспекти дослідження політичної реальності ранньомодерної України. *Грані. Науково-теоретичний альманах,* 2018. Т. 21 № 2. С. 128–134.

127. Гоцуляк В. М. Українська державна ідея в політичній думці козацької доби. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2018. Вип.21. С. 129–135.

128. Гоцуляк В. М. Українська державність у політичному дискурсі. *Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917 –*

1921 рр.) : матеріали міжнар. наук. конф. 24–25 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 66–69.

129. Гоцуляк В. М. Українська політична думка кінця XVII – XVIII ст. в ідеологічних і політичних трансформаціях Російської імперії. Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe, № 01 (17). URL : https://sp-sciences.io.ua/s2634972/gotsulyak_volodymyr_2018_._ukrainian_political_opinion_of_the_end_of_the_xvii-xviii_century_in_ideological_and_political_transformations_of_the_russian_empire._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_01_17_(accessed 14 January 2018).

130. Гоцуляк В. М. Українське державотворення: історичний контекст. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України (електронне видання) Серія : Державне управління.* 2018. Вип. 1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpsdu_2018_1_3.)

131. Гоцуляк В. М. Ф. Прокопович: суспільно-політична думка України і імперські російські доктрини XVIII ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* 2018. Вип.134 (7). С. 355–358

132. Гоцуляк В. М. Формування правових засад політичного лобізму в Україні. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. 2015. Вип.98. С. 391–394

133. Гоцуляк В. М., Гапченко О. В., Левченко А. В. Міждисциплінарні підходи в постнекласичній науці: можливості саморефлексії в політологічному дискурсі. С. 94–122. Revelant issues of development and modernization of the modern science: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograf / edited by authors. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2018. 434 p.

134. Грабович Г. До історії української літератури. Київ : Критика, 2003. 631 с.

135. Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ, 1995. 607 с.

136. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття: навчальний посібник. Київ : Генеза, 1996. 356 с.

137. Грушевський М. Історія України – Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 1. 643 с.

138. Грушевський М. Історія України – Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 8. 624 с.; Т. 9. 871 с.

139. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII ст. *Жовтень*. 1989. № 2. С. 101–116.

140. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. Москва : Искусство, 1984. 350 с.

141. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.

142. Дашкевич Я. Р. Берлін, квітень 1791 р.: Місія В. В. Капніста у переговорах, її передісторія та історія. Укр. Археографічний щорічник. Київ, 1992. С. 220–260.

143. Демчишак Р. Немирич Юрій. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.–довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 471–472.

144. Дещинський Л. Є. Історія України та її державності: навч. посіб. Дещинський Л. Є., Гаврилів І. О., Зінкевич Р. Д. та ін. Вид 3-є переробл. і доп. Львів : вид-во «Бескид-Біт», 2005. 368 с.

145. Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історичний аспекти. Київ, 2006. 566 с.

146. Дильтей В. Наброски к критике исторического разума. *Вопросы философии.* 1988. № 4. С. 135–152.

147. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею. Українська література XVIII ст. / вст. стаття О. В. Мишанича; редактор тому В. І. Крекотень. Київ : Наукова думка, 1983. С. 384–415.

148. Добронравова И. С. Причинность и целостность в синергетических образах мира. *Практична філософія.*2003. № 1. С. 6–10.

149. Докаш О. Борецький Іван. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 92–93.

150. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / відп. ред. Ф. П. Шевченко; упорядн. І. Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Київ : Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.

151. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648 – 1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; редкол.: П. П. Гудзенко и др. Київ : Наукова думка, 1965. 827 с.

152. Домбровський Ян. Дніпрові камени. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: в 2-х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. Київ : Наукова думка; Вид. С. Павличко «Основи», 1995. Ч. 2. С. 200–221.

153. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахна. Київ : Основи, 2001. 592 с.

154. Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 472 с.

155. Євлевич Х. Лабіринт. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: в 2-х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. Київ : Наукова думка; Вид. С. Павличко «Основи», 1995. Ч. 2. С. 250–266.

156. Жиленко І. В. Синопсис Київський. Лаврський альманах / ред. рада: В. М. Колпакова та ін. Київ : ВІПОЛ, 2002. 194 с.

157. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков . Київ : Мистецтво, 1997. 303 с.

158. Загоровський В. Духовное завѣщаніє. Українська література XIV – XVI ст. / ред. В. Л. Микитась. Київ : Наукова думка, 1988. С. 167–184.

159. Захара И. С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVI – XVII вв. Київ : Наукова думка, 1982. 158 с.

160. Захара І. С. Стефан Яворський. Львів : Каменяр, 1991. 112 с.

161. Зашкільняк Л. Історична пам’ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 15/2006 – 2007. С. 855 – 862.

162. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. та авт. передм. В. В. Станіславський. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1996. 191 с.

163. Зерній Ю. Взаємозв’язок історичної пам’яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*, 2008. № 5. С. 104–115.

164. Зерній Ю. О. Як суспільства пам’ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам’яті. *Стратегічні пріоритети.* 2008. № 4 (9) С. 36–37.

165. Зизаній С. Казаньє святаго Кирилла, патріарха ієрусалимского, о антихристѣ и знакох єго. Українська література XIV – XVI ст. / ред В. Л. Микитась. Київ : Наукова думка, 1988. С. 249–254.

166. Зиморович Б. Пам’ять війни турецької, року 1621 польським народом перенесеної. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: в 2-х ч. / відп.ред. В. М. Нічик. Київ : Наукова думка; Вид-во С. Павличко «Основи», 1995. Ч. 2. С. 225–230.

167. Зиморович Б. Потрійний Львів: Leopolis Triplex/ Громадська організація «Інститут Львова»; перекл. з лат. Н. Царьової; коментарі І. Мицька; редактор О. Шишка. Львів : Центр Європи, 2002. 224 с.

168. Зінченко О. Козачинський Михайло (Мануїл). Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 317–318.

169. Йоас Х. Возникновение ценностей / пер с нем К. Г. Тимофеевой. СПб : Алетейя, 2013. 312 с.

170. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. Київ : «Український центр духовної культури», 2008. 392 с.

171. Иванова Ю. В., Соколов П. В. Кроме Макиавелли: Проблема метода в политических науках раннего Нового времени: монография. Москва : Квадрига, 2014. 320 с.

172. История политических и правовых учений: учебник для вузов / под ред. проф. В. С. Нерсесянца. Москва,1998. 736 с.

173. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури. Київ : Наукова думка, 1966. 252 с.

174. Історія держави і права України / за ред. В. Г.Гончаренка. Київ, 1996. 288 с.

175. Історія політичної думки: навч.енцикл.словн.–довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шапунов та ін. Львів: Новий світ-2000, 2014. 756 с.

176. Історія політичної думки України: підручник: у 2-х т. / за заг. ред Н. М. Хоми; Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.; 2-е вид., перероб. і доп. Львів : Новий світ-2000, 2017. Т. 1. 404 с.; Т. 2. 598 с.

177. Історія русів / укр. перекл. І. Драча; вступ. ст.. В. Шевчука. Київ : Радянський письменник, 1991. 318 с.

178. Історія України в особах: IX – XVIII ст. Київ :Україна, 1993. 396 с.

179. Історія українського козацтва: нариси у 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Вид. дім «КМ академія», 2006. Т. 1. 799 с. ; Т. 2. 724 с.

180. Історія української культури: у 5 т. / НАН України; гол. ред. Б. Є. Патон. Т.2 : Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ : Наукова думка, 2001. 847 с.

181. Історія української культури: у 5 т. / НАН України; гол. ред. Б. Є. Патон. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2003. 1246 с.

182. Історія української політичної думки: навч. посіб. / за ред. М. І. Обушного. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2013. 479 с.

183. Іщенко М. П. Методологічні основи розвитку політології. Черкаси, 2002. 381 с.

184. Кагамлик С. Світло духовності і культури (3 історії Києво-Печерської лаври XVII – XVIII ст.). Київ : Наш час, 2008. 327 с.

185. Камінський Є. Концептуальні виміри практичної ефективності політологічних досліджень. *Політична думка*. 2002. № 2–3. С. 108–122.

186. Кам'янчанин І. Плач. Українська література XIV – XVI ст. / ред. В. Л. Микитась. Київ : Наукова думка, 1988. С. 188–189.

187. Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст.: соціально-правові взаємини. Львів : Літ.агенція «Піраміда», 2003. 439 с.

188. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). Київ, 1998. 350 с.

189. Кармазіна М. С. Між історією і політикою. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 350 с.

190. Кармазіна М. С. Політична наука в Україні: дисертаційний аспект. *Політичний менеджмент*. 2008, № 3 (30). С. 17–28.

191. Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.

192. Кармазіна М. С. Понятійно-категоріальний апарат. Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2-х т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. Вид-во, 2016. С. 140–153.

193. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. Москва : Гардарика, 1998. 784 с.

194. Кассирер Э. Иудаизм и современные политические мифы. *Новый круг,* 1992. № 2. С. 188–191.

195. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.: енциклопедія / наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк; відп. ред. В. С. Брюховецький. Київ : Видавничий дім КМ Академія, 2001. 734 с.

196. Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби: навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2008. 414 с.

197. Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ / изданные под редакцией и с приложением исследования о сем Своде и о законах действовавших в Малороссии профессора А. Ф. Кистяковского. Киев : Унив. тип. И. И. Завадского, 1879. 1065 с. С. 833–838 (додаток).

198. Кінан Е. Російські історичні міфи / переклад В. Шовкуна. Київ : «Критика», 2001. 284 с.

199. Кленович С. Роксоланія. Антологія української поезії: в 6 т. / упор. та авт. біогр. довідок В. О. Шевчук; ред. М. П. Бажан. Київ : Дніпро, 1984. Т. 1. С. 62–77.

200. Климончук В. Й. Політичні свободи в українському націогенезі: монографія. Львів : ПАІС, 2011. 480с.

201. Клирик Острожский История о листрикийском, то есть, о разбойническом Феррарском або Флорентийском синоде, в коротцѣ правдиве списаная. Памятники полемической литературы. СПб, 1903. Кн. 3. С. 433–476.

202. Клирик Острожский. Отпись на лист в бозѣ велебного отца Ипатія, володимерского и берестейского епископа, до ясне освенцоного княжати Константина Острозкого Памятники полемической литературы. СПб, 1903. Кн. 3. С. 377–432.

203. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Режимы из обострением, самоорганизация, тепломиры. СПб : Алетейя, 2002. 414 с.

204. Коваленко А. Українська політологія: проблеми та труднощі періоду становлення. С*учасність*, 1994, № 10. С. 75

205. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования (второе издание). Москва, 2003.141с.

206. Ковальчук Н. Сковорода Григорій. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. Ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 591–592.

207. Ковальчук Н. Хмельницький Богдан (Зіновій). Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 683–684.

208. Когут З. Кордони України: територіяльні візії козаків в період від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича. *УІЖ*. 2011. № 3. С. 50–73.

209. Когут З. Коріння ідентичності. Студії ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.

210. Когут З. Російський централізм і українська автономія : Ліквідація Гетьманщини. 1760 – 1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.

211. Козеллек Р. Часові пласти. Київ : Дух і літера, 2006. 429 с.

212. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

213. Колич О. І. Філософсько–правові ідеї Івана Вишенського. *Наук.вісник Львів. Комерц. акад*, 2015. Вип. 2. С. 43–50.

214. Колич О. І. Філософсько-правова концепція у працях полемістів львівських братств. *Наук. вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ*. 2014. № 2. С. 412–422.

215. Колінгвуд Р. Ідея історії / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Основи, 1996. 615 с.

216. Колодій А. Предметне поле політичної науки в сучасний період. Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2-х т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. Вид-во, 2016. С. 44–92.

217. Колодний А. М., Филипович Л. О. Петро Могила – фундатор української богословської думки. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч / упоряд. А. Колодний та ін.: Ін-т філософії НАН України; Націон. ун-т Києво-Могил. акад. Київ : Дніпро, 1997. С. 47–60.

218. Колодний А. М., Филипович Л. О. Релігійна духовність українців. Львів : Логос, 2006. 183 с.

219. Коннертон П. Як суспільства пам’ятають. Київ : Ніка-Центр, 2004. 184 с.

220. «Конституція Пилипа Орлика» («Пакти й конституції законів і свобод Війська Запорозького») // Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін URL: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html].

221. Копыстенский З. Палинодия. Памятники полемической литературы. СПб, 1876. Кн. 1. С. 313–1200.

222. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.

223. Косов С. Патерикон. Архив Юго-Западной России. Киев : Тип. университета св. Владимира, 1914. Ч. 1. Т. 8. Вып. 1. С. 448–472.

224. Костельник М. Ідея української державності Петра Могили: *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. 2013. Вип. 12. С. 9–14.

225. Костомаров М. «Закон Божий». Книга буття українського народу / упор. І. І. Глизь. Київ : Либідь, 1991. 38 с.

226. Костомаров М. Книги битія Українського Народу. Львів – Київ : «Нові шляхи», 1921. 25 с.

227. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе. Москва : Экономика, 1975. 271 с.

228. Кравець А. Політична антропологія. Дніпропетровськ, 2012. 178 с.

229. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Український науковий інститут Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Східний Інститут

українознавства ім. Ковальських; Інститут Критики, Серія «Критичні студії». Київ : Вид-во Часопис «Критика», 2011. 544 с.

230. Крадин Н. Политическая антропология. Москва : Ладомир, 2004. 270 с.

231. Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. Київ : Укр. Центр дух. культури, 1997. 192 с.

232. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно–культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. 208 с.

233. Красковська Л. Гізель Інокентій. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 162–163.

234. Красковська М. Смотрицький Мелетій. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів: Новий світ-2000, 2014. С. 598–599.

235. Крекотень В. І. Київська поетика 1637 року. Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. Київ : С. 135–136.

236. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Київ : Грамота, 2007. 576 с.

237. Кресін О. Величко Самійло. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.–довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 117–118.

238. Кресін О. Літопис Грабянки. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 390–392.

239. Кресін О. Орлик Пилип. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 501–502.

240. Кресін О. Орлик, Грабянка і народження хозарського міфу. Третя академія пам’яті В. Антоновича. Київ, 1996. С. 490–499

241. Кресін О. Основні проблеми української правової та політичної думки другої половини XVII – XVIII ст. *Держава і право*. 2001. Вип. 12. С. 65–78.

242. Кресін О. В. «Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська» 1710 р. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 192–203.

243. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини : монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. 452 с.

244. Кримський С. Б. Сприйнявши серцем, осягнувши розумом. Національні архетипи як втілення долі та історичного досвіду народу. *Віче*. 1993. № 8. С. 76–84.

245. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Вид. друге, випр. і доповн. Львів : Світ, 1990. 408 с.

246. Круглашов А. Здобутки та проблемні питання розвитку сучасної політичної науки . *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* Київ, Миколаїв: Укр центр політ. менеджменту, 2009. Вип. 17. 364 с.

247. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. Київ : Україна, 2001. 240 с.

248. Куташев І. В. Гадяцький трактат у контексті розвитку української політичної думки. *Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*, 2006. Вип. 81. С. 54–57.

249. Куташев І. В. Етапи становлення та розвитку державотворчої концепції Богдана Хмельницького. *Політологічний вісник*. 2005. Вип. 20. С. 60–70.

250. Куташев В. І. Політична думка доби гетьманщини. Київ : Укр. центр дух. культури, 2007. 319 с.

251. Куташев І. В. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 173–185.

252. Куташев І. В. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави. *Наукові записки ІПіЕПД*. 2006. Вип. 30, кн. 2. С. 420–434

253. Кухта Б. З. З історії української політичної думки: курс лекцій. Київ, 1996. 286 с.

254. Куць О. М. Етнонаціональна свідомість у державотворчих процесах. Харків : Нове слово, 2009. 318 с.

255. Куць О. М. Етнополітологія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2005. 264 с.

256. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. / пер. с фр. общ. ред. Ю. Л. Бессмертного. Москва : Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с.

257. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). Київ : Стилос, 2001. 585 с.

258. Левченко А. В. Українська ідентичність в процесах націєтворення. *Українознавство*, 2009, № 2, С. 251–253.

259. Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая. Москва, Эдиториал УРСС, 2001. 256 с.

260. Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні / НАН України, Інститут історії України. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 286 с.

261. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Репринт. вид. Київ : Дніпро, 1997. 304 с.

262. Лист И. Потея к князю К.К. Острожскому 3 июня 1598 г. Памятники полемической литературы. СПб, 1903. Кн. 3. С. 985–1049.

263. Листи Івана Сірка: Матеріали до укр. дипломатарію / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; уклад. Ю. А. Мицик, М. В. Кравець. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995. 80 с.

264. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе в 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 520 с.

265. Литвинов В. Д. Католицька Русь. Історико-філософський нарис. Київ : Укр.центр духовної культури, 2005. 273 с.

266. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XVI – початку XVII ст. Київ : Вид-во С. Павличко «Основи», 2000. 472 с.

267. Лісовий В. С. Культура-ідеологія-політика. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 350 с.

268. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / перекл. із староукр. Київ : Тов-во знання, 1992. 192 с.

269. Літопис Григорія Грабянки (Уривки). Українська література XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1983. С. 446–479.

270. Літопис Самовидця / видання підготував Я. І. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. 208 с.

271. Лосев А. Диалектика мифа / из ранних произведений. Москва : Правда, 1990. С. 393–655

272. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. Москва : Гнозис; Издательская группа «Прогресс», 1992. 272 с.

273. Лотман Ю. М. Семиосфера. Санкт-Петербург : Исскуство-СПБ, 2010. 704 с.

274. Лузан А. Політика і суспільство (до засад політичної науки). *Політологічні читання*. 1993. № 1. С. 211–231.

275. Мадатов А. С. Пространственно-временные измерения демократии. *Общественные науки и современность*. 1998. № 1. С. 60–70.

276. Макаров А. Пророцтво Лазаря Барановича. Чернігівські Афіни / передм., упор. тексту А. М. Макарова. Київ : Мистецтво, 2002. С. 6–42.

277. Макаров А. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 228 с.

278. Малик Я. Історія української державності. Львів : Світ, 1995. 246 с.

279. Манхейм К. Диагноз нашего времени / пер. с нем. и англ. Москва : Юрист, 1994. 704 с.

280. Маркарян Э. С. Избранное. Наука о культуре и императивы эпохи. Москва : Центр гум. инициатив, 2014. 656 с.

281. Маслов С. И. Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича. Київ : тип. Т. Г. Мейнандера, 1908. 58 с.

282. Маслов С. И. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Київ : Наукова думка, 1984. 245 с.

283. Матковська О. Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. Львів : Каменяр, 1996. 71 с.

284. Мельвиль А. Ю. Категории политической науки. Москва : МГИМО, 2002. 656 с.

285. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). Київ : 1995. 192 с.

286. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. 287 с.

287. Митура О. Вінок чеснот превелебного у Бозі милостивого пана отця Єлисея Плетенецького. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: в 2-х ч. / відп.ред. В. М. Нічик. Ч. 2. Київ : Наукова думка; Вид-во С. Павличко «Основи», 1995. С. 199.

288. Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2005. Вип. 7. С. 18–27.

289. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ : КМ Академія, 2004. 83 с.

290. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства. Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. 262 с.

291. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації. Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 285 с.

292. Могила П. Катехизис. Оригінал 1645 року. Київ : Воскресіння; Париж, 1996. 288 с.

293. Могила П. Литос. *Архив Юго-Западной России*. Ч. 1. Т. 9. Київ : тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. С. 1–147.

294. Могила П. Требник Митрополита Петра Могили : в 2-х т. Репринтне видання 1646 р. Київ : Інформаційно-видавничий центр УПЦ, 1996. Т. 1. 872 с.; Т. 2. 816 с.

295. Могильницкий Б. Г. Введение в методологию истории. Москва : Высш. школа, 1989. 175 с.

296. Мор Т. Утопия. Москва : Наука, Ладомир, 1998. 463 с.

297. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. 4-те вид. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2003. 429 с.

298. Нагорна Л. Історична пам'ять: Теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.

299. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ, 1998. 278 с.

300. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. 495 с.

301. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М. В. Попович, А. М. Єрмоленко, В. Б. Фадєєв та ін.; відп. ред. Б. В. Попов. Київ : Укр. центр духовної культури, 2005. 323 с.

302. Неблагословенная грамота Киевскаго митрополита Михайла Рагозы Стефану Зизанію, с запрещеніем ему проповедовать в церквах слово Божіє. *Акты, относящіеся к истории Западной России.* СПб, 1851. Т. 4. С. 121–122.

303. Недавня О. В. Християнські фактори в контексті культурного і громадянського вибору українців. Київ : Укр. видавн. Консорціум, 2011. 600 с.

304. Немирич Ю. Роздуми про війну з московитами / пер. з лат. В. Д. Литвинова, Я. М. Стратій, упоряд. і передм. В. Д. Литвинова. Київ : Академ-періодика, 2014. 60 с.

305. Ничик В. М. Феофан Прокопович. Москва : Мысль, 1977. 192 с.

306. Ніколаєнко Н. Каразін Василь. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 279–280.

307. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. Київ : Укр. центр духовної культури, 1997. 328 с.

308. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. Київ : Наукова думка, 1991. 382 с.

309. Новакова О. В. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку : навчальний посібник. Луганськ, 2010, 241 с.

310. Обушний М. І. Політологія: довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; за ред. М. І. Обушного. Київ : Довіра, 2004. 599 с.

311. Огієнко І. Богдан Хмельницький. Київ : Наша культура і мова, 2004. 448 с.

312. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народа. Київ : Абрис, 1991. 272 с.

313. Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви : у 2-х т. Київ, 1993. Т. 1. 284 с.

314. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / Переяславська рада 1654 року / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. Київ – Львів, 2005. 132 с.

315. Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія / ред.кол. І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. 512 с.

316. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Видавн. дім «КМ Академія», 2004. 602 с.

317. «Пакти і Конституції Української козацької держави» (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. 440 с.

318. Пам’ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI – початок XVII ст.: тексти і дослідження / редкол: В. І. Шинкарук та ін. Київ : Наукова думка, 1988. 568 с.

319. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII) ст. Київ, 1995. 212 с.

320. Парадокси національної ідентичності / Ярослав Грицак. URL: http://www.day.kiev.ua/189810/

321. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. Київ : Наукова думка, 1984. 128 с.

322. Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства : монографія. Луганськ : Ноулідж, 2013. 416 с.

323. Пашковський М. Дії турецькі і змагання козацькі з татарами». Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: в 2-х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. Київ : Наукова думка; Вид. С. Павличко «Основи», 1995. Ч. 2. С. 183–198.

324. Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков. Москва : Изд.-во АН СССР, 1962. 255 с.

325. Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2004. 13 с.

326. Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI – XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття: монографія. Хмельницький, 2007. 288 с.

327. Петрук Н. К. Україна і Європа : історичні передумови єдності. *Практична філософія,* 2006. № 1 (19). С. 88–94.

328. Петрук Н. К. Українські братства як праформа громадянського суспільства. *Практична філософія*, 2004. № 4. С. 59–65.

329. Петруччани А. Вымысел и поучение. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы. Москва : Прогресс, 1991. С. 98–112.

330. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні. Mediavalia ucrainica: ментальність та історія ідей. Київ, 1994. Т. 3. С. 92–97.

331. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ : Критика, 2005. 495 с.

332. Політична думка XX – поч. XXI століття: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми; Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін. Львів : Новий світ-2000, 2016. Т. 1. 516 с.; Т. 2. 535 с.

333. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець , Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

334. Політична наука в Україні XXI століття: стан та перспективи розвитку: дослідження / уклад. С. Г. Рябов. Київ : Навч.-метод центр «Консорціум із удосконалення менеджмент освіти в Україні, 2005. 108 с.

335. Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2-х т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. Досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. Вид-во, 2016. 656 с.

336. Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2-х т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. Досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. Вид-во, 2016. 703 с.

337. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / за заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. Київ : НІСД, 2007. 396 с.

338. Політичні ідентичності в сучасній Україні / за ред. М. С. Кармазіної. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2016. 288 с.

339. Політологічний енциклопедичний словник / за ред М. Требіна. Харків : «Право», 2015. 816 с.

340. Політологічний енциклопедичний словник 2-ге вид. доп. і перероб / упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Ґенеза, 2004. 736 с.

341. Політологія : підручник / за ред. В. Ф. Цвиха, О. В. Батрименка. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2010. 671 с.

342. Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку : наукові доповіді та статті / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Європейський ун-т (фінанси, інформаційні системи, менеджмент і бізнес) ; відп. ред. Ф. М. Кирилюк. Київ : Видавництво Європейського ун-ту, 2000. 252 с.

343. Політологія. 2-е вид., перероб. та доп / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко ; за наук. ред. А. Колодій. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2003. 664 с.: іл.

344. Політологія: довідник./ М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач. за ред. М. І. Обушного. Київ : Довіра, 2004. 736 с.

345. Політологія: історія та методологія: підручник / за ред. Ф. М. Кирилюка. Київ : Здоров'я, 2000. 632 с.

346. Політологія: підручник / Ю. М. Розенфельд, Л. М. Герасіна, Н. П. Осипова, М. І. Панов, О. М. Сахань, О. В. Ставицька. Харків : Право, 2001. 636 с.

347. Політологія: Підручник 3-тє вид., перероб., доп. / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 568 с.

348. Політологія: сучасні терміни і поняття: короткий навч. слов.-довід. для студ. вищ. навч.закл. / Я. Б. Турчин, Н. М. Хома, Г. П. Щедрова. Львів : Новий світ-2000, 2014. 516 с.

349. Полосин В. С. Миф. Религия. Государство. Москва : Ладомир, 1999. 440 с.

350. Полтавець С. В. Опозиційні настрої в українському суспільстві після підписання Переяславського договору 1654 р. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.* 2013. Вип. 2. С. 185–196.

351. Полтавець С. Політичні ідеї в Україні напередодні Хмельниччини. *Політологічний вісник.* 2001. № 9. С. 17–30.

352. Полтавець С. Трансформація владних повноважень та її вплив на українське суспільство на початку української національної революції середини XVII століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 376–385.

353. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. Київ : Майстерня Білецьких, 2007. 256 с.

354. Попович М. Нариси з історії української культури. 2-е вид., випр. Київ : АртЕк, 2001. 727 с.

355. Поппер К. Логика научного исследования. Мыслители XX века / под общ. ред. В. Н. Садовского. Москва : Республика, 2004. 447 с.

356. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. І. У полоні Платонових чарів / пер. з англ. Олександр Коваленко. Київ : «Основи», 1994. 444 с.

357. Поппер К. Злиденність історицизму / пер. з англ. Василь Лісовий. Київ : «Абрис», 1994. 192 с.

358. Потульницький В. А. Історія української політології (концепції державності в українській та зарубіжній історико-політичній науці). Київ : Либідь, 1992. 232 с.

359. Почаський С. Євхастерион, або вдячність. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: В 2-х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. Ч. 2. Київ :Наукова думка; Вид-во С. Павличко «Основи», 1995. С. 267–269.

360. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред.

кол.: О. М. Мироненко та ін. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.

361. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. Москва : Прогресс, 1999. 272 с.

362. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Москва : Прогресс, 1986. 460 с.

363. Пробийголова Н. Яворський Стефан. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.–довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 739–440.

364. Прокопович Ф. Духовный регламент. URL: http://lib.pravmir.ru/library/book/1340

365. Прокопович Ф. Сочинения / под ред. И. П. Еремина ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. лит. (Пушк. дом). Москва; Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, [Ленингр. отд-ние], 1961. 501 с.

366. Прядко Н. «Громадянський гуманізм» як основний принцип формування соціально-активної особистості у філософському вченні І. Гізеля. *Філософські обрії*. 2007. № 17. С. 43–55.

367. Радченко О. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія. Харків : вид-во ХаррІНаду «Магістр», 2009. 380 с.

368. Репина Л. П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). Москва, 2003. С. 11.

369. Реслер А. Швейцарія та її міфи. *Дух і Літера*. 1998, № 3–4. С. 186–194.

370. Риккерт Г. Философия жизни. Киев : Ника-Центр, 1998. 512 с.

371. Римаренко С. Ю. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / співавтори: І. Курас, Л. Нагорна, М. Шульга та ін.. ред. Ю. Римаренко. Київ-Донецьк : Ін-т держави і права НАН України, 1998. 282 с.

372. Римаренко С. Ю. Трансформації соціокультурного простору України. Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 114. С. 361–366. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_114_94

373. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія. Київ : НІСД, 2016. 196 с.

374. Ротар Н. Теоретико-методологічні підходи в політичних дослідженнях. Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2-х т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка. НАН України, Ін–т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса / редкол.: О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. Вид-во, 2016. С. 92–140.

375. Рубанов В. В. Теоретико-методологічні засади політичної аналітики : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ :2016. 36 с.

376. Рудич Ф. М. Наука про політику: сучасний стан і тенденції розвитку. *Віче*. 2002. № 5. С. 47–54.

377. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. 3-тє вид., перероб., доп. Київ : Либідь, 2009. 480 с.

378. Рудич Ф. Політична наука в Україні: стан і перспективи. *Політичний менеджмент*. 2003. № 1. С. 5–18.

379. Рябов С. Г. Політична наука в Україні XXI століття: стан та перспективи розвитку. Київ : Навч.-метод центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні, 2005. 103 с.

380. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 303 с.

381. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время: в поисках утраченого. Москва : Языки русской культуры, 1997. 800 с.

382. Савойська С. Рогатинець Юрій. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.–довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 562–563.

383. Сакович К. Вірші на жалостний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного. Українська література XVII ст. / ред. О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 1987. С. 220–237.

384. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). Київ : Вид. ПАРАПАН, 2002. 396 с.

385. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (I). *Полис*. 2003. № 3. С. 67–71.

386. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (II). *Полис*. 2003. № 4. С. 152–160.

387. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (III) *Полис*. 2003. № 5. С. 65–75.

388. Сас П. М. Витоки українського націотворення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 702 с.

389. Сас П. М. Йосип Верещинський. Історія України в особах IX – XVIII ст. Київ : Україна, 1993. С. 169–175.

390. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): навчальний посібник. Київ : Либідь, 1998. 296 с.

391. Сватко Ю. Філософ Теофан Прокопович як життєвий тип (культурно-історичне дослідження). Давньоруське любомудріє. Київ, 2006. С. 386–396.

392. Сенюшкіна Т. До питання про право на національне самовизначення. *Вісник Української Академії державного управління при Президентові України.* 2003. № 2. С. 358–363.

393. Сергейчик Е. М. Философия истории.СПб : Изд-во»Лань», 2002. 608 с.

394. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 – 1690 років. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Київ, 1992. Вип. 1. С. 61–63.

395. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні української модерної нації. *УІЖ*, 1995. № 4. С. 67–76.

396. Скарга П. О единстве церкви божей. Памятники полемической литературы. СПб, 1882. Кн. 2. С. 223–526.

397. Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології. Київ, 1996. 698 с.

398. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.

399. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 487 с.

400. Смолій В. А., Степанков В. С. Інститут влади в політичній системі України. Середина-друга половина XVII ст. Київ : Наукова думка, 2014. 243 с.

401. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 367 с.

402. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1679). Київ, 1999. 351 с.

403. Смотрицький Г. Ключ царства небесного. Українська література XIV – XVI ст. / ред. В. Л. Микитась. Київ : Наукова думка, 1988. С. 212–236.

404. Смотрицький Г. Перша передмова до Острозької Біблії 1581 р. Українська література XIV – XVI ст. / ред. В. Л. Микитась. Київ : Наукова думка, 1988. С. 200–204.

405. Смотрицький Г. Предсловіє к благов҃рному и православному всякаго чина, возраста же и сана читателеви. Українська література XIV – XVI ст. / ред. В. Л. Микитась. Київ : Наукова думка, 1988. С. 204–212.

406. Смотрицький М. Тренос. Українська література XVII ст. / ред. О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 1987. С. 67–93.

407. Собственноручные записки Петра Могилы. *Архив Юго-Западной России.* Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 49–193.

408. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України; підгот. тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. Київ : Наукова думка, 1992. 336 с.

409. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ-ра, 2002. 462 с.

410. Степанков В. В. Політична еліта Гетьманщини в роки революції (1648–1676 рр.): дискусійні проблеми формування. *Вісник Камянець-Подільського університету імені Івана Огієна. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 3. С. 187–193.

411. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія . Київ : НІСД, 2011. 336 с.

412. Степин В. С. Генезис соціально-гуманитарных наук (философский и методологический аспекты) . *Вопр. философии.* 2004. № 3. С. 37–43.

413. Степин В. С. История и философия науки: учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. Москва : Академический Проект; Трикста, 2011. 423 с.

414. Стратій Я. М. Ідеї природного права і суспільного договору на службі петровського абсолютизму («Правда волі монаршої» Теофана Прокоповича). *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура:* зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. Валерії Михайлівни Нічик / ред.-упор. : Л. Довга, Н. Яковенко. Київ : Критика, 2005. 584 с.

415. Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України – Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). Київ, 2002. 532 с.

416. Стьопін А. О. Синергетичні виміри розвитку України: історія і сучасність. Одеса : Астропринт, 2006. 156 с.

417. Сугаков В. Й. Основи синергетики. Київ : Обереги, 2001. 283 с.

418. Сумцов Н. Ф. Иннокентий Гизель. К истории южно-русской литературы XVII века. Київ : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. Вып. 3. С. 1–44.

419. Сумцов Н. Ф. Лазарь Баранович. К истории южно-русской литературы XVII века. Київ : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. Вып. 1. С. 1–188.

420. Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник–довідник. /за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий світ-2000, 2015. 396 с.

421. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва : Молодая гвардия, 2007. 271 с.

422. Телешун С. О. Україна в системі глобальних викликів і загроз: управлінський вимір. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Державне управління. 2016. № 2. С. 5–12.

423. Теория и методы в современной политической науке: первая попытка теоретического синтеза / под ред. С. У. Ларсена (пер. с англ.). Москва : Рос.полит энциклопедия, 2009. 751 с.

424. Терлюк І. Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення. Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.

425. Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич : Коло, 2004 197 с.

426. Тисяча років української суспільно–політичної думки : у 9 томах / ред. Т. Гунчак; упоряд. В. І. Шевчук. Київ : Дніпро, 2001. Т. 2. 536 с.; Т. 3. 575 с.; т. 4. Кн. 1. 520с.; Кн. 2. 360 с. Кн. 3. 296 с.

427. Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ : Друк. УАН, 1924. 546 с.

428. Ткаченко В. Ідея державотворення П. Могили. *Наук. Записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2010. Т. 103. С. 64–66.; С. 54–64.

429. Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету. *Сучасність*, 1994. № 1, С. 111–117.

430. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ : Вид-во С. Павличко «Основи», 2006. 368 с.

431. Тош Дж. Стремление к истине: как овладеть мастерством историка / пер. с англ. М. Л. Коробочкина; ред. В. А. Русев. Москва : Весь Мир, 2000. 294 с.

432. Транквилион-Ставровецкий К. Євангелие учительноє. Рахманов, 1619. Ч. 1. 360 арк.; Ч. 2. 180 арк.

433. Транквилион-Ставровецкий К. Зерцало богословия. Почаев, 1618. 84 арк.

434. Українська політична нація: Ґенеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка; Нац. ін.-т стратег. досл. Київ, 2003. 631 с.

435. Український соціум / за ред. В. С. Крисаченка. Київ : Знання України, 2005. 792 с.

436. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: в 2-х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. Київ : Наукова думка; Вид. С. Павличко «Основи», 1995. Ч. 2. 431 с.

437. Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / упорядники: Іван Крип'якевич, Іван Бутич. Київ : Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. 416 с.

438. Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича (1657 – 1687). Київ-Львів : НТШ, 2004. 1088 с.

439. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII – XVIII ст. Харків : Акта, 1999. 215 с.

440. Ушкалов Л. Світ українського бароко. Філологічні етюди. Харків : Око, 1994. 108 с.

441. Февр Л. Бои за историю: сб. ст. / пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и. Ю. Н. Стефанова ; ст. А. Я. Гуревича ; коммент. Д. Э. Харитоновича. Москва : Наука, 1991. 629 с.

442. Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657. Львів, 1996. Ч. 1. 1654 рік. 263 с.

443. Федорчук О. Політична наука в Україні: процес формування та інституалізації. *ЕМІНАК. Науковий щоквартальник*. 2010, № 1 – 4 (5). С. 90–94

444. Федорчук О. Скарга (Павенський) Петро. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 562–563.

445. Феофан Прокопович. Філософські твори: в 3-х томах. Київ, 1979. Т. 1. 512 с.; Київ, 1980. Т. 2. 552 с.; Київ, 1981. Т. 3. 524 с.

446. Филалет Христофор. Апокрисис. Памятники полемический литературы. СПб, 1882. Кн. 2. С. 1003–1820.

447. Філософія Відродження на Україні / М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін. Київ : Наукова думка, 1990. 234 с.

448. Філософія та політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання (теоретичні та методологічні аспекти) / Л. В. Губерський, А. Є. Конверський, В. А. Бугров та ін. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. 543 с.

449. Філософсько–богословська спадщина мислителів XVII – XX ст. : колект. монографія / за наук.ред. член-кор. НАПН України В. О. Балуха. Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2013. 312 с.

450. Франко І. Іван Вишенський і його твори. Зібр. творів: у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 30. С. 7–211.

451. Фуко М. Археологія знання. Київ : Вид. Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.

452. Хаврук І. Верещинський Йосип. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.–довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 121–122.

453. Хакен Г. Синергетика: Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах. Москва : Мир, 1985. 419 с.

454. Халебський П. Україна – земля козаків. Київ, 2008. 293 с.

455. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва : Новое издательство, 2007. 348 с.

456. Хаттон П. История как искусство памяти. / пер. с англ. СПб : Владимир Даль, 2003. 424 с.

457. Хвойницька Х. М. Осмисленні ідеї природного права у працях діячів Києво-Могилянської академії. *Гілея : науковий вісник. Зб. наук. праць*. 2012. Вип. 61 (6). С. 411–415.

458. Хейзинга Й. Homo Ludens. Статьи по истории культуры / пер. с голл. Москва : Прогресс-Традиция, 1997. 416 с.

459. Хейзинга Й. Осень Средневековья / пер. с нидерланд; вступ. ст. и общ. ред. В. И. Уколовой. Москва : Изд. группа «Прогресс»-»Культура», 1995. 539 с.

460. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ : Вид.дім «КМ академія», 2003. 183 с.

461. Хилько М. Праксеологія політична. Політична енциклопедія. /редкол.: Ю. Левенець та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 607 с

462. Хмельницький Богдан. Універсал до українського народу з закликом повстання проти шляхетської Польщі. 1648, початок року / В. С. Крисаченко. Українознавство: хрестоматія-посібник : у 2-х кн. Київ : Либідь, 1997. Кн. 2. С. 58–59.

463. Холтон Дж. Тематический анализ науки. Москва : Прогресс, 1981. 383 с.

464. Хрідочкін А. В. Життя і діяльність В. Н. Каразіна. *Гуманітраний журнал*. 2000. № 3–4 (7–8). С. 110–115.

465. Цвих В. Становлення та проблеми розвитку політичної науки в Україні. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2008. Вип. 13. 193 с.

466. Цвих В. Ф., Батрименко О. В., Горбатенко В. П. та ін. Політологія : підручник. Київ : Київ. ун-т, 2010. 671 с.

467. Цуладзе А. Политическая мифология. Москва : «Эксмо», 2003. 384 с.

468. Чалий О. В. Синергетичні принципи освіти та науки. Київ : АПН України, 2000. 256 с.

469. Чухліб Т. В. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-початок 1680-тих років). Київ, 2008. 86 с.

470. Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави (1648 – 1721 рр.). Київ, 2009. 616 с.

471. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : монографія. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : Знання України, 2009. 400 с.

472. Шайгородський Ю. Фактори інституалізації політичної науки в Україні. *Сучасна українська політика. Спецвипуск. Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку.* Київ: Центр соціальних комунікацій, 2013. 348 с.

473. Шайгородський Ю. Ціннісна складова сучасної політичної міфології. *Політичний менеджмент*, 2008. Спецвипуск. С. 126–135.

474. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. *Громадянська освіта.* 2008. № 36. С. 7–11

475. Шаповаленко М. Украинская политология: трудности становлення. *Политическая наука. Политология в постсоверских государствах*: сб. науч. труд. Москва : ИНИОН РАН, 2004. 296 с.

476. Шевченко В. В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України. Київ : Преса України, 2001. 416 с.

477. Шевченко В. І. Філософська зоря Лазаря Барановича. Київ : Укр.центр духовної культури, 2001. 231 с.

478. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / під редакцією Андрія Ясіновського. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с.

479. Шевченко-Савчинська Л., Балашов К. Давня література з полону стереотипів. Київ : Медієвіст, 2012. 114 с.

480. Шевчук В. Козацька держава. Київ : Абрис, 1995. 392 с.

481. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст. Київ : Грамота, 2007. 717 с.

482. Шевчук Д. Політика ідентичності як проблема сучасної політичної філософії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Культурологія*. 2014. Вип. 15 (2). С. 308–310.

483. Шевчук Д. Сучасна політична філософія : навчальний посібник. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. 348 с.

484. Шелер М. Положение человека в космосе. Проблемы человека в западной философии. Москва, 1988. 552 с.

485. Шимонович Шимон. Женці. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: в 2-х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. Київ : Наукова думка; Вид. С. Павличко «Основи», 1995. Ч. 2. С. 176–182.

486. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Либідь, 2002. 576 с.

487. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія. Київ : Центр учб. літ-ри, 2010. 472 с.

488. Шмитт К. Понятие политического. *Вопросы социологии*, 1992. № 1. С. 35–67.

489. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : в 2-х т. Т. 1. Гештальт и действительность / пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьян. Москва : Мысль, 1993. 663 с.

490. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / пер. Г. Касьянов, М. Рябчук. Київ : Дух і літера, 2000. 354 с.

491. Штомпка П. Социология социальных изменений /пер. с англ. А. С. Дмитриева; под ред. В. А. Ядова. Москва : Аспект-Пресс, 1996. 414 с.

492. Штраус Л. Что такое политическая философия. Введение в политическую философию. Москва : Логос; Праксис, 2000. С. 9–50.

493. Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту / пер. В. Кебуладзе. Київ : Укр. центр духовної культури, 2004. 558 с.

494. Щасний-Гербут Я. Розмисел про народ руський, написаний під час московської конфедерації (1613) паном Щасним-Гербутом Добромильським, старостою Вишницьким та Мостицьким. Українські гуманісти епохи

Відродження: антологія: в 2-х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. Київ : Наукова думка; Вид. С.Павличко «Основи», 1995. Ч. 2. С. 173–177.

495. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. 300 с.

496. Юристовський О. І. Нарис історії політичної думки України: навч. посібн. Львів : Вид-во «ОлІС-плюс», 2001. 272 с.

497. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Київ : Наук. думка, 1990. Т. 1. 581 с.; Т. 2. 557 с.

498. Яворський С. Філософські твори: у 3 т. / упор., вст. ст., комент. І. С. Захара. Київ : Наукова думка, 1992. Т. 1 631 с.

499. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 368 с.

500. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

501. Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Й. Галятовського. Київ : Лаурус; Критика, 2017. 704 с.

502. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни: монографія. Київ : Основи, 1998. 447 с.

503. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини від Переяславської ради – до Андрусівської угоди (1659 – 1667 рр.) / пер. з рос. Л. Білик. Київ : Вид-во Соломії Павличко Основи, 2003. 651 с.

504. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький – життя і творчість. Київ : Наукова думка, 1986. 159 с.

505. Яремчук В. Політична думка на вітчизняних теренах у домодерну добу (X – сер. XVII століть). Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2-х т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса / редкол.: О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. Вид-во, 2016. С. 155–170.

506. Ящук Т. І. Філософія історії: курс лекцій. Навчальний посібник. Київ : Либідь, 2004. 536с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані

основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Гоцуляк В. М. Суспільно-політична думка України ранньомодерної доби: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. 366 с.

2. Гоцуляк В. М., Гапченко О. В., Левченко А. В. Міждисциплінарні підходи в постнекласичній науці: можливості саморефлексії в політологічному дискурсі. Revelant issues of development and modernization of the modern science: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograf / edited by authors. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2018. 434 p. С. 94–122. (авторський внесок 0,82 д.а. зі загального обсягу 1,63 д.а.)

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Гоцуляк В. М. Діалог і формування політичної культури особистості. *Політологічний вісник*. Київ, 2011. Вип.51. С. 226–233.

4. Гоцуляк В. М. Проблеми інтерпретації української суспільно-політичної думки XVII – XVIII ст. *Науковий часопис, Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* [Відп. Ред. О.В.Бабкіна]. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип.23. С. 22–26.

5. Гоцуляк В. М. До витоків української суспільно-політичної думки: ранньомодерна доба. *Науковий часопис, Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* [Відп. Ред. О.В.Бабкіна]. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип.24. С. 55–59.

Статті у зарубіжних виданнях та фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

6. Гоцуляк В. М. Формування правових засад політичного лобізму в Україні. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2015. Вип.98 (№ 7). С. 391–394

7. Гоцуляк В. М. Діалог як вирішальний чинник у процесі державотворення. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип.121 (№ 6). С. 189–192.

8. Гоцуляк В. М. Значення національної самоорганізації в українському державотворенні. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип.127 (№ 12). С. 370–374.

9. Гоцуляк В. М. Евристичні можливості синергетики в дослідженні політичної думки України XVII – XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.16. С. 126–131

10. Гоцуляк В. М. Ранньомодерна (передмодерна) українська ідентичність і становлення національної свідомості в XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.17. С. 138–144.

11. Гоцуляк В. М. Петро Могила й могилянська доба в політичній думці України першої половини XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.18. С. 277–283.

12. Гоцуляк В. М. Українська державна ідея в політичній думці козацької доби. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2018. Вип.21. С. 129–135.

13. Гоцуляк В. М. Теоретико-методологічні аспекти дослідження політичної реальності ранньомодерної України. *Грані. Науково-теоретичний альманах,* 2018. Том 21. № 2. С. 128–134.

14. Гоцуляк В. М. Модель національної ідентичності в процесах українського державотворення. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.129 (№ 2). С. 280–283.

15. Гоцуляк В. М. Особливості історичної рефлексії в осмисленні політичної думки ранньомодерної України. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.130 (№ 3). С. 420–423.

16. Гоцуляк В. М. Політична наука і феномен історичної пам'яті. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.131 (№ 4). С. 376–380.

17. Гоцуляк В. М. Історична свідомість у вимірах українського національного буття XVII – XVIII ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.132 (№ 5). С. 337–339.

18. Гоцуляк В. М. Становлення політичної думки домодерної України. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.133 (№ 6). С. 258–261.

19. Гоцуляк В. М. Ф. Прокопович: суспільно-політична думка України і імперські російські доктрини XVIII ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.* Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.134 (№ 7). С. 355–358.

20. Гоцуляк В. М. Легітимація козацтва як політичної сили в літописі Самовидця. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.135 (№ 8). С. 346–350.

21. Гоцуляк В. М. Політична думка доби українського бароко. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип.21 С. 109–114.

22. Гоцуляк В. М. Роль історичного підходу в пізнанні суспільно-політичної думки доби ранньомодерної України: методологічні аспекти.

Гілея: науковий вісник. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип.139 (№ 12). Ч. 3. Політичні науки. С. 85–88.

23. Гоцуляк В. М. Суспільно-політична думка доби ранньомодерної України у вимірах історико-теоретичного дослідження. Politicus. № 5/6 2018. С. 5-10.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

24. Гоцуляк В. М. Загальноісторичні та культурні передумови розвитку політичної думки ранньомодерної України. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe,* 2017. № 02 (14). URL : https://sp-sciences.io.ua/s2617748/gotsulyak_volodymyr_2017._general_survival_and_cultural_preconditions_for_the_development_of_the_political_opinion_of_pre-modern_ukraine._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_02_14_(дата звернення 22.04.2019).

25. Андрусишин Б. І., Гоцуляк В. М. Антропологічно–ціннісні виміри дослідження політичної думки ранньомодерної України. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe,* 2018. № 02 (18). URL : https://sp-sciences.io.ua/s2631970/andrusyshyn_bohdan_gotsulyak_volodymyr_2018_._anthropological-value_dimension_of_the_study_of_political_thought_early_modern_ukraine._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_01_17_(accessed 28 April 2018). (авторський внесок 0,5 д.а.) (дата звернення 22.04.2019)

26. Гоцуляк В. М. Українська політична думка кінця XVII – XVIII ст. в ідеологічних і політичних трансформаціях Російської імперії. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe,* 2018. № 01 (17). URL : https://sp-sciences.io.ua/s2634972/gotsulyak_volodymyr_2018_._ukrainian_political_opinio

n_of_the_end_of_the_xvii-xviii_century_in_ideological_and_political_transformations_of_the_russian_empire._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_01_17_(дата звернення 22.04.2019).

27. Гоцуляк В. М. Петро Могила і культурно-освітній процес в Україні XVII ст. *Педагогічний дискурс.* Вип.24, 2018. С. 7–11.

28. Гоцуляк В. М. Полемічна література XVI – XVII ст. в освітній культурі України. *Науковий збірник «Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка».* 2018. Вип.19. Том 2. С. 4–8.

29. Гоцуляк В. М. Роль Петра Могили в духовних і культурно-просвітницьких процесах в Україні XVII ст. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки.* [Гол. ред. О. В. Діденко]. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. № 1(12). С. 103–114.

30. Гоцуляк В. М. Українське державотворення: історичний контекст. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України* (електронне видання) *Серія : Державне управління.* 2018. Вип.1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpsdu_2018_1_3.) (дата звернення 22.04.2019)

31. Гоцуляк В. М. Релігія як чинник політичного життя суспільства. *Регіональний вимір міжконфесійних і державно-церковних відносин. :* зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. 25 листопада 2011 р. Хмельницький, 2011. С. 116–119.

32. Гоцуляк В. М. Місце та роль еліти в самоорганізаційних процесах. *Чорноморські політологічні читання :* матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. 12–13 грудня 2014 р. Одеса, 2014. С. 15–18.

33. Гоцуляк В. М. Роль політології в державотворчих процесах України. *«Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах*

сьогодення» : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 18–19 вересня 2015 р. Дніпропетровськ, 2015. С. 87–92.

34. Гоцуляк В. М. Особливості формування політичного лобізму в Україні. *«Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» :* матеріали міжнародної науково–практичної конференції, 9–10 грудня 2016 р. Дніпро : НО «Відкрите суспільство», 2016. С. 84–90.

35. Гоцуляк В. М. Самоорганізація політичної нації. *«Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 22–23 грудня 2017 р. Львів, 2017. С. 57–60.

36. Гоцуляк В. М. Синергетичний підхід в досліджені політичної думки ранньомодерної України. *«Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 3–4 березня 2018 р. Київ, 2018. С. 97–102.

37. Гоцуляк В. М. Політична наука і дослідження історії. *«Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.».* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 6–7 квітня 2018 р. Київ, 2018. С. 65–69.

38. Гоцуляк В. М. Історична пам’ять – фундамент національної ідентичності. *«Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті»* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 13–14 квітня 2018 р. Одеса, 2018. С. 74–79.

39. Гоцуляк В. М. Синергетична методологія в політичній науці. *«Дискурс в умовах мінливості соціокультурного простору» :* матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю. 20–21 квітня 2018 р. Мелітополь, 2018. С. 45–47.

40. Гоцуляк В. М. Політичний міф та історична реальність: проблеми інтерпретації. *«Великий терор на Поділлі (до 80-річчя великого терору)» :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 11–12 травня 2018 р. Хмельницький, 2018. С. 22–24.

41. Гоцуляк В. М. Українська державність у політичному дискурсі. *«Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.)» :* матеріали міжнар. наук. конф. 24–25 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 66–68.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

- Всеукраїнській науковій конференції «Регіональні виміри міжконфесійних і державно-церковних відносин» (Хмельницький, 25 листопада 2011 року; форма участі – усна доповідь);

- Міжнародній науково-практичній конференції «(Пост)соціалістичне місто. Простір влади» (Краків, 7–9 грудня 2011 року; форма участі – усна доповідь);

- ІІІ Всеукраїнській з міжнародною участю науково-практичній конференції «Молода наука України. Перспективи та пріоритети розвитку» (м. Київ, 26 – 27 грудня 2014 року; форма участі – заочна);

- ІІ Всеукраїнській науково-практичній конференції «Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України» (Хмельницький, 24 квітня 2014 року; форма участі – усна доповідь);

- Третій науково-практичній конференції «Чорноморські політологічні читання» (Одеса, 12–13 грудня 2014 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення» (Дніпропетровськ, 18–19 вересня 2015 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія» (Київ, 9–10 жовтня 2015 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності» (Одеса, 13–14 травня 2016 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (Дніпро, 4–5 листопада 2016 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Дніпро, 9–10 грудня 2016 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень» (Одеса, 2–3 грудня 2016 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття» (Київ, 16–17 грудня 2016 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні» (Київ, 11–12 листопада 2016 року; форма участі – заочна)

- Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів 22–23 грудня 2017 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (Київ, 2–3 березня 2018 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науковій конференції «Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.)» (Київ, 24–25 травня 2018 року; форма участі – усна доповідь);

- Міжнародній науковій конференції «Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.» (Київ, 6–7 квітня 2018 року; форма участі – заочна);

- Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького «Дискурс в умовах мінливості соціокультурного простору» (Мелітополь, 20–21 квітня 2018 року; форма участі – усна доповідь);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Одеса, 13–14 квітня 2018 року; форма участі – заочна)

- Міжнародній науково-практичній конференції «Великий терор на Поділлі (до 80-річчя Великого терору 1937 – 1938 рр.)» (Хмельницький – Меджибіж, 11–12 травня 2018 року; форма участі – усна доповідь);

- Науково-практичній конференції «Ціннісний дискурс у суспільстві та освіті» (Київ, 01–02 березня 2018 року; форма участі – заочна);

- Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правничо-політологічні та історичні студії проблем українського державотворення», з нагоди 60-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, академіка Української академії історичних наук, АН Вищої школи України та Української академії політичних наук Богдана Івановича Андрусишина (Київ, 16 січня 2019 року; форма участі – усна доповідь).